

ब्रह्मसूत्रस्थाधिकरणानुक्रमणिका ।

४

प्रथमाध्याये पादः १

१ जिज्ञासाधिकरणम्	...	१
२ जन्माद्यधिकरणम्	.	२
३ ब्राह्मयोनित्वाधिकरणम्	...	२
४ समन्वयाधिकरणम्	.	२
५ ईशित्यधिकरणम्	..	२
६ आनन्दमयाधिकरणम्	.	३
७ अन्तराधिकरणम्	...	४
८ आकाशाधिकरणम्	...	५
९ प्राणाधिकरणम्	..	२
१० ज्योतिराधिकरणम्	...	२
११ इन्द्रप्राणाधिकरणम्		६

प्रथमाध्याये पादः २

१ सर्वत्र प्रसिद्धपधिकरणम्		७
२ अक्षधिकरणम्	..	८
३ गुह्यधिकरणम्	...	२
४ अन्तराधिकरणम्	...	२
५ अन्तर्याम्यधिकरणम्	...	९
६ अद्वयत्वाधिकरणम्	...	१०
७ वैश्वानराधिकरणम्		२

प्रथमाध्याये पादः ३

१ शुभाद्यधिकरणम्	...	११
२ भूसाधिकरणम्	...	२
३ अक्षराधिकरणम्	...	१३
४ ईशतिकर्माधिकरणम्	...	२
५ दहराधिकरणम्	...	२
६ उत्तराधिकरणम्	...	१४

४-

७ अनुकुर्यादधिकरणम्	...	१५
८ प्रमिताधिकरणम्	...	२
९ देवताधिकरणम्	...	२
१० अपशुद्धाधिकरणम्	...	१७
११ कम्पनाधिकरणम्		२
१२ ज्योतिर्दृष्टानाधिकरणम्		१८
१३ अर्यान्तरत्वादिष्वपदेशाधिक०		२
१४ सुपुण्युक्तान्त्यधिकरणम्	...	२

प्रथमाध्याये पादः ४

१ आनुमानिकाधिकरणम्	...	१८
२ चमसाधिकरणम्	..	१९
३ साव्योपसग्रहाधिकरणम्	...	२०
४ ज्योतिषाधिकरणम्	...	२
५ कारणत्वाधिकरणम्	...	२१
६ जगदाक्षिवाधिकरणम्		२
७ वाक्यान्वयाधिकरणम्	...	२
८ प्रकृत्यधिकरणम्		२२

द्वितीयाध्याये पादः १

१ स्मृत्यधिकरणम्	.	२४
२ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्	...	२
३ न विलक्षणत्वाधिकरणम्		२५
४ शिष्टपरिग्रहाधिकरणम्	.	२६
५ मोक्षपत्यधिकरणम्	...	२
६ आरम्भणाधिकरणम्	...	२
७ इतरव्यपदेशाधिकरणम्	..	२८
८ उपसहाराधिकरणम्	.	२
९ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम्	..	२९

१० सर्वोपताधिकरणम् ...	३०
११ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ...	३१
१२ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ...	३१
१३ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ...	३२

द्वितीयाध्याये पादः २

१ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ..	३२
२ महद्दीर्घाधिकरणम् ...	३४
३ अतस्तदभावाधिकरणम् ..	३४
४ समुदायाधिकरणम् ...	३५
५ उपलब्ध्याधिकरणम् ...	३६
६ एकस्मिन्समभवाधिक- ...	३६
७ पत्त्यधिकरणम् ...	४०
८ पाञ्चरात्राधिकरणम् ...	४१

द्वितीयाध्याये पादः ३

१ वियदधिकरणम्	४२
२ मातरिश्वाधिकरणम् ...	४३
३ असम्भवाधिकरणम् ...	४३
४ तेजोऽधिकरणम् ...	४४
५ अवधिकरणम् ...	४४
६ पृथिव्यधिकरणम् ...	४४
७ तदभिध्यानाधिकरणम् ...	४४
८ विप्रेयाधिकरणम् ...	४४
९ अग्निराविशानाधिकरणम्...	४४
१० चराचरव्यपाध्याधिकरणम्	४४
११ आत्माधिकरणम् ..	४४
१२ ज्ञाधिकरणम् ...	४५
१३ उत्क्रान्त्यधिकरणम्	४५
१४ कर्त्रधिकरणम्	४५
१५ तक्षाधिकरणम् ...	४६
१६ पराधिकरणम्	४६
१७ भद्राधिकरणम्	४६

द्वितीयाध्याये पादः ४

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ...	५१
२ सप्तगत्याधिकरणम् ...	५२
३ प्राणाणुवाधिकरणम् ..	५२
४ प्राणश्रेण्याधिकरणम् ...	५३
५ बाहुक्रियाधिकरणम् ...	५३
६ श्रेष्ठानुत्वाधिकरणम् ...	५४
७ ज्योतिर्यशश्चिदानाधिकरणम्	५४
८ इन्द्रियाधिकरणम् ...	५४
९ सप्तमूर्तिकलत्त्यधिकरणम्	५५

तृतीयाध्याये पादः १

१ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम्	५६
२ कृतान्त्याधिकरणम्	५६
३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ..	५७
४ तन्माभाष्यापत्त्यधिकरणम्	५७
५ नातिचिराधिकरणम्	५७
६ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ...	५७

तृतीयाध्याये पादः २

१ सत्याधिकरणम्	५८
२ तदभावाधिकरणम् ...	५८
३ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ...	५८
४ मुग्धाधिकरणम्	५८
५ उभयलिङ्गाधिकरणम् ...	५८
६ प्रकृतैवावत्त्वाधिकरणम् ...	५९
७ सेतून्मानाधिकरणम् ..	५९
८ फलाधिकरणम् ...	५९

तृतीयाध्याये पादः ३

१ सर्वविद्वान्तप्रत्ययाधिकरणम्	६०
२ उपसहाराधिकरणम् ...	६०
३ अन्यपातवाधिकरणम् ...	६०

४.

४ व्याप्त्याधिकरणम्	...	८०
५ सर्वाभिदाधिकरणम्	...	८१
६ आनन्दाद्यधिकरणम्	...	८२
७ आध्यानाधिकरणम्	...	८३
८ आत्मगृहीत्यधिकरणम्	...	८४
९ कर्माद्व्यानाधिकरणम्	...	८५
१० समानाधिकरणम्	...	८६
११ सवन्धाधिकरणम्	...	८७
१२ सत्त्वधिकरणम्	...	८८
१३ पुरुषविद्याधिकरणम्	...	८९
१४ वेधाद्यधिकरणम्	...	९०
१५ हान्यधिकरणम्	...	९१
१६ सापरायाधिकरणम्	...	९२
१७ गत्यर्थवत्त्वाधिकरणम्	...	९३
१८ अनियमाधिकरणम्	...	९४
१९ आधिनारिकाधिकरणम्	...	९५
२० अक्षरव्यधिकरणम्	...	९६
२१ इयदामननाधिक०	...	९७
२२ अन्तराधिक०	...	९८
२३ व्यतिहारधिक०	...	९९
२४ सत्याद्यधिक०	...	१००
२५ कामाद्यधिक०	...	१०१
२६ अलोपाधिक०	...	१०२
२७ तन्निर्धारणानियमाधिक०	...	१०३
२८ प्रदानाधिक०	...	१०४
२९ लिङ्गभूयस्त्वाधिक०	...	१०५
३० शरीरे भावाधिक०	...	१०६
३१ अङ्गावबद्धाधिक०	...	१०७
३२ भूमज्यायस्त्वाधिक०	...	१०८
३३ विक्त्वाधिक०	...	१०९
३४ काम्याधिक०	...	११०
३५ यथावयवभावाधिक०	...	१११

सृतीयाध्याये पादः ४

१ पुरुषार्थाधिकरणम्	...	१००
२ परामर्शाधिक०	...	१०१
३ स्तुतिमानाधिक०	...	१०२
४ पारिष्वाधिक०	...	१०३
५ अग्नीन्धनाधिक०	...	१०४
६ सर्वापेक्षाधिक०	...	१०५
७ सर्वाधानुमत्यधिक०	...	१०६
८ अश्रममर्माधिक०	...	१०७
९ तदुत्पत्तिधिक०	...	१०८
१० तद्भूताधिक०	...	१०९
११ आधिनारिकाधिक०	...	११०
१२ बहिरधिक०	...	१११
१३ स्वाम्यधिक०	...	११२
१४ सहकार्यन्तरविध्यधिक०	...	११३
१५ अनाविष्युर्वदधिक०	...	११४
१६ ऐहिकमयप्रस्तुतप्रतिबन्धद्वय०	...	११५
१७ मुक्तिफलानियमाधिक०	...	११६

चतुर्थाध्याये पादः १

१ आरुत्यधिकरणम्	...	१२०
२ आरमेत्यधिक०	...	१२१
३ मयतीकाधिक०	...	१२२
४ ब्रह्मलक्ष्यधिक०	...	१२३
५ आदित्यादिमत्याधिक०	...	१२४
६ आसीनाधिक०	...	१२५
७ यनैकामताधिक०	...	१२६
८ आप्रायणाधिक०	...	१२७
९ तदधिगमाधिक०	...	१२८
१० इतराशेषाधिक०	...	१२९
११ अनारब्धकार्याधिक०	...	१३०
१२ अगिहोत्राद्यधिक०	...	१३१

	पृ
१३ यदेवाधिक० ...	१०५
१४ भोगाधिक० ...	”
<hr/>	
चतुर्थाध्याये पादः २	
१ वानसपत्न्यधिक० ...	१०६
२ मन, सपत्न्यधिक० ...	”
३ प्राणसपत्न्यधिक० ..	”
४ आम्, दुकमाधि० ..	१०७
५ तदापीत्यधिक० ...	”
६ उत्कान्तिप्रतिषेधाधिक० . .	१०८
७ ल्याधिक० .	१०९
८ अविभागाधिक० ...	”
९ तदेकोप्राधिक० ...	१३०
१० रम्यधिक० ...	”
११ अयनाधिक० ..	१३१

	पृ.
चतुर्थाध्याये पादः ३	
१ अर्चिरायधिकरणम् ...	१३२
२ बाध्यधिक० ...	”
३ तटिदधिक० ...	”
४ आतिवाहिकाधिक० ...	”
५ कार्याधिक० ...	१३३
६ अप्रतीरालम्बनाधिक० ...	१३५
<hr/>	
चतुर्थाध्याये पादः ४	
१ सपद्याविर्भावाधिररणम्	१३६
२ अविभागाधिक० ...	१३७
३ ब्राह्माधिक० ...	”
४ सख्याधिक० ...	१३९
५ बादर्यधिक० ...	”
६ प्रदीपाधिरु० ...	१४०
७ जगद्व्यापाराधिक० ...	१४१

समाप्ता ब्रह्मसूत्राधिकरणसूची ।

—३३३.६.६६—

श्रीमच्छंकरभगवत्पादशिष्यप्रणीता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

(अद्वैतमञ्जरी)

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

—○○○○○○○○—

मिश्रमाधिररणम् ॥ १ ॥

अथातो ब्रह्मनिज्ञासा ॥ १ ॥

‘ज्ञान्तो ज्ञान्त’ इत्यादिश्रुतेः ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’ इत्यादिश्रु-
तेश्च अथ माधनचनुष्टयसंपत्त्यनन्तरम् अतः अभिरारस्य संपूर्णत्वान्
ब्रह्मनिज्ञासा कर्तव्या ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

जन्माधिररणम् ॥ १ ॥

मिश्राम्यन्य ब्रह्मणो लक्षणमाह—

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिश्रुतेः अस्य प्रपञ्चाय
जन्मादि यतः कारणान् भवति, तत् प्रत्येत्यर्थः । जगद्वन्मत्स्थितिलयका-
रणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं भवति ॥ २ ॥

शास्त्रविशेषाधिरणम् ॥ १ ॥

लक्षणगुरत्वा प्रमाणमाह—

शास्त्रयोनिन्यान् ॥ ३ ॥

‘तं त्वीषनिषदं पुनः पृच्छानि’ इत्यादिश्रुत्या शास्त्रप्रमाणकत्वान्
ब्रह्मणः अस्मान्निष्ठत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

शास्त्रप्रमाणकत्वे हेतुं वदन्नेव अनुमानादिप्रमाणकत्वं निराकरोति—

तच्च समन्वयात् ॥ ४ ॥

तन् ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं, कुतः ? समन्वयात् ‘सर्वे वेदा यत्पदमाम-
नन्ति’ इति श्रुत्या उपक्रमोपसंहारादिलिङ्गैश्च सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मण्येव
तात्पर्यनिर्णयादित्यर्थः । तुल्यत्वेन अनुमानादिप्रमाणकत्वं निरस्यति ।
‘नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् । नैष तर्केण मतिरापनेया’ इत्यादिश्रुत्या
अनुमानादिप्रमाणकत्वस्य निरस्तत्वात् । ‘न चक्षुषा गृह्यते’ इत्यादिश्रुत्या
प्रत्यक्षादिप्रमाणकत्वस्य च निरस्तत्वेन परिशेषात् शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्र-
ह्मणो निश्चीयत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ईक्षतेनाशब्दम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं प्रसाध्य प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कार-
णत्वं निराकरोति ‘ईक्षतेर्नाशब्दम्’ इत्यादिना ‘श्रुतत्वाच्च’ इत्येवम-
न्तेन सूत्रसंदर्भेण—

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

अशब्दं शब्दाप्रतिपाद्यं प्रधानं जगत्कारणं न भवति । कुतः ? ईक्षतेः
‘तदैक्षत’ इति श्रुतौ जगत्कारणस्य ईक्षितृत्वश्रवणात् जडस्य प्रधानस्य
ईक्षितृत्वासंभवादित्यर्थः ॥ ५ ॥

अमेजसोरिव प्रधानस्यापि गौणमीक्षणं संभवतीत्याशङ्क्य निरा-
करोति—

गौणथेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

ईक्षतिशब्दो गौण इति चेन्न । आत्मशब्दात् ‘एतदात्म्यमिदं सर्वं
तत्सत्यं स आत्मा’ इति श्रुतौ जगत्कारणे आत्मशब्दप्रयोगात् मुख्यमेवे-
क्षणं न गौणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ब्रह्मैव जगत्कारणमित्यत्र हेत्वन्तरमाह—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

‘तस्य तावदेव चिरम्’ इति श्रुतौ जगत्कारणध्याननिष्ठस्य मोक्षोप-
देशान् जडप्रधानध्यानेन मोक्षासंभवादित्यर्थः ॥ ७ ॥

स्थूलारुन्धतीन्यायेन प्रथम प्रधानध्यानं कृत्वा पश्चात् ब्रह्मध्यानं कुर्वतो मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति—

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

हेयत्वस्य निषेधस्य अवचनात् अनुत्तेरित्यर्थः । न प्रधानध्यानान्मोक्ष इति निषेधावचनात् स्थूलारुन्धतीन्यायेनापि न प्रधानस्यावकाश इत्यर्थः ८
ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे हेतुन्तरमाह—

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

‘सता सोम्य तदा सपन्नो भवति’ इति श्रुतौ सुषुप्तिकाले सर्वेषामन्त-
करणविशिष्टानां जावानां स्वाधिष्ठाने लयश्रवणाजडप्रधाने चेतनानां
जावानां लयासम्भवात् ब्रह्मैव जगत्कारणमित्यर्थः ॥ ९ ॥

हेतुन्तरमाह—

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

गति तात्पर्यं, सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यसाम्यान्त्यर्थः ॥ १० ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

‘य सर्वज्ञ सर्वविन्’ इत्यादिश्रुतौ जगत्कारणस्य सर्वज्ञत्वश्रवणाच्च
ब्रह्मैव जगत्कारणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

‘अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः’ इति श्रुतौ आनन्दमयः परमात्मैव,
न जीवः । कुत ? अभ्यासान् आनन्दशब्दस्य बहुश्रुतिषु ब्रह्मण्येव
प्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥ १२ ॥

विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

मयद्रव्ययस्य मृण्मयो घ्न इत्यादौ विकारवाचकत्वाभिर्विनाशस्य
ब्रह्मण आनन्दविकारत्वासम्भवात् आनन्दमयः न परमात्मेति चन्न ।
प्राचुर्यार्थेऽपि ‘अन्नमयो यमः’ इत्यादौ मयद्रव्ययविनाशान् आनन्दप्र-
चुरत्वस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवादित्यर्थः ॥ १३ ॥

तदेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

‘को होवान्यान् वः प्राण्यान्’ इति श्रुतौ सकलजीवानन्दहेतुत्वस्य
व्यपदेशादपि आनन्दमयः परमात्मित्यर्थः ॥ १४ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे ’ इति मन्त्रे ब्रह्मण उपक्रान्तत्वादपि आनन्दमयो ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १५ ॥

सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षं निराकरोति—

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

आनन्दमय इतर जीवो न भवति । कुत ? अनुपपत्तेः आनन्दप्रचुरत्वादिभर्माणा जीवेऽनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

‘ अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय ’ इति श्रुतौ आनन्दमयस्य जीवान्भेदव्यपदेशाच्च आनन्दमयो न जीव इत्यर्थः । ननु, ‘ अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय, अन्योऽन्तर आत्मा मनोमय, अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय ’ इत्यादिवाक्येषु विद्यमानानामन्यशब्दानां जीवान्यत्वप्रतिपादकत्वाभावात् ‘ अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय ’ इति वाक्यस्थस्य अन्यशब्दस्य कथं जीवान्यत्वप्रतिपादकत्वमिति चेन्न । आनन्दमयादन्यस्य ब्रह्मवह्न्यामनुत्तत्वेन आनन्दमयशब्दस्य ‘ ब्रह्मविशमोति परम् ’ इति उपक्रान्तब्रह्मप्रतिपादकत्वे निश्चिते सति अप्रत्यान्यशब्दस्य जीवान्यत्वप्रतिपादकत्वनिश्चयादिति भावः ॥ १७ ॥

आनन्दमय प्रधानमस्मित्वत्याशङ्क्याह—

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

‘ सोऽकामयत ’ इति श्रुतौ आनन्दमयस्य कामयितृत्वश्रवणाज्जडस्य प्रधानस्थेऽसमभवात् अनुमानस्य अनुमानप्रतिपाद्यस्य प्रधानम्यापेक्षा आशा न वर्तयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

आनन्दमय प्रधानं न भवतीत्यत्र हेत्वन्तरमाह—

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

अस्मिन्नानन्दमये आसत्त्वचित्तस्यास्य मुमुक्षो तद्योगं तदभेदं शास्ति प्रतिपादयति ‘ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये ’ इत्यादिश्रुतिः । ततश्चेतनमय जीवस्य जडप्रधानाभेदासमवादानन्दमय परमात्मेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अतएविकरणम् ॥ ७ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये’ इति श्रुतौ अन्त आदित्यमण्डलान्त-
वर्ती हिरण्मय पुरुष परमात्मा, न सूर्य । कुत ? तद्वर्गोपदेशात् अप-
हृतपाप्मत्वादिब्रह्मवर्गोपदेशादित्यर्थ ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

‘य आदित्ये तिष्ठन्’ इति श्रुतौ आदित्यपरमात्मनो नियम्यनियामक-
भावश्रयणाभियामक परमात्मैव आदित्यमण्डले अभिव्यक्त अस्मिन्
नाम्ये प्रतिपाद्यत इत्यर्थ ॥ २१ ॥

आकाशधिरणम् ॥ ८ ॥

आकाशस्तद्विज्ञात् ॥ २२ ॥

‘अस्य लोकस्य का गति’ इति श्रुतौ आकाश परमात्मा, न भूता-
काश । कुत ? तद्विज्ञात् सर्वभूतोत्पत्तिलयहेतुत्वादिब्रह्माल्लिङ्गा-
दित्यर्थ ॥ २२ ॥

प्राणविकरणम् ॥ ९ ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

‘प्रस्तोतर्या देवता’ इति श्रुतौ प्राण परमात्मा, न प्राणवायु । कुत ?
अत एव सर्वभूतोत्पत्तिलयहेतुत्वादिब्रह्माल्लिङ्गादेवेत्यर्थ ॥ २३ ॥

ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

‘अथ यदत परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते’ इति श्रुतौ ज्योति परमात्मा,
न सूर्यादिज्योति । कुत ? चरणाभिधानात् ‘पादोऽस्य विश्वा भूता-
नि’ इति पूर्ववाक्ये ब्रह्मण पादत्रयाभिधानात् तस्यैव ब्रह्मण शुक्लेकसन-
न्धेन ज्योतिर्वाक्ये प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यर्थ ॥ २४ ॥

पूर्वनाम्ये पादत्रयवत्त्व गायत्र्या एवोक्त, न ब्रह्मण इत्याशङ्क्य
निराकरोति—

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा

चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

‘गायत्री वा इद सर्व भूतम्’ इति श्रुतौ गायत्र्याऽप्यऽन्तः उपमा-
न्तत्वान् पादत्रयवत्त्वमपि गायत्र्या एवोक्त, न तु ब्रह्मण इति चेत् ।
तथा गायत्र्यवच्छिन्ने ब्रह्मणि चेतोऽर्पणस्य चित्तप्रक्षेपस्य निगदान् कथ-

नात् पादत्रयवत्त्वं ब्रह्मण एवोक्तम् । तथा हि दर्शनम् आदित्यमण्डलादि-
शुद्धस्थलेषु परमात्मन अभिव्यक्ति अन्यत्राप्युक्ता तद्वत् गायत्र्यभि-
व्यक्तं ब्रह्म उपास्यमित्यर्थ ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

भूतादीनां पादानामवयवानां व्यपदेशस्य ब्रह्मण्येवोपपत्ते उपपन्न-
त्वाच्च एव गायत्रीशब्देन गायत्र्यवच्छिन्नं ब्रह्मैवोच्यते इत्यर्थः । 'गायत्री
वा इदं सर्वम्' इति वाक्ये गायत्र्या पञ्चमहाभूतादिसकलप्रपञ्चात्मकत्व-
मुक्तम् । तच्च गायत्र्यवच्छिन्नस्य ब्रह्मण एव सम्भवति, न केवलगायत्र्या
इति भावः ॥ २६ ॥

उपदेशभेदाच्चेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति गायत्रीवाक्ये त्रिपाद्ब्रह्मण ब्रह्माण्डान्त-
र्वातित्वमुक्तम् । 'अथ यदत्तं परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति ज्योतिर्वाक्ये
तु त्रिपाद्ब्रह्मण ब्रह्माण्डादुपरि अवस्थानमुक्तम् । तथाचोपदेशभेदात्
उपदेशयो गायत्रीवाक्यज्योतिर्वाक्ययो भेदात् परस्परविरुद्धार्थकत्वात्
नेति चेन्न प्रामाण्यं नास्तीति चेन्न । उभयस्मिन्वाक्यद्वयेऽपि अविरोधान्
विरोधाभावात् । दिवीति सप्तमीविभक्ते लक्षणया पञ्चमीविभक्त्यर्थ-
बोधकत्वादिति भावः ॥ २७ ॥

इन्द्रप्राणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

'प्राणोऽस्मि ब्रह्मात्मा' इति श्रुतौ प्राण परमात्मा, न प्राणवायुः । कुतः
तथानुगमान् 'प्राण एव ब्रह्मात्मा आनन्दोऽजरोऽमृतः' इति वाक्ये ब्रह्म-
लिङ्गाभिधानादित्यर्थः ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति

चेदध्यात्मसंबन्धभूमा तस्मिन् ॥ २९ ॥

वक्तुरिन्द्रस्यात्मोपदेशान् शरीरोपदेशादिन्द्रशरीरमेव उपास्यमिति
चेन्न । अध्यात्मसंबन्धभूमा आनन्दामृतत्वाद्यध्यात्मलिङ्गबाहुल्यमस्मिन्
वाक्ये उपलभ्यते, न तु वग्रहस्तत्वादिकमिन्द्रशरीरलिङ्गम् । अतः इन्द्र-
शरीरमध्यवर्ती परमात्मैव उपास्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

इन्द्रस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानाभावान् नोपदेशत्वमि-याशङ्क्याह-

ब्रह्मशब्दप्रयोगादित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

‘यं यं वापि स्मरन् भावम्’ इति स्मृतेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न

निचार्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

‘एष त आत्मान्तर्हृदये’ इति श्रुतेः अल्पपुण्डरीकस्थानकत्वात् तद्व्य-
पदेशादणुत्वव्यपदेशाच्च न परमात्मा उपास्य इति चेन्न । निचार्यत्वाद-
णुत्वेन ध्यातुं शक्यत्वान् व्यापकस्य ब्रह्मणो ध्यातुमशक्यत्वाच्च । व्योम-
वन् यथा व्यापकस्याकाशस्य सूर्यारन्ध्रादौ अणुत्वम्, एवं ब्रह्मणोऽपि
हृत्पुण्डरीके अणुत्वं ध्यानार्थमुक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

ब्रह्मणोऽपि हृत्पुण्डरीकावस्थानाङ्गीकारे जीववन् मुखदुःखभोगप्रसङ्ग
इति चेन्न । वैशेष्यान् जीवस्य पुण्यपापकर्तृत्वात् मुखदुःखभोगः, ईश्वर-
स्य तु पुण्यपापकर्तृत्वाभावात् न भोग इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अप्रधिकरणम् ॥ ९ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

‘यस्य ब्रह्म च क्षप्रं चोभे भवत ओदने’ इत्यादिश्रुतौ अत्ता संहर्ता
परमात्मा, न जीवः । कुतः ? चराचरग्रहणान् चराचरसंहर्तृत्वादित्यर्थः ९॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मान्’ इति श्रुतौ ब्रह्मणः शृष्टत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

गुदाधिकरणम् ॥ ११ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तदर्शनात् ॥ ११ ॥

‘भक्तं पिबन्तौ’ इति श्रुतौ गुहां प्रविष्टौ जीवपरमात्मानौ न बुद्धि-
जीवौ । कुतः ? तदर्शनात् ‘द्वा सुपर्णा’ इत्यादिश्रुतौ जीवपरमात्मप्रति-
पादनदर्शनादित्यर्थः ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

‘ब्रह्मविदो वदन्ति’ इत्युत्तरवास्ये परमात्मप्रतिपादनादित्यर्थः ॥ १२ ॥

अन्तर्प्राप्तिरिति ॥ १३ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

‘अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ इत्यादिश्रुतौ अन्तरः
अक्षिमध्यवर्ती परमात्मा, न जीवः । कुतः ? उपपत्तेः अमृतत्वादिधर्माणां
ब्रह्मण्येवोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

आदित्यमण्डलद्वत्युण्डरीकादिशुद्धस्थानेषु ब्रह्मोपासनस्य आदिपदात्
तद्धर्मस्य च अन्यत्र उपदिष्टत्वादक्षिमण्डलस्यापि शुद्धस्थानत्वात्तत्र ब्रह्मो-
पासनं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

‘प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म सं ब्रह्म’ इति पूर्ववाक्ये सुराम्बरूपस्य ब्रह्मणः
अभिधानात् अक्षिमण्डलमध्यवर्त्यपि ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्याभिधानाच्च ॥ १६ ॥

श्रुतोपनिषत्कानां श्रुतवेदान्तशास्त्राणामुपासकानां या गतिः देवया-
नमार्गः, तस्याः ‘तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति’ इत्युत्तरवाक्ये अभिधानाच्च
अक्षिमध्यवर्ती परमात्मेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षं दूषयति—

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

अनवस्थितेः प्रतिनिव्यस्य सर्वथा अक्षिप्यनवस्थितत्वात् असंभवाच्च
अमृतत्वादिधर्माणां प्रतिनिव्ये असंभवाच्च नेतरः प्रतिविग्नो न भव-
तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

‘यः पृथिव्यां तिष्ठन्’ इत्यादिश्रुतौ अधिदैवादिषु पृथिव्यादिषु य
अन्तर्यामी उक्तः, स परमात्मा । कुतः ? तद्धर्मव्यपदेशात् ‘एष ॥
आत्मान्तर्याम्यमृतः’ इत्युत्तरवाक्ये ब्रह्मधर्मव्यपदेशादित्यर्थः ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

कपिलस्मृतिप्रतिपाद्यं स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामी न भवति । कुतः ?
अतद्धर्माभिलापात् त्रिगुणत्वादानीं प्रवानधर्माणामभिलापानादिति
त्यर्थः ॥ १९ ॥

शरीरयोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

शारीरः जीवोऽपि अन्तर्यामी न भवति । कुतः ? उभयेऽपि काष्ठा
माध्यन्दिनाश्च एनं जीवं भेदेन अन्तर्यामिभिन्नतया अधीयते अध्ययनं
शुर्वन्तीत्यर्थः । ‘य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति’ इति श्रुतौ
जीवाय परमात्मनियम्यत्वप्रतिपादनात् जीवानां सर्वेषां नियन्ता पर-
मात्मैव, न जीव इत्यर्थः ॥ २० ॥

अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

‘यत्तददृश्यम्’ इत्यादिश्रुतौ यः अदृश्यत्वादिगुणकः उक्तः, स पर-
मात्मा । कुतः ? धर्मोक्तेः धर्माणां सर्वज्ञत्वादीनामुक्तत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

‘दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः’ इति श्रुतौ अद्यापत्वादिविशेषणान् ‘अक्ष-
रात् परतः परः’ इति अक्षरात् प्रधानात् भेदव्यपदेशाच्च अदृश्यत्वादि-
गुणकः परमात्मैव, नेतरौ प्रधानजीवौ न भवत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

‘अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ’ इत्यत्र श्रुतौ मूर्धादिरूपोपन्यासाच्च
परमात्मैवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

वैश्वानराधिकरणम् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

वैश्वानरः परमात्मा । साधारणशब्दानां मध्ये विशेषशब्दात् ‘को न
आत्मा किं ब्रह्म’ इति श्रुतौ ब्रह्मशब्दप्रयोगादित्यर्थः ॥ २४ ॥

स्पर्शमृगमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

‘यस्याग्निरात्म्यम्’ इत्यादिश्रुतौ प्रतिपाद्यमानं विश्वरूपत्वमनुमानं
परब्रह्मलिङ्गमित्यर्थः ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्यु-

पदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

वैश्वानरशब्दादिभ्यः अन्तःप्रतिष्ठानाच्च ‘स. यो. दैहमग्निः दैव्यान्तरं
पुरुषं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद’ इति श्रुतौ शरीरान्तःप्रतिष्ठितत्वव्यपदे-
शाच्च वैश्वानरः परमात्मा न भवति, किं तु जाठराग्निरिति चेत्, न ।
तथा जाठराग्न्यनच्छिन्नब्रह्मणि दृष्ट्युपदेशात् ध्यानोपदेशात्, असंभवात्

“गुमूर्धत्वादीनां केवलजाठराग्नौ असंभवात् । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः एनं वैश्वानरं पुरुषमधीयते पुरुषं वदन्ति ‘ स यो हैतमग्निम् ’ इति श्रुतावेवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

अत एव गुमूर्धत्वादिधर्माणामसंभवादेव भूतं, बाह्याग्निदेवता अग्न्यभिमानिनी देवता च वैश्वानरशब्दार्थो न भवति, किं तु जाठराग्न्यवच्छिन्नः परमात्मैव वैश्वानरशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

साक्षात् जाठराग्न्यवच्छिन्नात्मलक्षणां विनैव जाठराग्न्यनवच्छिन्ने केवलब्रह्मण्यपि वैश्वानरशब्दस्य अविरोधं विरोधाभावं जैमिनिर्मन्यते । विश्वश्चासौ नरश्च विश्वनरः, विश्वाभिन्नः नरः परमात्मा । विश्वनर एव वैश्वानरः । स्वार्थे तद्धितप्रत्ययः राक्षसत्रायसादिशब्दवत् । तथा च प्रपञ्चाभिन्ने ब्रह्मणि वैश्वानरशब्दस्य योगव्युत्पत्त्या प्रवृत्तिसंभवात् वैश्वानरशब्देन व्यापकः परमात्मैवोच्यत इति भावः । अग्निशब्दोऽपि अग्निं नयतीति व्युत्पत्त्या श्रेष्ठत्ववाचक इति भावः ॥ २८ ॥

व्यापकस्य परमात्मनः प्रादेशमात्रपरिमाणवत्त्वमसङ्गतमित्याशङ्क्याह—

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

व्यापकोऽपि परमात्मा प्रादेशमात्रं शरीरं धृत्वा उपासकानां प्रत्यायको भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

व्यापकस्य परमात्मनो ध्यातुमशक्यत्वात् प्रादेशमात्रशरीरविशिष्टतया ध्यातव्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

संपत्तेः मूर्धपादाद्यन्यवसंपन्नत्वान् प्रादेशमात्रत्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमास्मिन् ॥ ३२ ॥

एनं परमात्मानम् अस्मिन् भूमध्ये जात्राला उपास्यमामनन्ति । अतः प्रादेशमात्रपरिमाणवत्त्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति ब्रह्मसूत्रस्तौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

—ॐ—

शुभ्वाद्याधिकरणम् ॥ १ ॥

शुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

‘यस्मिन् द्यौ पृथिवी’ इति श्रुतौ शुभ्वादिप्रपञ्चस्य आयतनम् अभिष्टानं ब्रह्मेव । कुत ? स्वशब्दात् आत्मशब्दप्रयोगादित्यर्थः ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते’ इति श्रुतौ ‘तथा विद्वानामरूपाद्विमुक्त’ इत्यादिश्रुतौ च मुक्तै रागद्वेषादिविनिर्मुक्तै उपसृप्यत्वव्यपदेशान् प्राप्य-
त्यव्यपदेशाच्च शुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

अनुमानं प्रधानं शुभ्वाद्यायतनं न भवति । अतच्छब्दान् प्रधानप्र-
तिपादकत्रिगुणादिशब्दाभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

प्राणभृज्जीवोऽपि शुभ्वाद्यायतनं न भवति । जीवस्य प्रपञ्चाधिष्ठान-
त्वासन्ननादित्यर्थः ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥

‘तमेवैरं जानथ’ इति श्रुतौ ज्ञानृक्षेयभावन्यपदेशादित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

‘स ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठाम्’ इति ब्रह्मप्रकरणादित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाम्ना च ॥ ७ ॥

‘द्वा सुपर्णा’ इति मन्त्रे ब्रह्मण साक्षित्या अवस्थानं, जावस्य
सर्वत्रलभोत्तुं च श्रूयते । अतः शुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ७ ॥

भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

भूमा संप्रसादाद्भूयपदेशात् ॥ ८ ॥

‘भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यो, भूमानं भगवो विजिज्ञासे’ इत्या-
दिश्रुतौ भूमा परमात्मा । कुत ? संप्रसादान् जीवात् अधिकतरि उपदेशा-
दित्यर्थः ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

मुरुरूपत्वाभूतत्वादिधर्मोपपत्तेश्च भूमा ब्रह्मैव, न भूताकाश इत्यर्थः ९

अक्षरमभिव्यक्तिरूपम् ॥ १० ॥

अक्षरमभिव्यक्तिरूपम् ॥ १० ॥

‘कस्मिन् सत्त्वाकाश ओत प्रोत’ इत्यादिश्रुतौ अक्षर ब्रह्म ।
कुत ? ‘अभिव्यक्तिरूपम्’ अभिव्यक्तिरूपस्य प्रपञ्चस्य धृते धारणादित्यर्थः ।
आकारस्य तु प्रपञ्चधारकत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा च परा देवता । कुत ? प्रशासनात् ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्र-
शासन’ इति श्रुतौ आज्ञाग्रहणान् । न च जडस्य ओकारस्याज्ञा सं-
भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

तर्हि अक्षर प्रधानमस्तित्याशङ्क्याह—

अ यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

प्रधानभावव्यावृत्तेश्च प्रधानम् अक्षर न भवति । जडस्य प्रधानस्य
प्रशासनासम्भवादित्यर्थः ॥ १२ ॥

इतिवर्माभिव्यक्तिरूपम् ॥ १३ ॥

इतिवर्माभिव्यक्तिरूपम् ॥ १३ ॥

‘य पुनरेतम्’ इत्यादिश्रुतौ ‘पर पुरुषमभिधायीत’ इत्यत्र परः
परमात्मैव, न हिरण्यकर्म । कुत ? ‘पुरुषमीक्षते’ इति वान्म्यशेषे
साक्षात्कारविषयत्वव्यपदेशादित्यर्थः ॥ १३ ॥

दहराभिव्यक्तिरूपम् ॥ १४ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

‘अथ यदिदमस्मिन्’ इति श्रुतौ दहराकाश परमात्मैव, न भूताकाश ।
कुत ? उत्तरेभ्यः ‘एष आत्मा अपहृतपाप्मा’ इति श्रुतौ सत्यसंनत्पा-
दिलिङ्गानां विद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

‘इमा प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य’ इति श्रुतौ सर्वेषां जीवानां सुषुप्ति-
काले दहराकाशे लयश्रवणान् ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति योगव्युत्पत्त्या
ब्रह्मलोकस्य परब्रह्मवाचकत्वाच्च दहराकाश परमात्मैत्यर्थः । तथा हि

दृष्टं लिङ्गं च 'सत्ता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति श्रुतौ सर्वेषां जीवानां सुषुप्तिकाले ब्रह्मणि अवस्थानं दृष्टम् । तदपि लिङ्गं ज्ञापकमित्यर्थः ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

'एष सेतुर्विभरणः' इति श्रुतौ धृतिरूपमहिम्नः अस्मिन् वाक्ये अस्य दहराकाशस्य उपलब्धेश्च दहराकाशः परमात्मैव, न भूताकाशः । जडस्य वर्णाश्रममर्यादाविधारकत्वासंभवादित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

'यदेव आकाश आनन्दो न त्यात्' इत्यादिश्रुतौ आकाशशब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

इतरपरामर्शात् 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे' इति श्रुतौ ब्रह्मशब्देन इतरस्य जीवस्य लक्षणया परामर्शात् प्रतिपादनात् दहराकाशोऽपि जीव इति चेत्, न । असंभवात् सत्यसंकल्पादिधर्माणां जीवे असंभवादित्यर्थः ॥ १८ ॥

उत्तराधिकरणम् ॥ ६ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तराच्चेत् 'एष संप्रसादः' इत्युत्तरवाक्ये संप्रसादशब्देन जीवप्रतिपादनात् दहराकाशशब्देनापि जीव एव प्रतिपाद्यत इति चेत्, न । आविर्भूतस्वरूपः मुक्तजीवः प्रतिपाद्यते । मुक्तजीवश्च परमात्मैवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

मुक्तजीवस्य ब्रह्मत्वेन जीवत्वाभावात् संप्रसादशब्दप्रयोगोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याह—

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

जीवपरामर्शः अन्यार्थः ब्रह्माभेदप्रतिपादनार्थ इत्यर्थः ॥ २० ॥

अल्पश्रुतिरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

दहरशब्देन अल्पपरिमाणवत्त्वश्रवणात् व्यापकस्य ब्रह्मणः अल्पपरिमाणसंभवादहराकाशो जीव इति चेत्, तदुक्तम् उपासनार्थम् अल्पपरिमाणमुक्तमिति पूर्वमेवोक्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अवृत्त्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

‘ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम् ’ इति श्रुतौ तस्य सूर्यचन्द्रादिप्रपञ्चस्य अनुकृतेः परमात्मानमनुसृत्य भानात् ‘ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ’ इति श्रुतौ तच्छब्देन परमात्मैवोच्यते न सूर्यचन्द्रादिव्यतिरिक्तं लौकिकं तेज इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

‘ न तद्भासयते सूर्यः ’ इति स्मृतौ च सूर्यचन्द्राद्यप्रकाशत्वं परमात्मनः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रमिताधिकरणम् ॥ ८ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

‘ ईशानो भूतमव्यस्य ’ इति श्रुतौ ईशानशब्दप्रयोगादेव अङ्गुष्ठमात्रः परमात्मा प्रमितः निश्चितः, न जीव इत्यर्थः ॥ २४ ॥

व्यापकस्य ब्रह्मणः अङ्गुष्ठपरिमाणवत्त्वमसंगतमित्याशङ्क्याह—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

हृत्पुण्डरीकस्याल्पत्वात्पुण्डरीकावच्छिन्नस्य ब्रह्मणः अङ्गुष्ठपरिमाणत्वमुपपन्नमित्यर्थः । कुतः ? मनुष्याधिकारत्वात् शास्त्रस्य, उपासनाकाण्डस्य हानकाण्डस्य च मनुष्याधिकारत्वात्, मनुष्याणां च मन्दबुद्धितया व्यापकब्रह्मोपासनायामधिकारासंभवादित्यर्थः ॥ २५ ॥

देवताधिकरणम् ॥ ९ ॥

मनुष्याधिकारत्वकथनात् देवानामधिकारो नास्तीति शङ्का निराकरोति—

तदुपर्यपि वादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

‘ तद्यो यो देवानाम् ’ इत्यादिश्रुतेः तदुपरि तेषां मनुष्याणामुपरि स्वर्गलोके स्थितानां देवानामधिकारोऽस्तीति वादरायणो मन्यते । कुतः ? संभवात् तेषामपि ब्रह्मलोककामनावत्त्वेन मुमुक्षुत्वेन च ब्रह्मविद्यायामधिकारसंभवादित्यर्थः । ननु, चतुर्थ्यन्तशब्दानामेव देवतात्वात् कथं ब्रह्मविद्यायामधिकार इति चेत्, न । चतुर्थ्यन्तशब्दाव्यानां

विप्रह्वतांनां देवतानां पुराणादिषु प्रतिपादितत्वेन ग्रहविद्यायामधिकार-
संभवादित्यर्थः ॥ २६ ॥

विप्रह्वदेवताङ्गीकारे बाधरुमाशङ्क्य निराकरोति—

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

एकस्मिन् दिने क्रियमाणेषु अनेकेषु बागेषु एरुस्येन्द्रस्य गमनासं-
भवान् कर्मानुष्ठानविरोध इति चेन्, न । अनेकप्रतिपत्तेः योगिनाम्निव
देवतानामपि योगप्रभावान् अनेकशरीरधारणस्य पुराणादिषु प्रतिपादि-
तत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

इन्द्रादिदेवानां विप्रह्वत्वाङ्गीकारे विप्रहाणामनित्यत्वान् तत्प्रतिपा-
दकवेदस्याप्यनित्यत्वं स्यादिति शङ्कते—

शब्द इति चेन्नातःप्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

शब्दे वेदे नित्यत्वविरोध इति चेन्, न । अतः प्रभवात् अतः वेदान्
देवादिप्रपञ्चस्य प्रभवादुत्पत्तेरित्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृति-
भ्यामित्यर्थः ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

अत एव देवतादिप्रपञ्चं प्रति कारणत्वादेव वेदस्य नित्यत्वमित्यर्थः ॥ २९ ॥

इन्द्राणां प्रतिकर्त्तृषु विभिन्ननामरूपवत्त्वाद्देवस्य कथं तत्प्रतिपादकत्व-
मित्याशङ्का परिहरति—

समाननामरूपत्वाद्यावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

समाननामरूपत्वान् सर्वेषामिन्द्राणां सर्वेषु कल्पेषु समाननामरूपत्वान्
आवृत्तावपि इन्द्रपरंपरायामङ्गीक्रियमाणायामपि अविरोधः वेदस्य इन्द्र-
प्रतिपादकत्वविरोधो नास्ति । कुतः ? दर्शनान् श्रुतेः स्मृतेश्चेत्यर्थः । एवम-
भिवायुवरुणादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

‘ असौ वा आदित्यो देवमधु ’ इत्यादिश्रुतौ मध्वादिषु आदित्यम-
ण्डलप्राप्तिफलकेषु मधुविद्यादिषु देवानामधिकारासंभवान् ग्रहविद्या-
यामप्यनधिकारं जैमिनिर्मन्दत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

नक्षत्रमण्डलेष्वेव लोके इन्द्रादिशब्दप्रयोगान्मण्डलानामचेतनत्वञ्च
नाधिकार इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

मधुविद्यादिषु अधिकाराभावेऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकारं वादरायणो
मन्यते । अस्ति हि मण्डलाभिमानिनी मण्डलातिरिक्ता विप्रह्वती ना-
नादेवता अस्ति, पुराणेषु प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अपञ्चद्राधिकरणम् ॥ १० ॥

‘अहहारे त्वा शूद्र तत्रैव सह गोभिरस्तु’ इति श्रुतौ शूद्रशब्दप्रयो-
गात् शूद्राणामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति शङ्कां परिहरति—

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

अस्य जानश्रुतेः तदनादरश्रवणात्तेषां हंसानाम् अनादरवचनश्रव-
णात् शुगुत्पन्ना । तदाद्रवणात् तया शुचा रैक्समीपं प्रति आगमनात्
सूच्यते शूद्रशब्देन जानश्रुतिः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

उत्तरत्र उत्तरवाक्ये चैत्ररथाख्येन क्षत्रियेण सहपाठात् लिङ्गात् जान-
श्रुतेरपि क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथाख्येन क्षत्रियेण सहपाठात् लिङ्गात् जान-
श्रुतेरपि क्षत्रियत्वनिश्चयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानामेव श्रुतिषु उपनयनाध्ययनादिसंस्कारविधानात् शू-
द्राणां च तदभावाभिलाषाच्च शूद्रस्य न ब्रह्मविद्यायामधिकार इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तदभावाभिधाने च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

शूद्रत्वाभावाभिधाने सति ज्ञानिनां ब्रह्मविद्योपदेशे प्रवृत्तिदर्शनाच्च न
शूद्रस्याधिकार इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

वेदश्रवणवेदाध्ययनवेदार्थज्ञानप्रतिषेधाच्च शूद्राणां न ब्रह्मविद्याधिकार
इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कम्पनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

‘यदिदं किं च जगत्सर्वम्’ इति वाक्ये प्राणशब्देन ब्रह्मोच्यते, न
प्राणवायुः । कुतः ? सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्माज्ञया कम्पनादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

सूक्ष्मं लिङ्गशरीरमव्यक्तशब्देन गृह्यते । कुतः ? तदर्हत्वात् लिङ्ग-
शरीरस्य अव्यक्तशब्दार्थत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

तदधीनत्वात् स्थूलशरीरस्य लिङ्गशरीरार्थीनत्वात् स्थूलशरीरमपि अर्थ-
वन् अव्यक्तशब्देन अर्थादृह्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वस्य अवचनात् अनुक्तेश्च न प्रधानमव्यक्तशब्दवाच्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

वदतीति चेन्न 'अशब्दमस्पर्शम्' इति वाक्यं प्रधानस्य ज्ञेयत्वं वद-
तीति चेन्न, प्राज्ञः परमात्मा अस्मिन्वाक्ये प्रतिपाद्यते । कुतः ?
प्रकरणात् ब्रह्मप्रकरणादित्यर्थः ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

'स त्वमग्निम्' इत्यादिश्रुतेः 'तं दुर्दर्शं गुहाहितम्' इत्यादिश्रुतेश्च
'येयं प्रेते विचिकित्सा' इति श्रुतेश्च त्रयाणामग्निजीवपरमात्मनामुप-
न्यासः प्रतिवचनं, त्रयाणामेव प्रश्नश्च । प्रधानस्य प्रश्नप्रतिवचने न स्त
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

महच्छब्दस्य जीववाचकत्ववदव्यक्तशब्दस्यापि शरीरवाचकत्वमित्यर्थः ॥

चमसाधिकरणम् ॥ १ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

चमसवन् 'अर्वाञ्चिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' इति वाम्यवत् अविशेषान्
संदिग्धार्थकत्वात् 'अजामेकाम्' इति वाक्यं न प्रधाननिश्चायक-
मित्यर्थः ॥ ८ ॥

इदं तच्छरीरमिति वाक्यं यथा चमसवाक्यस्यार्थस्य निश्चायकम्,
एवं 'यदग्ने रोहितं रूपम्' इति छान्दोग्यवाक्यमजावाक्यस्यार्थनिश्चाय-
कमित्याह—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा दधीयत एके ॥ ९ ॥

‘यदग्ने रोहित रूपम्’ इत्यादिश्रुतौ ज्योतिरुपक्रमा तेजोऽन्नमात्मिका अवान्तरप्रकृति अजाशब्देन प्रतिपाद्यते । एके शापिन तथा लोहित-
शुक्लकृष्णरूपवत्त्वं तेजोऽन्नानामधीयत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अजाशब्दस्य जन्मरहितवस्तुराचरत्वात् तेजोऽवनात्मिकाया अवा-
न्तरप्रकृतेर्जन्मवत्त्वात् कथमजाशब्देन तेजोऽन्नप्रवर्णमित्याशङ्क्याह—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिचदविरोधः ॥ १० ॥

कल्पनोपदेशात् सादृश्योपदेशात् अविरोध अजाशब्दस्य विरोधो
नास्तीत्यर्थः । मध्वादिवत् ‘असौ वा आदित्यो देवमधु’ इत्यत्र यथा
आदित्यस्य मधुसादृश्यमुच्यते, एवमवान्तरप्रकृतेरपि छागासादृश्यमु-
च्यते । छागाया अपि कस्याश्चिद्विरोहितशुक्लकृष्णरूपवत्त्वात् स्वसदृशप्रजा-
यत्त्वाच्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

सख्योपसप्रदाधिकरणम् ॥ ११ ॥

न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

सख्योपसप्रदात् पञ्चविंशतिसख्याश्रवणात् पञ्चविंशतितत्त्वानि
श्रुतिप्रतिपाद्यानीति चेत्, न । कुत ? नानाभावात् लोके पञ्चविंशति-
सख्याविशिष्टानां पदार्थानां बहूनां सत्त्वात् अतिरेकाच्च आकाशस्य
पञ्चविंशतिसङ्ख्यायहिर्भूतत्वेन शङ्खिशतितत्त्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः ॥ ११ ॥

‘यस्मिन् पञ्च पञ्जना’ इति वाक्यार्थविशेषनिर्णायकं ‘प्राणस्य
प्राणम्’ इति वाक्यशेषमाह—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

‘स्यु पुमास पञ्चजना’ इति निघण्टुवचनेन पञ्चजनशब्दस्य पुर-
पवाचकत्वात् पुरुषसगन्धिन ‘प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षु’ इति वाक्य-
स्या लक्षण्या पञ्चजनशब्देन प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ज्योतिषाधिकरणम् ॥ १३ ॥

ज्योतिर्पैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

एकेषा वाष्पादीनाम् अन्ने अन्नशब्दे असति सति ज्योतिषा सह पञ्च-
प्राणादयो ग्रहीतव्या इत्यर्थः । ‘त देवा ज्योतिषा ज्योति’ इति श्रुतौ
सूर्यादिज्योतिषा कथितत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

कारणत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

‘आत्मन आकाश समूत’ इति श्रुतौ आकाशमात्रस्यैव ब्रह्मजन्यत्व-
प्रतिपादनात् ब्रह्मणः पञ्चमहाभूतकारणत्वमुपपन्नमित्याशङ्क्याह—

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टेके ॥ १४ ॥

‘एतस्माज्जायते प्राण’ इत्यादिश्रुतिषु आकाशादिषु पञ्चमहाभूतेषु
ब्रह्मणः साक्षात्कारणत्वेन प्रतिपादितत्वात् ‘आकाशाद्वायु’ इत्यत्रापि आ-
काशादिशब्दैः आकाशाद्यवच्छिन्नब्रह्मण एव कारणत्वमुच्यते इति न
विरोध इत्यर्थः ॥ १४ ॥

समाकर्पात् ॥ १५ ॥

आकाशादिशब्दैरपि आकाशावच्छिन्नब्रह्मण एव लक्षणया प्रतिपाद-
नात् न विरोध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

जगद्वाचिस्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

जगद्वाचिस्त्वात् ॥ १६ ॥

‘यो वै बालाके’ इति श्रुतौ एनच्छब्दस्य जगद्वाचकत्वान् जग-
त्कारणत्वेन ब्रह्मैवास्मिन् वाक्ये प्रतिपाद्यते, न हिरण्यगर्भ इत्यर्थः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

‘तद्यथा स्वैः श्रेष्ठैः भुङ्क्ते’ इत्यादिश्रुतौ जीवमुख्यप्राणलिङ्गानामपि
विद्यमानत्वात् न ब्रह्मोपासनामात्रपरमिति चेत् तद्व्याख्यात जीवमुख्य-
प्राणब्रह्मविषयकमुपासनात्रयं भविष्यतीति ‘प्राणस्तयानुगमात्’ इत्यधिकृ-
रणे व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

अन्यार्थं ब्रह्मप्रतिपादनार्थं स्थूलरुन्धतीत्यायेन प्रश्नप्रतिषेधनाभ्यां
जीवमुख्यप्राणी प्रतिपादितावपीति जैमिनिः, अन्ये घृष्टाश्च घदन्ती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ७ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

‘आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन इदं सर्वं वि-
दितं भवति’ इति आत्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादकवाक्यस्य ब्रह्मण्येष
अन्वयादुपपन्नत्वात् ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्य’ इति वाक्यं ब्रह्मपरमेष्ठिनं,
न जीवपरमित्यर्थः ॥ १९ ॥

‘यदग्ने रोहितं रूपम्’ इत्यादिश्रुतौ ज्योतिरूपक्रमा तेजोऽवनात्मिका अवान्तरप्रकृतिः अजाशब्देन प्रतिपाद्यते । एके शाखिनः तथा लोहित-
शुक्लकृष्णरूपवत्त्वं तेजोऽवन्नानामधीयत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अजाशब्दस्य जन्मरहितवस्तुवाचकत्वात् तेजोऽवनात्मिकाया अवान्तरप्रकृतौ जन्मवत्त्वात् कयमजाशब्देन तेजोऽवन्नप्रहणमित्याशङ्क्याह—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

कल्पनोपदेशात् सादृश्योपदेशात् अविरोधः अजाशब्दस्य विरोधो नास्तीत्यर्थः । मध्वादिवत् ‘असौ वा आदित्यो देवमधु’ इत्यत्र यथा आदित्यस्य मधुसादृश्यमुच्यते, एवमवान्तरप्रकृतेरपि छागासादृश्यमुच्यते । छागाया अपि कस्याश्चिद्विरोहितशुक्लकृष्णरूपवत्त्वात् स्वसदृशप्रजावत्त्वाच्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

संख्योपसंग्रहापिकरणम् ॥ १ ॥

न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

संख्योपसंग्रहात् पञ्चविंशतिसंख्याश्रयणान् पञ्चविंशतितत्त्वानि श्रुतिप्रतिपादयानीति चेन्, न । कुतः ? नानाभावात् लोके पञ्चविंशतिसंख्याविशिष्टानां पदार्थानां गूढानां सत्त्वात् अतिरेकाच्च आकाशस्य पञ्चविंशतिसंख्यावहिर्भूतत्वेन शब्द्विंशतितत्त्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः ॥ ११ ॥

‘यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः’ इति वाक्यार्थविशेषनिर्णायकं ‘प्राणस्य प्राणम्’ इति वाक्यशेषमाह—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

‘स्युः पुमासः पञ्चजनाः’ इति निघण्टुवचनेन पञ्चजनशब्दस्य पुरुषवाचकत्वात् पुरुषसंबन्धिनः ‘प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः’ इति वाक्य-
रथाः लक्षण्याया पञ्चजनशब्देन प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ज्योतिषप्रधिकरणम् ॥ ४ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्त्वके ॥ १३ ॥

एकोऽयं काष्ठादीनाम् अग्ने अन्नशब्दे असति सति ज्योतिषा सह पञ्च-
प्राणादयो ग्रहीतव्या इत्यर्थः । ‘तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः’ इति श्रुतौ सूर्यादिज्योतिषः कथितत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

कारणत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

‘आत्मन आकाशः समभूतः’ इति श्रुतौ आकाशमात्रस्यैव ब्रह्मजन्यत्व-
प्रतिपादनात् ब्रह्मणः पञ्चमहाभूतकारणत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इत्यादिश्रुतिषु आकाशादिषु पञ्चमहाभूतेषु
ब्रह्मणः साक्षात्कारणत्वेन प्रतिपादितत्वात् ‘आकाशाद्वायुः’ इत्यत्रापि आ-
काशादिशब्दैः आकाशाद्यवच्छिन्नब्रह्मणः एव कारणत्वमुच्यते इति न
विरोध इत्यर्थः ॥ १४ ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

आकाशादिशब्दैरपि आकाशावच्छिन्नब्रह्मणः एव लक्षणया प्रतिपाद-
नान् न विरोध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

‘यो वै बालाके’ इति श्रुतौ एतच्छब्दस्य जगद्वाचकत्वात् जग-
त्कारणत्वेन ब्रह्मैवास्मिन् वाक्ये प्रतिपाद्यते, न हिरण्यगर्भ इत्यर्थः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

‘तद्यथा स्वैः श्रेष्ठी भुङ्क्ते’ इत्यादिश्रुतौ जीवमुख्यप्राणलिङ्गानामपि
विद्यमानत्वात् न ब्रह्मोपासनामात्रपरमिति चेत् तद्व्याख्यात जीवमुख्य-
प्राणब्रह्मविषयकमुपासनात्रय भविष्यतीति ‘प्राणस्तथानुगमात्’ इत्यधिक-
रणे व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्यार्थः तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

अन्यार्थः ब्रह्मप्रतिपादनार्थं स्थूलरून्धतीन्यायेन प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां
जीवमुख्यप्राणौ प्रतिपादितावपीति जैमिनिः, अन्ये वृद्धाश्च वदन्ती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ १९ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

‘आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन इदं सर्वं वि-
दितं भवति’ इति आत्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादकवाक्यस्य ब्रह्मण्येव
अन्वयादुपपन्नत्वात् ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’ इति वाक्यं ब्रह्मपरमेव,
न जीवपरमित्यर्थः ॥ १९ ॥

जीवानामनादित्वेन ब्रह्मजन्यत्वाभावात् ब्रह्मज्ञानेन जीवज्ञानमुपपन्नमित्याशङ्क्य मतत्रयमाह—

प्रतिज्ञा सिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः ॥ २० ॥

प्रतिज्ञा ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञैर सिद्धे जीवानामुत्पत्तेर्लिङ्गज्ञापकमित्यर्थः । जीवानामपि पञ्चमहाभूतवत् ब्रह्मजन्यत्वात् कार्यकारणयोर्भेदाभेदाङ्गीकारात् ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादकवाक्यमुपपन्नमिति भेदाभेदवादी आश्रयः मन्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

ससारदशाया जीवब्रह्मणोर्भेदः, मोक्षदशायामभेदः इति कालभेदेन भेदाभेदवादिनो मतमाह—

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

उत्क्रमिष्यत. देहाद्यभिमानं त्यजत मुक्तजीवस्य एवंभावात् ब्रह्माभिन्नत्वात् ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानम् उपपद्यत इति औडुलोमिर्मन्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सर्वदा अत्यन्ताभेदवादिमतमाह—

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अवस्थिते सर्वदा विन्मप्रतिविग्रभावेन जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदावस्थानात् भेदस्य च मिथ्यात्वात् ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नमिति मुख्यसिद्धान्ती काशकृत्स्नो मन्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रवृत्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

परमाण्यादयः प्रपञ्चस्य उपादानकारणम्, ईश्वरस्तु निमित्तकारणमात्रमिति नैयायिकादयो वदन्ति । तन्मतं निराकरोति—

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

ब्रह्म प्रकृतिः उपादानकारणं, चकारान्निमित्तकारणं च । कुत ? प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधात् प्रामाण्यादित्यर्थः । ‘उत वमादेशमप्रादयः’ इति प्रतिज्ञाश्रुतिः । ‘मृत्तिकेत्येव सत्यम्’ इति दृष्टान्तश्रुतिः । उभयप्रामाण्यनिर्वाहार्थं निमित्तत्वनुपादानत्वं च ब्रह्मणो वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

आभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

‘सोऽकामयत’ इति श्रुतौ इच्छोपदेशात् ब्रह्मणः स्वविषयकसंस्कृत्योपदेशानुपादानकारणत्वं निमित्तकारणत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नात् ॥ २५ ॥

‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मण्येव सृष्टिप्र-
त्ययाम्नात् निमित्तत्वमुपादानत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

‘सदात्मानं स्वयमवुरत्त’ इत्यादिश्रुतौ आत्मकृतेः परमात्मविषयक-
प्रयत्नान् प्रपञ्चस्य परिणामात् निमित्तकारणत्वमुपादानकारणत्वं च
वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

‘यद्भूतयोर्मि परिपश्यन्ति घोराः’ इति श्रुतौ योनिशब्दश्रवणानुपा-
दानकारणत्वमपि ब्रह्मणो वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

एतेन प्रपञ्चस्याभिन्ननिमित्तोपादनकृत्वव्यवस्थापनेन सर्वे भेदवादा
व्याख्याताः निराकृता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति प्रथममूर्तौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्च संपूर्णः ॥

एनेन सास्यस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि ' प्रत्युक्ता निर-
मेत्यर्थः ॥ ३ ॥

नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पूर्वपक्षः—

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

अस्य प्रक्षणः विलक्षणत्वान् ज्ञानात्मकतया जडप्रपञ्चविलक्षणत्वान्
जगत्कारणत्वं न संभवति । तथात्वं च विलक्षणत्वं च ' नित्यं विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्म ' इति शब्दान्निश्चीयत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

' तत्तेज ऐश्वर्यं, सा आप ऐश्वर्यं ' इत्यादिश्रुतिषु पञ्चमहाभूतानामपि
चेतनत्वं प्रतीयते । तथा च प्रपञ्चप्रद्वयोः विलक्षणत्वमभिहितमित्या-
शङ्क्याह—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

विशेषानुगतिभ्या श्रुतिस्मृतिभ्या पञ्चमहाभूताभिमानिदेवतानामेव
ईश्वणादिव्यापार उच्यते, न जडानां च महाभूतानामित्यर्थः ॥ ५ ॥

सिद्धान्त —

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

अचेतनस्य गोमयस्य चेतनवृश्चिरोत्पत्तिहेतुत्वं लोके दृश्यते । चेतनस्य
उर्णनाभेः अचेतननन्तुकारणत्वं दृश्यते । तद्वचेतनस्य ब्रह्मण अचेतनप्र-
पञ्चं प्रति कारणत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

' असद्वा इदमत्र आसीन् ' इति श्रुतौ सृष्टेः पूर्वं प्रपञ्चस्य अत्यन्ता-
सत्त्वप्रतिपादनान् शराशृङ्गानुत्यम्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मजन्यत्वं न संमर्यातीति
चेन्, न । प्रतिषेधमात्रत्वात् स्यूलाग्न्याप्रतिषेधमात्रत्वात् प्रलयसमयेऽपि
सूक्ष्मरूपेण प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि सत्त्वान् उत्पत्तिरूपपणन इत्यर्थः ॥ ७ ॥

पूर्वपक्षः—

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अपीतौ प्रलयकाले तद्वत्प्रसङ्गान् प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि एकीभूतत्वादसम-
ञ्जसं पुनरुत्पत्तिः न संभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सिद्धान्तः—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

मण्डूकशरीराणां पृथिव्यामेकीभूतानां यथा वर्षाकाले पुनरुत्पत्तिः
तद्वत् ब्रह्मणि एकीभूतस्य संस्काररूपेण विद्यमानस्य प्रपञ्चस्योत्पत्तिः
संभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

प्रधानं जगत्कारणमिति मतेऽपि अयं दोषस्तुल्यः । प्रलयकाले प्रप-
ञ्चस्य प्रधान एकीभूतत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

तर्काणामनुमानानाम् अप्रतिष्ठानात् व्यभिचारादिदोषदुष्टत्वेन अप्र-
माणत्वात् अमदनुमानसिद्धं प्रधानं जगत्कारणं न भवति । पूर्वपक्षी
मध्ये शङ्केते—अन्यथानुमेयमिति । अन्यथा व्यभिचारादिदोषरहितत्वेन
सावधानैरस्माभिः प्रधानमनुमेयमिति चेत्, सिद्धान्ती दूषयति—एवम-
प्यविमोक्षप्रसङ्गः नैयायिकादिभिः परमाणूनां जगत्कारणत्वव्यवस्थापनान्
प्रधानमेव जगत्कारणमिति निश्चयासंभवात् प्रकृतिपुरुषविवेकाभावात्
मोक्षो न स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

शिष्टावशिष्टाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एतेन शिष्टावशिष्टा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

एतेन जडप्रधानकारणवादिनिराकरणेन शिष्टैर्मन्वादिभिः अपरिगृहीताः
जडपरमाण्वादिकारणवादिनोऽपि व्याख्याता निराकृता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भोक्तापत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

वेदान्तिमते ब्रह्मणः भोक्तापत्तेः भोक्त्रमेदाङ्गीकारात् अविभागश्चेत्
ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं, जीवानां वदत्वमिति विभागो न स्यादिति चेत्,
न । स्याल्लोकवत् यथा लोके मलिनदर्पणादौ प्रतिविम्बितमुखस्य मलि-
नत्वं, विम्बमुखस्य स्वच्छत्वम्, एवं मलिनान्तःकरणेषु प्रतिविम्बितानां
जीवानां वदत्वं, विम्बमुखस्य ब्रह्मणो मुक्तत्वं च जडप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ १३ ॥

आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

जीवब्रह्मणोरभेदेऽपि प्रपञ्चब्रह्मणोः परस्परं भिन्नत्वान् ब्रह्मणः अद्वि-
तीयत्वं न स्यादित्याशङ्कां निराकरोति—

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

तदनन्यत्वं तयोः प्रपञ्चब्रह्मणोः अनन्यत्वम् अङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ? आरम्भणशब्दादिभ्यः 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इत्यादिश्रुतौ सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि अध्यस्तत्वप्रतिपादनाद्विधानाध्यस्तयोर्भेदाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः भावे सति प्रपञ्चस्य उपलब्धेः ब्रह्मचैतन्येनैव प्रपञ्चस्य प्रकाशमानत्वान् दृग्दृश्ययोः संबन्धानिरूपणात् ब्रह्माभिन्नत्वं प्रपञ्चस्य रङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

सत्त्वाद्यावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्येव सर्वदा सत्त्वाच्च ब्रह्माभिन्नत्वं प्रपञ्चस्याङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असद्व्यपदेशात् 'असद्वा इदमम आसीत्' इति श्रुतौ सृष्टेः पूर्वं प्रपञ्चस्य असत्त्वव्यपदेशात् नेति चेत् प्रपञ्चस्य सर्वदा सत्त्वं नास्तीति चेत्, ॥ । धर्मान्तरेण सूक्ष्मस्वरूपधर्मान्तराविशिष्टत्वमात्रेण असत्त्वव्यपदेशः । कुतः ? वाक्यशेषात् 'ततो वै सदजायत' इति श्रुतौ सृष्ट्यनन्तरं स्थूलावस्थाभिधानादित्यर्थः । 'असद्वा इदमम आसीत्' इति श्रुतेरयमर्थः—अमे सृष्टेः प्राक् इदं जगदसदासीत् सूक्ष्मावस्थापन्नमासीत् । ततः सृष्ट्यनन्तरं सदजायत स्थूलावस्थाविशिष्टमासीदित्यर्थः ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

अत्यन्तासतः शशशृङ्गुतुल्यस्य प्रपञ्चस्य उत्पत्तिः न संभवतीति युक्तेः शब्दान्तरान् 'सदेव सोम्येदमम आसीत्' इति श्रुत्यन्तराच्च प्रपञ्चस्य प्रलयसमयेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वमर्द्धाकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा पटस्य कदाचिन् मनुचितावस्था, कदाचिद्विकासावस्था च एवं प्रपञ्चास्यापि प्रलयकाले सूक्ष्मावस्था, सृष्टिकाले स्थूलावस्था चाङ्गीकर्तव्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

सिद्धान्त —

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

मण्डूकशरीराणां पृथिन्यामेसीभूतानां यथा वर्षाकाले पुनरुत्पत्तिं तद्वत् ब्रह्मणि एकीभूतस्य सस्काररूपेण निद्यमानस्य प्रपञ्चस्योत्पत्तिं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

प्रधानं जगत्कारणमिति मतेऽपि अयं दोषस्तुल्यः । प्रत्येककाले प्रपञ्चस्य प्रधानं एकीभूतत्वान्नित्यं ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

तर्काणामनुमानानाम् अप्रतिष्ठानान् व्यभिचारादिदोषदुष्टत्वेन अप्रमाणत्वात् असदनुमानसिद्धं प्रधानं जगत्कारणं न भवति । पूर्वपक्षी मध्ये दृष्टे—अन्यथानुमेयमिति । अन्यथा व्यभिचारादिदोषपरहितत्वेन सावधानैरस्माभिः प्रधानमनुमेयमिति चेत्, सिद्धान्ती दूषयति—एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गं नैयायिकादिभिः परमाणूनां जगत्कारणत्वव्यनस्थापनान् प्रधानमेव जगत्कारणमिति निश्चयासम्भवात् प्रकृतिपुरुषविवेकाभावान् मोक्षो न स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता ॥ १२ ॥

एतेन जडप्रधानकारणवादिनिराकरणेन शिष्टैर्मन्वादिभिः अपरिगृहीता जडपरमाण्वादिकारणनादिनाऽपि व्याख्याता निराकृता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भाषापर्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

वेदान्तिमते ब्रह्मणो भोक्तापत्तेः भोक्तृभेदाङ्गीकारात् अविभागश्चेत् ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं, जीवानां वद्वत्त्वमिति विभागो न स्यादिति चेत्, न । स्याल्लोकवत् यथा लोके मलिनदर्शनादौ प्रतिबिम्बितमुखस्य मलिनत्वं, बिम्बमुखस्य स्वच्छत्वम्, एव मलिनान्तकरणेषु प्रतिनिम्बितानां जीवानां वद्वत्त्वं, बिम्बभूतस्य ब्रह्मणो मुक्तत्वं च उपपद्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

जीवब्रह्मणोरभेदेऽपि प्रपञ्चब्रह्मणो परस्परं भिन्नत्वान् ब्रह्मणो अद्वितीयत्वं न स्यादत्याज्यं निराकराति—

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

तदनन्यत्वं तयोः प्रपञ्चब्रह्मणोः अनन्यत्वम् अङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ? आरम्भणशब्दादिभ्यः 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इत्यादिश्रुतौ सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि अच्यस्तत्वप्रतिपादनादविष्टानाध्यस्तयोर्भेदाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः भावे सति प्रपञ्चस्य उपलब्धेः ब्रह्मचैतन्येनैव प्रपञ्चस्य प्रकाशमानत्वान् दृग्दृश्ययोः संबन्धानिरूपणान् ब्रह्माभिन्नत्वं प्रपञ्चस्य स्वीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्येव सर्वदा सत्त्वाच्च ब्रह्माभिन्नत्वं प्रपञ्चस्याङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असद्व्यपदेशात् 'असद्वा इदमप्र आसीत्' इति श्रुतौ सृष्टेः पूर्वं प्रपञ्चस्य असत्त्वव्यपदेशात् नेति चेत् प्रपञ्चस्य सर्वदा सत्त्वं नास्तीति चेत्, न । धर्मान्तरेण सूक्ष्मत्वरूपधर्मान्तरविशिष्टत्वमात्रेण असत्त्वव्यपदेशः । कुतः ? वाक्यशेषान् 'ततो वै सदजायत' इति श्रुतौ सृष्ट्यनन्तरं स्थूलावस्थाभिधानादित्यर्थः । 'असद्वा इदमप्र आसीत्' इति श्रुतेरयमर्थः—अग्रे सृष्टेः प्राक् इदं जगदसदासीन् सूक्ष्मावस्थापन्नमासीत् । ततः सृष्ट्यनन्तरं सदजायत स्थूलावस्थाविशिष्टमासीदित्यर्थः ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

अत्यन्तासत्तः शशगृह्णतुल्यस्य प्रपञ्चस्य उत्पत्तिः न संभवतीति युक्तेः शब्दान्तरान् 'सदेव सोम्येदमप्र आसीत्' इति श्रुत्यन्तराच्च प्रपञ्चस्य प्रलयसमयेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा पटस्य कदाचिन् संतुचितावस्था, कदाचिद्विकासावस्था च एवं प्रपञ्चस्यापि प्रलयकाले सूक्ष्मावस्था, सृष्टिकाले स्थूलावस्था चाङ्गीकर्तव्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा योगेश्वराणां प्राणायामादिना वायुनिरोधकाले वायोः समुचित-
त्वम्, इतरकालेषु ननुद्वारेषु वायो संचारः, तद्वन् प्रपञ्चस्यापि काल-
भेदेन सकोचविनासौ अङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पूर्वपक्ष —

इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

इतरस्य ब्रह्मण व्यपदेशान् जावामेदव्यपदेशान् हिताकरणाद्विज्ञात-
प्रसक्तिं हितानामिष्टसाधनानां स्वरूपचन्दनार्दानामकरणम् असंपादनम्
आदिशब्देनानिष्टसाधनानां व्याघ्रसर्पान्नां संपादनमुच्यते, एतादृ-
शदोषप्रसक्तिः वेदान्तिमते स्यादित्यर्थः । अयं भावः — ‘तत्त्वमसि, अहं
ब्रह्मास्मि’ इत्यादिश्रुतिभिः समलज्जावानां ब्रह्माभिन्नत्वप्रतिपादनान् जी-
वानां यदिष्टसाधनमनिष्टसाधनं च, तत्सर्वं ब्रह्मण एव इष्टानिष्टसाधन-
मङ्गीकर्तव्यम् । तथा च इष्टप्रपञ्चमात्रनिर्मातृत्वमेव स्वतन्त्रस्य ब्रह्मण
उपपन्नम्, अनिष्टप्रपञ्चनिर्मातृत्वमनुपपन्नमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सिद्धान्त —

अधिकं तु भेदनिदेशात् ॥ २२ ॥

ब्रह्मस्वरूपं जीवेभ्योऽधिकं भिन्नमेव ब्रह्मसाक्षात्कारेण वेदाद्यभि-
माननिवृत्तिपर्यन्तम् ‘द्वा सुपर्णा—’ इत्यादिश्रुतिषु जीवब्रह्मणोर्भेदव्यप-
देशादित्यर्थः । तथा च जीवानामेव इष्टानिष्टसाधनं जगत्, न तु ब्रह्मण
इति इष्टानिष्टप्रपञ्चनिर्मातृत्वं ब्रह्मण उपपन्नमित्यर्थः ॥ २२ ॥

ज्ञानानन्दस्वभावस्य एकरूपस्य ब्रह्मण इष्टानिष्टरूपविचित्रप्रपञ्चनि-
र्मातृत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—

अस्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

अस्मादिदृष्टान्तेन तदनुपपत्तिः पूर्वोक्तदृष्टानुपपत्तिरित्यर्थः । यथा
मृदूपाया पृथिव्या वज्रवैद्युर्येन्द्रनीलादयो मणयः, व्यर्थपापाणां जायन्ते
तथा आनन्दरूपात् ब्रह्मण इष्टानिष्टात्मकविचित्रप्रपञ्चो जायत
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उपसंहाराधिकरणम् ॥ ८ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

उपादानकारणस्य मृदादेः दण्डचक्रकुलालानिमित्तकारणानाम् उप-
सहारे मेलने सति घटादिजनकत्वदर्शनान्निमित्तकारणरहितस्य केवलस्य
ब्रह्मण प्रपञ्चोपादानकारणत्वं न सम्भवतीति चेत् । क्षीरवन् यथा
क्षीरस्य निमित्तकारणरहितस्यापि दधिजनकत्वम्, एवं ब्रह्मणोऽपि प्रप-
ञ्चजनकत्वमुपपन्नमित्यर्थः । न च तत्रादिसपर्कान् क्षीरस्य दधिरूपेण
परिणाम इति वाच्यम् । अत्रापि मायासपर्कात् ब्रह्मण प्रपञ्चरूपेण
परिणामसम्भवादिति भावः ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

लोके देवासुरादीनामपि युद्धकालेषु मायाश्लान् गजतुरगादिचतुर-
ङ्गश्लान्निर्मानृत्व दृष्टं, किमु वक्तव्यम् अनन्तमायाविशिष्टस्य ब्रह्मण
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

पूर्वपक्ष —

कृत्स्नप्रसक्त्यपेक्षारणम् ॥ १ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिरित्यवयवशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

वेदान्तिमते ब्रह्म निरवयव, सावयव वा, निरवयव चेन् कृत्स्नप्रस-
क्तिः कृत्स्नस्य सकलस्य ब्रह्मण प्रसक्तिः प्रपञ्चरूपेण परिणामप्रसङ्गः ।
तथा च प्रपञ्चकाले ब्रह्मण अभावान् प्रपञ्चाभिधानत्वं प्रपञ्चभास-
कत्वं च ब्रह्मणो न न्यादित्यर्थः । सावयव चेन्, निरवयववशात्कोप
निरवयवव्यतिपादकानां निष्फल निष्प्रिय शान्तम् ' इत्यादिशब्दानां
कोपः अप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

मिद्वान्त —

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

ब्रह्मण शब्दमूलत्वान् शब्दप्रमाणत्त्वान् श्रुते श्रुतिश्लान् ब्रह्मण
निरवयवश्च, कृत्स्नस्य ब्रह्मण प्रपञ्चरूपेण परिणामित्वं, प्रपञ्चाभि-
धानत्वं प्रपञ्चभामन्त्वं च, सर्वमर्हवर्तव्यमित्यर्थः । अस्मिन्मते
मायाश्लान्तित्वस्य ब्रह्मण प्रपञ्च प्रति विस्तोषान्नान्महाविशान् न
कोऽपि विरोध इत्यर्थः ॥ २७ ॥

आत्मानि चैव विचिन्नाश्च हि ॥ २८ ॥

निरवयवे जावामानि मायाश्लान्तैर्विशिष्टा जाग्रदप्रपञ्चानुन्या स्वप्न-

काले विचित्राः प्रपञ्चा दृष्टाः, एवं निरवयवेऽपि परमात्मनि मायावशात्
विचित्राः प्रपञ्चा उपपन्ना इत्यर्थः ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

प्रधानं जगत्कारणमिति मतेऽपि प्रधानस्य ब्रह्मवन्निरवयवत्वात् ब्रह्मप-
क्षोक्तदोषाः प्रधानपक्षेऽपि समाना इत्यर्थः ॥ २९ ॥

सर्वोपेताधिकरणम् ॥ ३० ॥

ब्रह्मणो मायाविशिष्टत्वे प्रमाणमाह—

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

परा देवता सर्वोपेता सर्वमायाविशिष्टा । कुतः ? तद्दर्शनात् ‘इन्द्रो
मायाभिः पुरुरूप ईयते’ इति श्रुतौ ब्रह्मणः मायाविशिष्टत्वदर्शना-
दित्यर्थः ॥ ३० ॥

विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

मायाविशिष्टत्वेऽपि विकरणत्वान् शरीरेन्द्रियादिसाधनरहितत्वात्
नेति चेन् प्रपञ्चकारणत्वं न संभवतीति चेन्न । तदुक्तं साधनरहित-
स्यापि क्षीरस्य यथा तत्रर्मपक्वां दधिरूपेण परिणामः, एवं साधनर-
हितस्यापि ब्रह्मणः मायासंपर्कात् प्रपञ्चाकारेण परिणामः संभवतीति
पूर्वमेव परिहार उक्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

प्रयोजनवत्त्वापिकरणम् ॥ ३२ ॥

पूर्वपक्षः—

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणः प्रपञ्चकारणत्वं न संभवति । कुतः ? प्रयोजनवत्त्वात् घटा-
दिकर्तृणां कुलालादीनां लोके प्रयोजनवत्त्वदर्शनात् अवाप्तसकलकामस्य
आनन्दधनस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चनिर्माणेन प्रयोजनाभावात् ‘प्रयोजनमनु-
दिश्य न भन्दोऽपि प्रवर्तते’ इति न्यायान् न ब्रह्मणः प्रपञ्चकारणत्व-
मिति भावः ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तः—

लोकवत्तु लीलैकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

अवाप्तसकलकामस्य आनन्दधनस्यापि ब्रह्मणः कदाचिन् प्रपञ्चनि-
र्माणे लीला कुतूहलं, कदाचिन् कैवल्यं केवलस्वरूपेणावस्थानं च उपप-

द्यते । लोकवन् यथा लोके राज्ञा सकलैश्वर्यसंपन्नानामपि क्वाचिन्
कुतूहलवशार्त्तिकचिन्तार्थनिर्माणं, कदाचित्तूष्णीमवस्थानं, तद्वदित्यर्थः ।
तथाच अवाप्तसकलकामस्य ब्रह्मण कुतूहलवशात्सृष्टिकाले प्रपञ्चनि-
र्माणे प्रवृत्तिः, प्रलयसमये तूष्णीमवस्थानं चोपपद्यते इति भावः ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

ईश्वर काश्चिद्द्विद्वान् सृजति, काश्चिदैश्वर्ययुक्तान् सृजति । तथा च
पक्षपातनिर्दयत्वादिदोषप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य निराकरोति—

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये पक्षपातनिर्दयत्वे उभे अपि न स । कुत ?
सापेक्षत्वात् ईश्वरस्य जीवकृतपुण्यपापसापेक्षत्वात् । तथा हि दर्शयति—
'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पाप पापेन' इति श्रुति ऐश्वर्यादे
पुण्यपापार्थीनत्वं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

मध्यकालीनसृष्टौ ईश्वरस्य पुण्यपापसापेक्षत्वमस्तु नाम । आद्यकाली-
नसृष्टौ तु पुण्यपापसापेक्षत्वं नोपपद्यते । सृष्टे पूर्वपुण्यपापयोरभावात्त्या-
शङ्क्य निराकरोति ।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

सृष्टे पूर्वकर्म नास्ति । कुत ? अविभागान् सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य
प्रलयकाले नष्टत्वेन कर्मणोऽपि नष्टत्वादिति चेन्न । अनादित्वान् सृष्टि-
प्रलयपरपराया अनादित्वात् पूर्वसृष्टौ कृतानां कर्मणा प्रलयकालेऽपि
संस्कारात्मना विद्यमानत्वादाद्यसृष्टावपि ईश्वरस्य पुण्यपापसापेक्षत्वमुप-
पन्नमिति भावः ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

सृष्टिप्रलयपरपराया अनादित्वमुपपद्यते युक्तियुक्तं भवति । संस्कार-
रूपेणाविद्यमानस्य अत्यन्तासत्ता अभिनेवप्रपञ्चस्य उत्पत्त्ययोगात् । तथा
भूतावपि अनादित्वमुपलभ्यते—'धाता यथापूर्वमसृजयन्' इति
भूतौ पूर्वशब्देन प्रलयात्पूर्वमपि सृष्टिसद्भावस्य सूचितत्वात्तित्यर्थः । तथा
च आद्यसृष्टौ मध्यसृष्टौ अन्तसृष्टौ च ईश्वर विवर्तोपादानम् । पूर्वाव
स्थानाशेन अवस्थान्तरपरिणामः । यथा दुग्धस्य दधिविभावः । पूर्वरूपा
नुपमर्दनेन अवस्थान्तरविवर्तः । यथा शुक्ले रजतभावः । तस्य जीवत्वं
पुण्यपापानुसारेण विचित्रप्रज्ञानिर्मातृत्वमुपपन्नमिति भावः ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

ब्रह्मणो निर्गुणत्वेन सर्वज्ञत्वमत्यमंकल्पत्वसर्वनित्यन्तृत्वादिधर्माणाम-
संभवान् कथं जगत्कारणत्वमित्याह—

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

मायाविशिष्टस्य ब्रह्मण मिथ्याभूतानां सर्वज्ञत्वादिधर्माणां संभवा-
जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः उपपन्नमिति भावः ॥ ३७ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

रचनातुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

रचनातुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

अनुमानम् अनुमानेक्यं प्रधानं जगत्कारणं न भवति । कुतः ? रचना-
तुपपत्तेः सृष्ट्यनुवृत्त्यनुमानगहितस्य जडस्य प्रधानस्य प्रपञ्चनिर्मातृत्वानुप-
पत्तेरित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

जडस्य प्रधानस्य प्रवृत्तेः प्रयत्नस्य अनुपपत्तेश्च प्रधानं जगत्कारणं
न भवतीत्यर्थः । इदमुपलक्षणं जडस्य प्रधानस्य इच्छानुपपत्तेरिति
द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चैत्रापि ॥ ३ ॥

पयसः क्षीरस्य स्तनेषु विद्यमानस्य यथा स्वातन्त्र्येण बहिर्निर्गमनं,
यथा अम्बुन जलस्य तथा स्वातन्त्र्येण चलनं, तद्वत् जडस्यापि प्रधानस्य
स्वातन्त्र्येण महद्दहद्वागादिप्रपञ्चकारणत्वमुपपन्नमिति चेत्, न । तत्रापि
क्षीरजलयोर्गपि ईश्वरस्य प्रेरकत्वेन स्वातन्त्र्याभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेऽनपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

साद्वचमते व्यतिरेकानवस्थिते प्रधानव्यतिरिक्तस्य प्रेरकस्य ब्रह्मणः
अनवस्थिते अवस्थितत्वात् अन्तेष्वस्तवान् प्रधानस्य स्वातन्त्र्यान् सर्व-
कालेष्वपि प्रपञ्चसृष्टिः स्यात् । तथाच कदापि प्रलयो न स्यादिति भावः ।
ब्रह्मणस्तु कालज्ञानरत्नान् कदाचिन् प्रपञ्चसृष्टिहेतुत्वं, कदाचिन् नृणां-

मयस्थानं च उपपद्यते । जडप्रधानस्य तु कालज्ञानाभावात् अन्वसंध्या-
वन्दनन्यायेन सर्वदा प्रपञ्चजनस्त्वं स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

यथा गवामुदरे विद्यमानं तृण क्षीराकारेण स्वयमेव परिणमते, एव
प्रधानमपि महद्द्वारादिप्रपञ्चरूपेण परिणमत इति चेत्, न तृणस्यापि
स्वातन्त्र्येण परिणामो नास्ति । कुतः ? अन्यत्राभावात् अनडुहामुदरे
विद्यमानतृणस्य क्षीराकारेण परिणामाभावात् । यदि तृणस्य स्वात-
न्त्र्येण क्षीरपरिणामः, तर्हि सर्वपशूनाम् उदरेऽपि विद्यमानं तृणं क्षीरा-
कारेण परिणमेत । तस्मादीश्वरप्रेरणेनैव तृणस्य क्षीरपरिणाम इति
भावः ॥ ५ ॥

जडस्य स्वातन्त्र्येण परिणाममभ्युपेत्य दूषणान्तरमाह—

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

अभ्युपगमेऽपि जडस्य स्वातन्त्र्येण परिणामाङ्गीकारेऽपि जडस्य प्रधा-
नस्य प्रपञ्चनिर्माणे अर्थाभावात् भोगमोक्षादिप्रयोजनाभावात् प्रपञ्चज-
नरुत्सवमनुपपन्नमित्यर्थः । प्रयोजनरहितस्यापि प्रक्षालनं लीलायां प्रपञ्चनि-
र्माणत्वंमुपपन्नं, न जडस्य प्रधानस्य लीलाऽसम्भवादिति भावः ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मन्नादिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

यथा पुरुषाणां जीवानां सनिधानादिन्द्रियाणां त्रिपयेषु व्यापारः,
यथा वा अश्मनाम् अयस्कान्तमणीनां सनिधानान् शरीरे विद्यमानानां
कफानां(?)रहिर्निर्गमनम्, एवं ब्रह्मसंनिधानान् प्रधानमप्यपि महदादिप्रप-
ञ्चाकारेण परिणामो भविष्यतीति चेत्, न । तथाप्यस्मन्मतप्रवेशापत्ति-
साहचर्यमते अपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

अद्वैत्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

प्रत्येककाले समप्रधान्येन विद्यमानानां सत्त्वगजस्तमोगुणानामीश्वर-
प्रेरणं विना परस्परमङ्गाङ्गीभावानुपपत्तेश्च सात्त्विकगजस्तमामसप्रप-
ञ्चाष्टैर्न संभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

गुणत्रयमपि समप्रधाननया नानुमीयते, किं तु सात्त्विकमृष्टौ सत्त्व-
गुणस्य प्राधान्यम्, इतरयोरुपसर्जनत्वम्, एवं राजसमृष्टौ रजोगुणस्य
प्राधान्यम्, इतरयोरुपसर्जनत्वम्, एवं तममृष्टौ तमोगुणस्याद्वैत्वम्, इत-

रयोरङ्गत्वमिति, एवंप्रकारेण कालभेदेन नानाविक्स्वभावविशिष्टमेव प्रधानमनुमायित इत्याशङ्क्य निराकरोति—

अन्यथानुमितौ च शक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अन्यथा नानास्वभावविशिष्टतया प्रधानस्यानुमितौ अङ्गीकृतायामपि ऋषेय इति शक्तिवियोगात् ज्ञानशक्त्यभावान् कालविशेषपरिज्ञानाभावान् सर्वदा प्रपञ्चजनकत्वं स्यादिति पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थ इति भावः ॥ ९ ॥

विप्रतिपेधाच्च समञ्जसम् ॥ १० ॥

विप्रतिपेधात् सकलवेदान्तविरुद्धत्वादपि साहचर्यमतमसमञ्जसम् अनुपपन्नमित्यर्थः ॥ १० ॥

महर्षीर्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

साहचर्यमतं निराकृत्य वैशेषिकनैयायिकमतं निराकरोति—

महर्षीर्षवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

‘कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्त’ इति न्यायात् ज्ञानानन्द-
त्मकप्रपञ्चजन्यस्य प्रपञ्चस्यापि ज्ञानानन्दरूपत्वं स्यादिति चेन्न । ह्रस्व-
परिमण्डलाभ्यां व्यणुरपरमाणुभ्यां महत् परमाण्वपेक्षया अधिकपरि-
माणविशिष्टं व्यणुकं यथा, यथा वा ह्रस्वपरिमाणोपेतत्वादीर्घपरिमाणर-
हितेभ्यो व्यणुकेभ्यः दीर्घपरिमाणोपेताणुपरिमाणरहितं व्यणुकं जायते,
एवं ज्ञानानन्दरूपान् ब्रह्मणः ऋडं दुःखात्मकं च जगदुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अतस्तदभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

परमाणुप्रतिबन्धा स्वमतदृष्टं परिहृत्य परमतं स्मरयति—

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

ईश्वरस्य वा जीवानां वा परमाणुप्रेरकत्वम् उभयथापि पक्षद्वयेऽपि
परमाणूनां कर्म चलनं न संभवति । जीवेश्वरयोरुभयोरपि निरवयव-
त्वेन निरवयवानां निरवयवैः परमाणुभिः सह संयोगसंवन्धाभावाद्-
संवन्धयोर्जीवेश्वरयोः प्रेरकत्वासंभवात् । अतस्तदभावः अतः चलना-
संभवान् तदभावः परमाणूनां परस्परसंयोगाभावः । तथा च द्वयगु-
कव्यगुकादिफलोत्पत्तिर्न संभवतीति भावः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

किं च नैयायिकमते तन्तुष्टयोः समवायाङ्गीकारान् साम्यान् सम-

घ्रायसंनन्धस्यापि संयोगसंबन्धतुल्यत्वात् घटपटसंयोगस्य यथा संबन्धान्तरमङ्गीकृतम्, एवं तन्तुपटसमवायस्यापि द्वितीयं संबन्धान्तरं वक्तव्यम् । द्वितीयसंबन्धस्यापि तृतीयसंबन्धान्तरं वक्तव्यम्, एवं तृतीयस्यापि चतुर्थं संबन्धान्तरं वक्तव्यम् । तथाच अनवस्थितेः अनवस्थाप्रसङ्गात् नैयायिकमतमसङ्गतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

किं च परमाणूनां नित्यं सर्वदा भावात् विद्यमानत्वात् प्रलयकालेऽपि सृष्टिप्रसङ्गः । न च ईश्वरप्रेरणवशात् कदाचिदेव सृष्टिः, न सर्वदेति वाच्यम् । निरवयवस्येश्वरस्य निरवयवैः परमाणुभिः सह संयोगसंबन्धाभावेन प्रेरकत्वमेव न संभवतीति पूर्वमेवोक्तत्वादिति भावः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

किं च नैयायिकमते पृथिव्यप्तेजोवायुपरमाणूनां रूपरसगन्धस्पर्शविशिष्टत्वाङ्गीकारात् विपर्ययः अनित्यत्वसावयवत्वादिदोषप्रसङ्गः स्यात् । पुनः ? दर्शनात् रूपादिमतां घटादीनाम् अनित्यत्वसावयवत्वदर्शनादित्यर्थः । तथा च परमाणूनामनित्यत्वान् द्व्यणुरादिप्रपञ्चकारणत्वं न संभवतीति भावः ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

किं च परमाणूनां सावयवत्वमङ्गीक्रियते वा, निरवयवत्वमङ्गीक्रियते वा । उभयथापि पक्षद्वयेऽपि दोषान् सावयवत्वपक्षे अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गान्, निरवयवत्वे परमाणूनां परस्परं संयोगासंभवेन द्व्यणुरादिप्रपञ्चोत्पत्त्यसंभवान्नैयायिकमतमसङ्गतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

किं च मन्त्रादिभिः शिष्टैः अपरिगृहीतत्वाच्च नैयायिकमते अत्यन्तमनपेक्षा उपेक्षा कर्तव्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

समुदायाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वैशेषिकादिमते निराकृत्य बौद्धमतं निराकरोति—

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

तत्र बौद्धाग्निविधाः—केचिज्ज्ञानार्थोभयास्तित्ववादिनः, केचिन् ज्ञानमात्रास्तित्ववादिनः, केचिन् ज्ञानार्थोभयशून्यत्ववादिनः । तत्र प्रथमं

उभयास्तित्ववादिनां मतं निराक्रियते । तेषां मतमित्थं—गन्धपरमाणु-
पुञ्ज एव पृथिवीति व्यवह्रियते, रमपरमाणुपुञ्ज एव जलं, रूपपरमाणु-
पुञ्ज एव तेजः, स्पर्शपरमाणुपुञ्ज एव वायुः, भौतिकादिचराचरशरीरा-
दियदपदादयश्च परमाणुपुञ्ज एव, आकाशस्तु शशशृङ्गलुत्यः शून्यः,
जीवाः सोपद्रवज्ञानसंतानरूपाः, ईश्वरः निरुपद्रवज्ञानसंतानरूप इति ।
तेषां मते प्रथमं भूतचतुष्टयं दूषयति—उभयहेतुके भूतभौतिकरूपे पर-
माणुसमुदाये अर्द्धाक्रियमाणे तदप्राप्तिः तस्य समुदायस्य अप्राप्तिः अनु-
पपत्तिः । तन्मते जीवानाम् ईश्वरस्य च क्षणिकज्ञानसंतानरूपत्वेन अ-
नित्यतया क्षणिकपरमाणुमेलनकर्मत्वासंभवादिति भावः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

मेलनकर्तारं विनापि क्षणिकपरमाणूनां स्वत एव इतरेतरप्रत्ययत्वान्
परस्परमिलितत्वात् मेलनकर्त्रपेक्षा नास्तीति चेन्न । उत्पत्तिमात्रनिमित्त-
त्वान् पूर्वपूर्वघटपरमाणूनां उत्तरोत्तरघटपरमाणूत्पत्तिमात्रं प्रति कारण-
त्वान् । मेलनकर्ता नित्यः ईश्वरः कश्चिदङ्गीकर्तव्यः । अद्याना क्षणिक-
परमाणूनां स्वातन्त्र्येण मेलनासंभवात् । तथा चापसिद्धान्तः स्या-
दित्यर्थः ॥ १९ ॥

इदानीं पूर्वपूर्वपरमाणूनां उत्तरोत्तरपरमाणूत्पत्तिहेतुत्वमपि तन्मते
अनुपपन्नमित्याह—

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उत्तरोत्पादे उत्तरपरमाणूत्पत्तिशाले पूर्वनिरोधान् पूर्वपरमाणूनां नष्ट-
त्वान् उत्तरपरमाणूत्पत्तिहेतुत्वं न संभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

किं च बौद्धमते सर्वं कार्यसकारणकं वा, सकारणकं वा । आद्यपश्चं
दूषयति—असति प्रतिज्ञोपरोधः कारणे असति सति कार्यमुत्पद्यते चेत्,
प्रतिज्ञोपरोधः सर्वं कार्यं सकारणकमिति बौद्धप्रतिज्ञायाः उपरोधः अप्रा-
माण्यं स्यात् । द्वितीयं पक्षं दूषयति—यौगपद्यमन्यथा । अन्यथा सर्वं
कार्यं सकारणकं चेत्, यौगपद्यं कार्यकारणयोरेककार्त्वात्त्वं स्यात् ।
तथा च सर्वं क्षणिकमिति प्रतिज्ञायाः अप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

बौद्धमते पदार्थानामुत्पत्तिं खण्डयित्वा पदार्थानां नाशमपि खण्डयति—

प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्याननिरोधप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

प्रतिसङ्ख्याननिरोधो नाम पापाणप्रक्षेपादिना बुद्धिपूर्वकः घटपटादि-
भौतिकपदार्थनाशः, अप्रतिसङ्ख्याननिरोधो नाम कालवशात् स्वत एव
पृथिव्यादिमहाभूतानां नाशः । तयोः प्रतिसङ्ख्यानप्रतिसङ्ख्याननिरोधयोः
अप्राप्तिः अनुपपत्तिः । कुतः ? अविच्छेदात् बौद्धमते पूर्वपूर्वपरमाणूनामु-
त्तरोत्तरपरमाणून् प्रति स्वातन्त्र्येण कारणत्वाङ्गीकारान् जडानां परमा-
णूनां कालविशेषपरिज्ञानाभावात् परमाणुसंतानानां कदापि विच्छेदानुप-
पत्तिरित्यर्थः । तथा च बौद्धमते सृष्टिप्रलयौ उभावप्यनुपपन्नावित्यर्थः २२

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

किं च घटपटादिपरमाणुसंतानानां कश्चिन् कालं स्थिरत्वं वा, क्ष-
णिकत्वं वा, उभयथापि पक्षद्वयेऽपि दोषात् स्थिरत्वपक्षे अपसिद्धान्तः ।
बौद्धमते स्थिरपदार्थानङ्गीकारात् । क्षणिकत्वपक्षे तु घटादीनां जला-
हरणादिकार्यकारित्वं न स्यात् । तस्मादुभयथापि दोषान् बौद्धमतमस-
ङ्गतमित्यर्थः । ननु बौद्धमते परमाणूनामेव क्षणिकत्वं, परमाणुसंतान-
रूपाणां घटपटादीनां तु स्थिरत्वमेव । तथा च जलाहरणादिकार्यका-
रित्वं घटादीनामुपपन्नमिति चेन्, तर्हि परमाण्वपेक्षया परमाणुसंता-
नानां भिन्नत्वाङ्गीकारे घटपटादिपदार्थानां द्रव्यणुकादिक्रमेण परमाणु-
जन्यत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । तथा च नैयायिकमतप्रवेशापत्तिः बौद्धानाम्
अपसिद्धान्तः स्यादिति भावः ॥ २३ ॥

बौद्धाभिमतं भूतचतुष्टयस्य परमाणुपञ्जरूपत्वं निराकृत्य आकाशस्य
शून्यत्वं बौद्धाभिमतं निराकरोति—

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

आकाशेऽपि सर्वेषां जीवानाम् अस्तित्वप्रतीतिः अविशेषान् तुल्य-
त्वान् भूतचतुष्टयस्य प्रत्यक्षपरमाणुपञ्जरूपत्वबन् आकाशस्यापि अती-
न्द्रियपरमाणुपञ्जरूपत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । तथा च शून्यत्वाङ्गीकारः अनु-
पपन्न इति भावः ॥ २४ ॥

पराभिमतानि पञ्चमहाभूतानि खण्डयित्वा इदानीं क्षणिकज्ञानसंता-
नरूपत्वं जीवानां खण्डयति—

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

पूर्वदिनेषु अनुभूतानां पदार्थानामुत्तरदिनेषु अनुस्मृतेः जीवानां नि-
त्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । ज्ञानसंतानरूपत्वाङ्गीकारे पूर्वदिनज्ञानीयसंतानानां

सुषुप्तिमाले नष्टत्वेन स्मर्तृत्वासंभवात् । न चोत्तरदिनेषु उत्पन्नानां ज्ञानसतानानां स्मर्तृत्वं भविष्यतीति वाच्यम् । अन्येनानुभूतपदार्थानामन्येन स्मरणासंभवादिति भावः ॥ २५ ॥

बौद्धमते उत्तरदिनीयज्ञानसंतानानामुत्पत्तिरपि न संभवतीत्याह—

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

असत् सुषुप्तिकालेषु नष्टत्वात् पूर्वपूर्वज्ञानसतानादुत्तरोत्तरज्ञानसंतानानामुत्पत्तिर्न संभवति । कुत ? अदृष्टत्वात् नष्टमृत्पिण्डादीनां घटादिजनकत्वदर्शनाभावादित्यर्थः ॥ २६ ॥

नष्टपदार्थस्यापि कार्यजनकत्वाङ्गीकारे बाधश्चाह—

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

एव सति नष्टस्यापि कार्यजनकत्वे सति उदासीनानां निर्व्यापाराणामपि जीवानां सकलकार्यसिद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ २८ ॥

विज्ञानवादी बौद्ध ज्ञानान्येव सत्यानि, पञ्चमहाभूतप्रभृतयस्तु अर्था असन्त एवेति वदति । तन्मत निराकरोति—

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

पञ्चमहाभूतात्मकस्य अर्थप्रपञ्चस्य असत्त्वं नाम शशशृङ्गवन् शून्यत्व वा, स्वप्नप्रपञ्चवन् मिथ्यात्व वा । आद्यपक्षं निराकरोति—नाभावः पञ्चमहाभूतात्मकस्य अर्थप्रपञ्चस्य अभावः शून्यत्व न संभवति । कुत ? उपलब्धेः प्रत्यक्षप्रमाणेनार्थप्रपञ्चस्योपलभ्यमानत्वात् । शशशृङ्गवन् शून्यत्वाङ्गीकारे प्रत्यक्षोपलब्धिर्न स्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

द्वितीयपक्षं निराकरोति—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

स्वप्नादिवत् स्वप्नप्रपञ्चदृष्टान्तेन जाग्रदप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं वक्तुं न शक्यते । कुत ? वैधर्म्यात् स्वप्नप्रपञ्चजाग्रदप्रपञ्चयोः वैलक्षण्यस्य विद्यमानत्वात् । स्वप्नप्रपञ्चस्य उत्थानानन्तरं प्रत्यक्षेण बाध्यमानत्वात् मिथ्यात्वमुपपन्नम् । जाग्रदप्रपञ्चस्य तु बाधादर्शनान् मिथ्यात्वं नोपपद्यत इत्यर्थः । न च ' यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामून् ' इति श्रुत्या जाग्रदप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मज्ञानेन बाध्यत्वं प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । बौद्धमते श्रुतीनां प्रमाण्यानङ्गीकारात्, अङ्गीकारे वा असम्मतप्रवेक्षापत्तिरिति भावः ॥ २९ ॥

न केवल वाच्यत्वाभावादेव प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाभाव, किं तु अधिष्ठानाभावादपि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाभाव इत्याह—

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

बौद्धमते पारमार्थिकस्य प्रपञ्चाधिष्ठानस्य भाव विद्यमानत्व नास्ति । कुत ? अनुपलब्धे पारमार्थिकाधिष्ठानबोधकप्रमाणाभावादित्यर्थ । न च वेदान्ता एव पारमार्थिकाधिष्ठानबोधका इति वाच्यम् । बौद्धमते वेदान्तानां प्रामाण्यानङ्गीकारादिति भावः ॥ ३० ॥

बौद्धमतेऽपि तत्तदर्थविषयकज्ञानान्येव तत्तदर्थानामधिष्ठान भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह—

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

बौद्धमते ज्ञानानां प्रतिक्षण विनाश्यत्वात् अनेकत्वाच्च प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं नोपपद्यते । यदि सर्वेषां ज्ञानानामेकत्वं नित्यत्वं वाङ्गीक्रियते, तर्हि तदेव ब्रह्मस्वरूपम् । तथा चास्मन्मतप्रवेशापत्तिरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

विज्ञानवादिमतं निराकृत्य ज्ञानानामर्थानां च सर्वेषामपि शून्यत्वमिति ज्ञानार्थोभयात्मकस्य प्रपञ्चस्य शून्यत्ववादिनो मतं निराकरोति—
सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

सर्वशून्यत्ववादिमतस्य प्रत्यक्षानुमानश्रुतिस्मृत्यादिसकलप्रमाणविरुद्धत्वात्तन्मतमत्यन्तमसङ्गतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ६ ॥

बौद्धमतं निराकृत्य क्षणिकमतं निराकरोति—

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

क्षणिका प्रपञ्चस्य सत्त्वमसत्त्वं सदसदात्मकत्वं सदसद्भिन्नत्वं च अङ्गीकुर्वन्ति । तन्न युक्तम् । कुत ? एकस्मिन् प्रपञ्चे सदसत्त्वादीनां वास्तवानां विरुद्धधर्माणामसंभवादित्यर्थः । मिथ्याभूतधर्माङ्गीकारे इष्टापत्तिरिति भावः ॥ ३३ ॥

क्षणिका जीवानां शरीरतुल्यपरिमाणवत्त्वमङ्गीकुर्वन्ति । तदपि निराकरोति—

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

एवमसि जीवनां शरीरसमानपरिमाणवत्त्वे सति आत्माकात्स्न्यम् आत्मना जीवानाम् अकात्स्न्यं कृत्स्नशरीरव्यापित्वं न स्यात् । मशका-

दिशरीरवर्तिना सूक्ष्मजीवानां कर्मवशात् गजादिशरीरप्राप्तौ सत्या गजा-
दिशरीरव्यापित्वं न स्यात् । जीवस्य स्वल्पत्वात् । तथा गजादिशरीर-
वर्तिना स्थूलजीवानां कर्मवशात् मशकादिशरीरप्राप्तौ सत्या मशकादि-
शरीरव्यापित्वं न स्यात् । मशकादिशरीरस्य स्वल्पत्वेन अवकाशाभावा-
दिति भावः ॥ ३४ ॥

तूलापिण्डवत् जीवानामपि सावयवत्वाद्धीकारात् मशकादिशरीरेषु
सकुचितत्वं, गजादिशरीरेषु विकासावस्था च भविष्यतीत्याशङ्क्य निरा-
करोति—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

पर्यायात् शरीरव्रमेण सकोचविकासाद्धीकारात् अविरोधः गजदुर-
गमशकादिशरीरेषु प्रवेशविरोधो नास्तीति चेत्, न । तथापि जीवानां
सावयवत्वेन विकारित्वविनाशित्वादिविरोधप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अन्त्यावस्थिते अन्त्यकाले मोक्षकाले अवस्थिते सकोचविकासरहि-
ततया एकरूपेणावस्थानात् तदृष्टान्तेन उभयनित्यत्वादाद्यमप्यमकाल-
योरपि नित्यत्वात् सकोचविकासरहितत्वात् अनित्यत्वादिविरोधप्रसङ्गि-
नास्ति चेत्, तर्हि अविशेषः अस्मन्मताद्विशेषो नास्ति । तथा च अस्म-
न्मतप्रवेशाप्रतिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

पत्यधिकरणम् ॥ ३७ ॥

नैयायिकमतवैशेषिकमतानुसारिणः तद्वत्त्वैश्वर्यादेन जीवभिन्नेश्वर-
सम्प्राप्ते अनुमानं प्रमाणं वदन्ति, तन्मतं निराकरोति—

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पत्युर्जीवभिन्नेश्वरस्य अस्माज्जस्यात् अप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । न च
अङ्कुरादिकं सकर्तृकं, कार्यत्वात्, घटवदित्यनुमानमेव प्रमाणमिति
वान्द्यम् । एतस्यानुमानस्य कर्तृमात्रसाधकत्वेन सर्वज्ञेश्वरसाधकत्वाभावा-
दिति भावः ॥ ३७ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

नैयायिकमते परमाणूनां निरवयवत्वादीश्वरस्यापि निरवयवत्वात्
परमाणूनामीश्वरस्य च संबन्धसम्बन्धानुपपत्तेः परमाणुमेकत्वमीश्वरस्य

न संभवति । तथा च ईश्वराप्रेरितानां जडानां परमाणूनां द्युणुकज्यु-
कादिप्रपञ्चोत्पादकत्वं न संभवतीति भावः ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

किं च तन्मते परमाणूनामतीन्द्रियत्वेन ईश्वरस्य परमाणुविषयकसा-
क्षात्कारासंभवान् अभिष्ठानानुपपत्तेः परमाणुप्रेरकत्वानुपपत्तेश्च द्युणुका-
दिप्रपञ्चोत्पत्तिः न संभवतीति भावः । न च परमाणवः जीवानामेवा-
प्रत्यक्षाः, ईश्वरस्य तु प्रत्यक्षा इति वाच्यम् । अयोग्यपदार्थस्य सर्वान्
प्रत्यक्षयोग्यत्वादिति भावः । ब्रह्मणस्तु श्रुतिमूलकत्वात् सर्वप्रपञ्चविष-
यकापरोक्षज्ञानवत्त्वमुपपन्नमिति भावः ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

यथा जीवा अप्रत्यक्षान्यपि इन्द्रियाणि प्रेरयन्ति, एवमीश्वरोऽपि
अप्रत्यक्षान् परमाणून् प्रेरयिष्यतीति चेन्न । भोगादिभ्यः तथापि विषय-
भोगार्थं जीवानामिन्द्रियप्रेरकत्वमुपपन्नम् । अशरीरस्य ईश्वरस्य तु परमा-
णुजन्यप्रपञ्चेन भोगाभावात् परमाणुप्रेरकत्वं न संभवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

किं च तन्मते ईश्वरः सावयवो वा, निरवयवो वा । सावयवत्वे
अन्तवत्त्वं नाशवत्त्वं स्यात्, निरवयवत्वे प्रपञ्चेऽश्वरयोः संयोगसंबन्धा-
भावात् असर्वज्ञता सर्वज्ञत्वाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

पाञ्चरात्राधिकरणम् ॥ ८ ॥

पाञ्चरात्रमतानुसारिणः जीवानां ब्रह्मणः सकाशात् उत्पत्तिं जीवेभ्यः
अन्तःकरणानामुत्पत्तिं च वदन्ति । तन्मतं निराकरोति—

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

जीवानां ब्रह्मणः सकाशात् उत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः । जीवानां ब्रह्म-
जन्यत्वे पञ्चमहाभूतवत् विनाशप्रसङ्गात् मोक्षो न स्यादिति भावः ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

कर्तुः जीवात् करणम् अन्तःकरणं च नोत्पद्यते । किञ्चिज्ज्ञस्य जीवस्य
अन्तःकरणनिर्माणसामर्थ्याभावात् । 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति श्रुतौ
अन्तःकरणादीनां ब्रह्मजन्यत्वप्रतिपादनाच्चेति भावः ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

जीवानां विज्ञानानन्दरूपत्वं नित्यत्वं ब्रह्माभिन्नत्वं च अङ्गीक्रियत इति चेत्, तर्हि तदप्रतिषेधं तस्य मतस्य प्रतिषेधं निरासः अस्माभिर्न क्रियते । अस्मन्मतप्रवेशापत्तेरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

सकलवेदान्तविरुद्धत्वाच्च जीवानामुत्पत्तिरङ्गीकर्तुं न शक्यते । 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिभिः जीवब्रह्मणोरभेदप्रतिपादनादिति भावः ॥ ४५ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

—[XXXXXXXXXX]—

विवरणिक्करणम् ॥ १ ॥

पूर्वपक्षसूत्राणि—

न विद्यदश्रुतेः ॥ १ ॥

विद्यम् आकाशं नोत्पद्यते । अश्रुते छान्दोग्ये उत्पत्त्यश्रवणादित्यर्थः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तैत्तिरीयकश्रुतौ उत्पत्तिरस्तीति चेत्, श्रुत्योर्विरोधः ॥ २ ॥

पूर्वपक्षी स्वमते विरोधं परिहरति—

गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥

उत्पत्तिश्रुतिर्गौणी । असंभवान् निरवयवस्य उत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

'आकाशश्च सर्वगतश्च नित्यः' इति श्रुतौ नित्यशब्दाच्च आकाशस्य उत्पत्तिर्न संभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्याच्चेकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

'आत्मन आकाशः समूतः' इति श्रुतौ एकस्य समूतशब्दस्य गौणत्वं स्यात् । ब्रह्मशब्दवत् 'अन्नं ब्रह्म' इति श्रुतौ ब्रह्मशब्दवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

सिद्धान्तसूत्रे—

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

आकाशादिप्रपञ्चस्य सर्वस्य अव्यतिरेकात् ब्रह्माभिन्नत्वात् प्रतिज्ञा
हानि 'येनाश्रुत श्रुत भवति' इति प्रतिज्ञाया अहानिर्भवति । आका-
शस्य नित्यत्वे तु ब्रह्माभिन्नत्वात् प्रतिज्ञाया हानि स्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

विभाग विभक्तः ब्रह्मप्रतियोगिकमिध्याभूतभेदवान् प्रपञ्च
सर्वोऽपि विकारः ब्रह्मजन्य एव लोकवन् फेनतरङ्गादीनां समुद्रज-
न्यत्ववदित्यर्थः ॥ ७ ॥

मातरिश्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

एतेनाकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादनेन मातरिश्वा वायुर्व्याख्यातः ब्रह्मजन्य-
त्वेन व्याख्यात इत्यर्थः ॥ ८ ॥

असंभवाधिकरणम् ॥ ९ ॥

आकाशवन् ब्रह्मणोऽपि केनचिन् कारणेन उत्पत्तिरस्त्वित्याश-
ङ्कपाह—

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

सत् ब्रह्मण असंभव उत्पत्तिर्न संभवति । कुत ? अनुपपत्तेः ।
ब्रह्मण कारणान्तराभावेन उत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः ॥ ९ ॥

तेजोऽधिकरणम् ॥ १० ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

अतः प्राग्ब्रह्मब्रह्मण तेज उत्पद्यते । तथाह्याह 'वायोरपि'
इति श्रुतिरित्यर्थः ॥ १० ॥

अवधिहरणम् ॥ ११ ॥

आपः ॥ ११ ॥

तेजोऽवच्छिन्नब्रह्मण आपो जायन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

'ता अन्नमसृजन्त' इति श्रुतौ अन्नशब्देन पृथिवी प्रतिपाद्यते ।
अधिकारात् महाभूतप्रकरणात् रूपान् 'यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति श्रुतौ
कृष्णरूपशब्दान्तरात् 'अन्नं पृथिवी' इति श्रुतौ पृथिवीशब्द-
श्रवणादित्यर्थः ॥ १२ ॥

तदभिध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तदभिध्यानादेव तु तद्विद्वत्सः ॥ १३ ॥

स ईश्वर साक्षादेव सर्वकार्यकर्ता । कुत ? तद्विद्वान् तत्त्वेश्वरस्या-
न्तर्यामित्वविद्वान् तदभिध्यानात् ईश्वरेक्षणादेव भूतेषु अतेश्वरगोप-
पत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

विपर्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

अतः सृष्टिब्रह्मात् विपर्ययेण व्यत्यासेन क्रमः प्रत्यक्षक्रमः उप-
पद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तद्विद्वान्-
दिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

अन्तरा ब्रह्माकाशयोर्मध्ये विज्ञानमनसी इन्द्रियान्तःकरणे उत्पद्येते
क्रमेण । तद्विद्वान् ' एतस्माज्जायते प्राण ' इति श्रुतौ प्राणादिसृष्ट्य-
नन्तर पञ्चमहाभूतसृष्टिप्रतिपादनादिति चेत् । अवशिष्टात् तस्याः श्रुते
उत्पत्तिमात्रप्रतिपादकत्वेन क्रमप्रतिपादकत्वाभावात् । तथा च प्राणे-
न्द्रियान्तःकरणानां भौतिकत्वात् पञ्चमहाभूतोत्पत्त्यनन्तरमेवोत्पत्ति-
रित्यर्थः ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥ १० ॥

' जातो देवदत्तो, मृतो देवदत्त ' इति लोकव्यवहारात् जीवस्यापि
उत्पत्तिरस्तीति शङ्का निराकरोति—

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्त-
स्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

तद्व्यपदेशः जातो देवदत्त इति व्यवहारः भाक्तः गौणः चराचरश-
रीराविषयकः । तद्भावभावित्वात् तस्मात् पिण्डवत् क्षरीरजीवयो ऐक्या
ध्यासापन्नत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

आत्माधिकरणम् ॥ ११ ॥

पञ्चमहाभूतानामिव जीवानामपि सृष्ट्यादौ उत्पत्तिरस्तीति शङ्का
निराकरोति—

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

आत्मा जीव नोत्पद्यते । अश्रुते सृष्टिश्रुतिषु जीवानामुत्पत्तेरश्रव-

णात् , प्रत्युत ' आकाशवन् सर्वगतश्च नित्य ' इत्यादिभ्य ताभ्य
श्रुतिभ्य नित्यत्वश्रवणाच्चेत्यर्थ ॥ १७ ॥

आधिकरणम् ॥ १२ ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

अत एव नित्यत्वादेव ज्ञ सत्यज्ञानस्वरूप इत्यर्थ ॥ १८ ॥

उत्तराख्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

पूर्वपक्षसूत्राणि—

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

उत्क्रान्तिर्देहात् घटिर्गमन, गति स्वर्गनरकलोकगमन, आगति
पुण्यपापफलभोगानन्तर भूलोक प्रत्यागमनम् । एतास्मा श्रवणात् जीव
अगुरेव, विभुत्वे गमनासम्भवादित्यर्थ ॥ १९ ॥

उत्क्रान्तिर्देहान्निर्गमो न भवति, किं तु शरीरस्वामित्वनिवृत्तिरिति
केचिन् । तदङ्गीकृत्याप्यणुत्वमाह—

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्तरयोर्गत्यागतयो स्वात्मना कर्मासम्बन्धात् अणुत्वमावश्यकमित्यर्थ ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

जीव अणुर्न भवति । अतच्छ्रुते ' आकाशवन् सर्वगतश्च नित्य ' इति श्रुतौ विभुत्वश्रवणादिति चेन्न । इतराधिकारान् तस्या धत्ते परमात्मप्रकरणस्थत्वादित्यर्थ ॥ २१ ॥

स्वशब्देन्मानाभ्या च ॥ २२ ॥

स्वशब्दान् अणुशब्दान् उन्मानान् बालाप्रसमानपरिमाणवत्त्वाच्च जीव
अणुरित्यर्थ ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथा चन्दनस्यैकस्मिन् प्रदेशे स्थितस्य सकलदेहव्यापिशैत्यजनक-
त्वम् , एव जीवस्य एकस्मिन् प्रदेशे स्थितस्यापि सर्वाङ्गव्यापिमुखदुःख-
जनकत्वमुपपद्यत इत्यर्थ ॥ २३ ॥

चन्दनस्य एकस्मिन् प्रदेशे अवस्थान प्रत्यक्षदृष्ट, जीवस्य कस्मिन्प्रदेशे
अवस्थानमिन्द्रियेभ्यां स्थानविशेषमाह—

अवस्थितिर्विशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमादृदि हि ॥ २४ ॥

अवस्थितिवैशेष्यान् चन्दनस्य प्रदेशविशेषे अवस्थानस्य प्रत्यक्षसिद्ध-
त्वादिति चेन्न । हृदि हृत्पुण्डरीके अभ्युपगमात् 'एष आत्मा हृदि'
इति श्रुतौ प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

यथा लोके दीपस्य गृहप्रदेशवर्तित्वेऽपि दीपगुणस्य प्रभायाः सकल-
गृहव्यापित्वम्, एवं जीवस्य हृत्पुण्डरीकप्रदेशेऽवस्थानेऽपि जीवगुणस्य
सुखदुःखादेः सकलशरीरव्यापित्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा गन्धस्य वृक्षपुष्पं विनापि वायुवशादन्यत्र गमनम्, एवं सुखादेः
जीवं विनापि सकलदेहव्यापित्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमात्मनो विधाय तस्यैव 'आलोमभ्य आनरसाग्नेभ्यः' इति
चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

जीवब्रह्मणोरभेदात् ब्रह्मणो विभुत्वाजीवस्यापि विभुत्वमित्याशङ्कां
निराकरोति—

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

'इहा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतौ जीवब्रह्मणोः भेदव्यपदेशात् अभेदो
नास्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सिद्धान्तसूत्राणि—

तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

तस्य अन्तःकरणस्य गुणाः अणुपरिमाणकर्तृत्वभोक्तृत्वादयः, तत्सा-
रत्वाच्च तद्विशिष्टत्वाच्च जीवस्य तद्गुणव्यपदेशः अणुत्वव्यपदेशः प्राज्ञवत् पर-
मात्मवत् यथा परमात्मनः उपासनार्थमणुत्वव्यपदेशः, तद्वदित्यर्थः ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

यावदात्मभावित्वाच्च आत्मसाक्षात्कारपर्यन्तमन्तःकरणस्य सुषुप्ति-
कालेऽपि सूक्ष्मरूपेण विद्यमानत्वान्न दोषः सुषुप्त्यनन्तरमपि पुनरत्या-
नमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अन्तःकरणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तमवस्थानार्होऽस्मिन्नन्तःकरणे । प्रति-
दिनमपि सुषुप्तिकालेऽन्तःकरणस्य श्रुतिषु विनाशप्रतिपादनादित्या-
शङ्काह—

पुंस्त्वादिवचस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

अस्यान्तःकरणस्य सतः सुषुप्त्यादिकालेष्वपि सूक्ष्मरूपेण विद्यमानस्य जाग्रदादिकालेषु अभिव्यक्तियोगात् स्थूलावस्थाङ्गीकारात् । तथा च सुषुप्त्यादिकालेषु अन्तःकरणस्य सूक्ष्मावस्थाविशिष्टत्वेन घटपटादिविषयकज्ञानजननाश्रमत्वमात्रेण श्रुतिषु विनाशित्वप्रतिपादनम् । पुंस्त्ववत् यथा पुंस्त्वस्य प्रजननेन्द्रियस्य वात्स्यावस्थायां सूक्ष्मरूपेण विद्यमानस्य यौवनावस्थायामभिव्यक्तिः पुत्रोत्पादनसामर्थ्यं, तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

सर्वदा अन्तःकरणस्य सूक्ष्मावस्था वा, स्थूलावस्था वा भवत्वित्या-
शङ्क्याह—

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥

अन्यथा अन्तःकरणस्य सर्वदा स्थूलत्वे नित्योपलब्धिप्रसङ्गः सर्वदा घटपटानुपलब्धिप्रसङ्गः । सर्वदा सूक्ष्मत्वे नित्यानुपलब्धिप्रसङ्गः कदाचिन् घटपटानुपलब्धिर्न स्यात् । तस्मादन्यतरनियमः कदाचिन् स्थूलावस्था, कदाचिन् सूक्ष्मावस्था च अङ्गीकर्तव्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥

कर्त्रधिकरणम् ॥ १४ ॥

बुद्धिः कर्त्री, पुरप. पुण्यपापफलभोक्तेति सात्यमनं निराकरोति—

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

जीव एव कर्ता ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' इति शास्त्रस्यार्थ-
वत्त्वान् प्रमाणत्वात् बुद्धेः कर्मकर्तृत्वे जीवस्य स्वर्गनरकभोगासभना-
दित्यर्थः ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

जीवस्य स्वर्गनरकसंचारोपदेशाच्च पुण्यपापकर्तृत्वमङ्गीकर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

मरणानन्तरं देवशरीरनारकशरीरपरिमहाच्च जीवस्य पुण्यपापकर्तृ-
त्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेभिर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

' अनुमन्ता योद्धा विशाता ' इति श्रुतौ क्रियायां कर्तृत्वव्यपदेशाच्च
जीवस्य कर्तृत्वमङ्गीकर्तव्यम् । न चेन् जीवस्य कर्तृत्वं नास्ति चेन्, नि-

देशस्य विपर्ययः स्यान् कर्तृत्वप्रतिपादकवाक्यस्याप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

जीवस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे सुषुप्त्यादिकालेष्वपि कर्तृत्वं स्यादित्याशङ्कानिराकरोति—

उपलब्धवदनियमः ॥ ३७ ॥

सांख्यमते जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि यथा सुषुप्तिकाले घटपटाद्युपलब्धत्वं नास्ति, तद्वज्जीवस्य कर्तृत्वमिति मतेऽपि कदाचिदेव कर्तृत्वं, न सर्वदैवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वाङ्गीकारे शक्तिविपर्ययात् करणशक्त्यभावप्रसङ्गाच्च न बुद्धेः कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

समाध्यमावाच्च ॥ ३९ ॥

जीवस्य पुण्यपापकर्तृत्वाभावे समाध्यभावात् श्रवणमनननिदिध्यासनकर्तृत्वस्याप्यभावात् जीवस्य मोक्षो न स्यादित्यर्थः । न च बुद्धेरेव मोक्ष इति वाच्यम् । बुद्धेर्मोक्षकाले नष्टत्वेन मोक्षासंभवादिति भावः ३९

तथापिकरणम् ॥ १९ ॥

सांख्यमतं निराकृत्य स्वाभाविककर्तृत्ववादिनां नैयायिकानां मतं निराकरोति—

यथा च तत्क्षोभयथा ॥ ४० ॥

यथा तत्क्षणव्यापारकर्ता उभयथा उभयरूपेण तिष्ठति, कदाचिद्वासी-
दङ्कादिसाधनविशिष्टः सन् दारुणि तक्षन् हेममनुभवति, दङ्कादिरहितः
सन् निर्व्यापारः सुखमनुभवति, एवं जीवोऽपि जाग्रत्स्वप्नकालयोः देहा-
द्यभिमानविशिष्टः सन् लौकिकवैदिकव्यापारान् कुर्वन् दुःखमनुभवति,
सुषुप्तिकाले तु देहाद्यभिमानाभावात् देहेन्द्रियव्यापाररहितः सन् सुख-
मनुभवति । तस्माज्जीवस्य औपाधिकमेव कर्तृत्वं, न स्वाभाविक-
मित्यर्थः ॥ ४० ॥

पराधिकरणम् ॥ १९ ॥

परान्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

तन् जीवस्य पुण्यपापकर्तृत्वं परान् परमात्मप्रेरणात् भवति । कुतः
श्रुतेः 'एष होव साधु कर्म कारयति' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ईश्वरस्य स्वतन्त्रत्वात् कर्मानपेक्षयापि फलदातृत्वमस्तीति शङ्का निराकरोति—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

ईश्वरः जीवकृतकर्मपेक्षः सन् जीवानां सुखं दुःखं च ददाति विहितानां प्रतिपिद्धानां च कर्मणामवैयर्थ्यादिभ्यः अवैयर्थ्यार्थमित्यर्थः । अन्यथा विधिनिषेधशास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अंशाधिकरणम् ॥ १७ ॥

नैयायिकादयो जीवब्रह्मणोर्भेदं वदन्ति, तन्मतं निराकरोति—

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवा-

दित्वमपीयत एके ॥ ४३ ॥

नानाव्यपदेशात् 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतौ जीवब्रह्मणोर्भेदव्यपदेशात् अन्यथा चापि 'तत्त्वमासे' इत्यादिश्रुतौ अभेदस्यापि व्यपदेशान् जीवा ब्रह्मण अंशाः । भेदप्रतिपादकश्रुतेः स्पष्टत्वात् तामुपेक्ष्य अभेदप्रतिपादिका श्रुतिमाह—दाशकितवादित्वमपीयत एके, एके शास्त्रिन ब्रह्मणः दाशकितवादित्वं जीवाभेदम् अपीयते वदन्ति—'ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे कितवा' इत्यादिश्रुतिष्वित्यर्थः । न च भेदाभेदयोर्विरोध इति वाच्यम् । निम्नप्रतिषिम्बयोरिव भेदस्य मिथ्यात्वात् । ननु, 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य भेदस्य मिथ्यात्वमनुपपन्नमिति चेन्न । फलवदज्ञातेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्यम् । न च जीवब्रह्मभेदानुभवात् किंचित्फलमनुभूयते । भेदज्ञानिना तापत्रयस्यैव सर्वानुभवसिद्धत्वात् । नापि भेदस्याज्ञातत्वम् । पामराणामपि जीवब्रह्मभेदस्यानुभूयमानत्वात् जीवब्रह्माभेदज्ञानात् तापत्रयनिवृत्तिरूपफलस्यानुभूयमानत्वात् अभेदस्य पामरैरज्ञातत्वाच्च अभेद एव श्रुतीनां तात्पर्यमिति भेदस्य मिथ्यात्वात् अभेदस्य सत्यत्वाच्च विरोधाभावादिति भावः ॥४३॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

'एतावानस्य महिमा । अतो ज्यायाश्च पुरयः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति मन्त्रात् विश्वा भूतानि अस्य पादः अंश इत्यर्थः ॥४४॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

'ममैवांशो जीवल्लोके' इति स्मृतौ जीवानां ब्रह्मादः स्मर्यत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तन्तूनां पङ्कादिस्पर्शे सति षट्स्यपि पङ्क्तस्पर्शवन् अंशानां जीवानां
सुखदुःखभयशोकादिसंस्पर्शे सति अंशिनः परमात्मनोऽपि सुखदुःखादि-
संस्पर्शः स्यादित्याशङ्क्याह—

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

परः परमात्मा एवं न भवति जीववन् सुखदुःखादिमात्रं भवति ।
प्रकाशादिवन् यथा गृहान्तर्वर्ती सूर्यप्रकाशः जालकाशुपाधिव-
शात् ह्रस्वत्वदीर्घत्ववर्तुलत्वादिविचित्रधर्मवान् भवति, गृहात् वहिः-
प्रदेशे विद्यमानस्तु सूर्यप्रकाशः स्वच्छ एव तिष्ठति, यथा वा
घटादिपदार्थान्तर्वर्ती आकाशः ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिधर्मवान् भवति, घटा-
द्वहिःप्रदेशे विद्यमानस्तु आकाशः स्वच्छ एव, एवं देहान्तर्वर्ती जीव-
चैतन्यं देहाभिमानवशात् सुखदुःखादिविशिष्टं भवति, देहात् वहिर्वि-
द्यमानं तु ब्रह्मचैतन्यं देहाभिमानरहितत्वात् भयशोकरहितं सत् स्वच्छं
तिष्ठतीति भावः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

‘यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते’ इति स्मृतौ ब्रह्मणः
भयशोकादिरहितत्वं स्मरन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधावपि देहसंबन्धात् ज्योतिरादिवन् देहा-
भिमानवशात् जीवानामेव, न तु देहाभिमानरहितब्रह्मणः सूर्य-
प्रकाशादिपूर्वोक्तदृष्टान्तैरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

वेदान्तिमते जीवानां परस्परमभिन्नत्वात् एकस्य जीवस्य सुखे सति
सर्वेषां जीवानां सुखं स्यात्, एकस्य जीवस्य दुःखे सति सर्वेषां जीवानां
दुःखं स्यात् । तथा च केषांचिद्वारिद्र्यं, केषांचिदश्वर्यं न स्यादित्या-
शङ्क्याह—

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

असन्ततः अविमुत्तात् ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं देहोपाधिभेदेन जीवानां परि-
च्छिन्नत्वात् भिन्नत्वाच्च अव्यतिकरः सुखदुःखादीनामसाङ्कर्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

वेदान्तिमते जीव आभासः ब्रह्मणः प्रतिबिम्बः । तथा च जीवाना-

मन्त करणेषु प्रतिनिम्बितचैतन्यरूपाणामन्त करणभेदेन भिन्नत्वात्
परिच्छिन्नत्वाच्च सुखदुःखादिसाकर्यं नास्त्यित्यर्थः ॥ ५० ॥

स्वमत प्रसाध्य परमत दूषयति—

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

नैयायिकमते जीवानां विमुत्वेन सर्वेषां जीवानां सर्वशरीरेषु विद्य-
मानत्वात् अदृष्टानियमात् अदृष्टानां पुण्यपापानाम् अनियमात् निय-
माभावात् केषांचिन् दारिद्र्यं, केषांचिदैश्वर्यमिति व्यवस्था न स्या-
दित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसंध्यादिषु रागद्वेषादिष्वपि एवमनियमः । तथा च केषांचित्
जीवानां रागवत्त्वं केषांचिद्वेषवत्त्वमिति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

प्रदेशादेहाद्युपाधिवशेन परिच्छिन्नत्वाज्जीवानां सुखदुःखादिव्यवस्था
उपपद्यत इति चेन्न । अन्तर्भावादस्मन्मतप्रवेशापत्तेः । नैयायिकानामप-
सिद्धान्तप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

तथा पञ्चमहाभूतवन् प्राणा इन्द्रियाण्यपि ब्रह्मणः उत्पत्तिरिति
'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति ह्युक्तं
उत्पत्तिश्रवणादित्यर्थः ॥ १ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

इन्द्रियाणां नित्यत्वात् उत्पत्तिश्च न भवति । अतः प्राणाः
णत्वासंभवान् । ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविद्वन् ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिरिति
याणामपि ब्रह्मजन्यत्ववच्छेदकमित्यर्थः ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

तेषा पञ्चमहाभूतानां प्राक् आदौ इन्द्रियाणामुत्पत्तिश्रवणाच्च इन्द्रियाणामुत्पत्तिः मुख्यैव । अन्यथा पञ्चमहाभूतानामपि उत्पत्तिर्गौणं स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

‘अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्’ इति श्रुतौ वाचः वागिन्द्रियस्य तत्पूर्वकत्वात् तेजोजन्यत्वाभिधानान् तदुद्घातनेन सर्वेषामिन्द्रियाणां यथायोग्यं महाभूतजन्यत्वं वक्तव्यमिति अनित्यत्वमिन्द्रियाणामित्यर्थः ॥ ४ ॥

सप्तगताधिकरणम् ॥ २ ॥

इन्द्रियाणां संख्यानिर्णयं करोति—

पूर्वपक्षः—

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणि सप्त । कुतः ? ‘सप्त प्राणाः शब्दवन्ति तस्मात्’ इति श्रुतौ सप्तानामिन्द्रियाणां गतेः परलोकगमनस्य विशेषितत्वादुक्तत्वादित्यर्थः । बहुवचनत्वमिन्द्रियाणां प्राणज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । वागिन्द्रियमेकम्, अन्तःकरणमेकम्, एतानि सप्तेन्द्रियाणि ॥ ५ ॥

सिद्धान्तः—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

हस्तादयः पाणिषदपायूपस्थान्यापि जीवे स्थिते सति जीवेन सह शरीरे तिष्ठन्ति । जीवे लोकान्तरं गते सति जीवेन सह लोकान्तरं गच्छन्ति । ‘तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति’ इति श्रुतौ सर्वेषामिन्द्रियाणां जीवेन सह परलोकगमनश्रवणान् । अतः अस्मान् कारणात् नैवं सप्तेन्द्रियाणि, किं तु एकादशेन्द्रियाणीत्यर्थः । एकमेवान्तःकरणं संशयात्मकत्वान्मन इत्युच्यते, निश्चयात्मकत्वान् बुद्धिः, अभिमानात्मकत्वादहङ्कार इत्युच्यते, स्मरणात्मकत्वाच्चित्तमित्युच्यते । तथा च न संख्याधिक्यमिति भावः ॥ ६ ॥

प्राणशब्दाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि अणवः सूक्ष्माणि अप्रत्यक्षाणीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्राणभैक्ष्याचिक्रणम् ॥ ४ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

श्रेष्ठं मुरय प्राणश्च ब्रह्मजन्य 'एतस्माज्जायते प्राण' इति श्रुतौ तस्यापि जन्यत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

वायुक्रियाचिक्रणम् ॥ ९ ॥

वायुर्वा, वागादित्रिया वा प्राण इति केचन वदन्ति, तन्न त निराकरोति—

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

वायुक्रिये प्राणो न भवत । कुत ? पृथगुपदेशान् "एतस्माज्जायते प्राण" इति श्रुतौ वायुप्राणयोः पृथगुत्पत्तिव्यपदेशादित्यर्थः ॥ ९ ॥

वायुप्राणयोर्भेदाङ्गीकारे प्राण केनोत्पन्न इत्याकाङ्क्षायामाह—

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

चक्षुरादि चक्षुरादीन्द्रियाणि यथा महाभूतजन्यानि, तद्वन् प्राण मुरयवायुजन्य कश्चन पदार्थः । कुत ? तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः सैश्चक्षुरादिभिः प्राणस्य सहशिष्टिः सहपाठः, तदादिभ्यः हेतुभ्य इत्यर्थः । सर्वासु श्रुतिषु चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां सन्निधौ प्राणस्य पठित्वान् इन्द्रियसाहचर्यात् चक्षुरादिवन् प्राणोऽपि भौतिक इति भावः ॥ १० ॥

यथा ज्ञानेन्द्रियाणां रूपरसगन्धस्पर्शादय एव विषया, यथा कर्मेन्द्रियाणां वक्तव्यादातन्मगन्तव्यविसर्गयित्वा नन्दयितव्या एव विषया, एव प्राणस्यापि इन्द्रियत्वात् कश्चन विषयो वक्तव्य इत्याशङ्क्य निराकरोति—

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥

प्राणस्याकरणत्वात् अनिन्द्रियत्वात् न दोष विषयाभासप्रनुत्तदोषो नास्ति । तर्हि प्राणस्य व्यर्थत्वमेव स्यादित्याशङ्क्याह—तथा हि दर्शयति । 'प्राण एव ब्रह्मा इदं शरीरं परिगृह्णात्यपश्यति' इति श्रुतिः प्राणस्य शरीरोत्पापकत्वरूप कार्यान्तरं दर्शयति । तथा च न तस्य प्राणस्येदं ॥ ११ ॥

इदानीं प्राणस्य निर्णयं करोति—

पञ्चटचिर्मनोवज्रपदिश्यते ॥ १२ ॥

एक एव प्राण पञ्चवृत्तिः पञ्चव्यापारवान् सन् व्यपदिश्यते प्राणापानादिशब्दैः पञ्चधा व्यवहियते । मनोबन् यथा एकमेव मनः मनोबुद्धयहङ्कारचित्तभेदेन चतुर्धा व्यवहियते, तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्लेषश्रुत्वापिहरणम् ॥ ६ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

अयं मुख्यप्राणोऽपि अणुः सौक्ष्म्यपरिमाणवान् । इन्द्रियवदित्यर्थः १३

ज्योतिराद्यपिहानापिहरणम् ॥ ७ ॥

ज्योतिराद्यपिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

तानि वागादीर्नामिन्द्रियाणि ज्योतिरादीनामग्न्यादीनामपिष्ठाननिवासस्थानानि । कुतः ? तदामननान् ‘अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्’ इति श्रुतौ तासां सूर्यादिदेवतानाम् आमननात् मुखादिस्थानेषु प्रवेशः कथनादित्यर्थः ॥ १४ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

प्राणवता जीवेन सह सूर्यादिदेवतानामिन्द्रियप्रेरकत्वं, न स्वात्मन्येव । कुतः ? शब्दात् इन्द्रियाभिमानिदेवतानां जीवरुतकर्मानुसारैर्नैव इन्द्रियप्रेरकत्वश्रुतियलादित्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य जीवस्य नित्यत्वात् प्राणैर्नित्यसम्बन्धत्वात् जीव एव भोक्तेत्यर्थः ॥ १६ ॥

इन्द्रियापिहरणम् ॥ ८ ॥

सर्वदा इन्द्रियव्यापारजन्यसुखदुःखात्मरूपलभोक्तृत्वात् जीवस्यैव इन्द्रियप्रेरणा । तत्र केचिन् प्राणात्पृथक् इन्द्रियाण्येव न सन्ति । यथ जीवस्य इन्द्रियप्रेरणेति वदन्ति । तन्मतं निराकरोति—

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

श्रेष्ठादन्यत्र मुख्य प्राण वर्जयित्वा ते चक्षुरादय एव इन्द्रियाणि । कुतः ? तद्व्यपदेशात् चक्षुरादीनामेव सर्वासु श्रुतिषु इन्द्रियत्वेन व्यपदेशादित्यर्थः ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

‘ एतरमाज्ञायते प्राणः ’ इति श्रुतौ इन्द्रियाणां प्राणस्य च पृथगुत्पत्तिश्रवणाच्च प्राणस्य नेन्द्रियेष्वन्तर्भाव इत्यर्थः ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

अनेकेषु मन्त्रवर्णेषु प्राणेन्द्रिययोर्भेदव्यपदेशात् न प्राणस्येन्द्रियस्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

संज्ञामूर्तिवत्त्वप्यधिकरणम् ॥ २० ॥

पञ्चमहाभूतमात्रकर्तृत्वं परमात्मनः, चराचरशरीरकर्तृत्वं तु हिरण्यगर्भस्यैवेति केचन वदन्ति । तन्मतं निराकरोति—

संज्ञामूर्तिवत्त्वमिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

त्रिवृत्कुर्यतः त्रिवृत्करणकर्तुः परमात्मनः सकाशमेव संज्ञामूर्तिवत्त्वमिति नामरूपात्मकचराचरशरीरसृष्टिर्भवति । कुतः ? उपदेशात् ‘ सेयं देवतैश्चत ’ इति श्रुतौ परमात्मन एव नामरूपात्मकशरीरसृष्टिकर्तृत्वोपदेशादित्यर्थः । सूत्रधार इव परमात्मैव हिरण्यगर्भशरीरे स्थित्वा चराचरशरीरनिर्माणं करोतीति भावः ॥ २० ॥

त्रिवृत्करणप्रकारमुपपादयति—

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

मांसादिकं भौमं भूमिजन्यम् इतरयोः अग्नेजसोरपि कार्यं यथाशब्दं शब्दानुसारेण ज्ञातव्यमित्यर्थः । अपां कार्यं लोहितादिकं, तेजसः कार्यमस्थ्यादिकमिति भावः । केचिद्वायुकार्यस्य प्राणस्य त्रिगुणानुत्पत्तिं आकाशकार्यस्य अवकाशप्रदानादेश्च सत्त्वात् पाञ्चभौतिकत्वं शरीराणां वदन्तितदप्यर्थादुक्तमिति भावः ॥ २१ ॥

शरीराणां पाञ्चभौतिकत्वाद्भीकारे लोके पार्थिवत्वव्यवहारः पथमित्याशङ्क्याह—

वैशेष्याच्च तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

वैशेष्याच्च पृथ्वीकार्यस्य मांसादेः आधिष्ठानाच्च तद्वादः पामराणां पार्थिवत्वव्यवहार इत्यर्थः । तद्वादस्तद्वाद इति द्विरस्तिः अध्यायपरिसमाप्तिशोतनार्था ॥ २२ ॥

इति प्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अध्यायश्च संपूर्णः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादशिष्यप्रणीता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

(अद्वैतमञ्जरी)

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तदन्तरप्रतिपत्त्यपिचरणम् ॥ १ ॥

सुकृतिना दुष्कृतिना च स्वर्गनरकगमनागमनजन्यगुणेशवरत्वात्
स्वर्गादिलोकेभ्यो विरज्य मोक्षार्थं ब्रह्मज्ञानमेव संपादनीयमिति वक्तुं
प्रथमं सुकृतिना स्वर्गलोकगमनागमनप्रकारं दर्शयति—

तदन्तरप्रतिपत्तौ गृह्णति संपरिप्लुक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ लोकान्तरप्राप्तिसमये लिङ्गशरीरपरिवेष्टितो जीवः
अस्मिन् लोके अग्नौ हुतैः अदृष्टशब्दवाच्यैः समित्पुरोडाशदधिश्शीरसो-
मरसचरदर्भाज्यप्रभृतिभिः द्रव्यैः सूक्ष्मरूपैः संपरिप्लुक्तः परिवेष्टितः
सन् धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकं गृह्णति गच्छति । कुत ? प्रश्नप्रतिवच-
नाभ्यां 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरपवचसो भवन्ति' इति
प्रश्न, 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरपवचसो भवन्ति' इति प्रतिवच-
नम्, उभाभ्यामित्यर्थः । अस्याः श्रुतेरवमर्थः—पञ्चम्यामाहुतौ योपि-
द्रूपे पञ्चमे अग्नौ हुता आपः दधिश्शीराज्यप्रभृतयः होमद्रव्यरूपाः पुर-
पवचसः गर्भस्थपिण्डाकारेण परिणताः यथा भवन्ति, तथा वेत्थ
जानासि किम् इति केनचिन् प्रश्ने कृते, इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः
पुरपवचसो भवन्ति' इति प्रत्युत्तरम् । अस्यायमर्थः—अस्मिन् लोके
यजमानेन अग्नौ हुतानि समित्पुरोडाशाज्यदधिश्शीरप्रभृतीनि द्रव्याणि
सूक्ष्मरूपाणि भूत्वा लिङ्गशरीरविशिष्टेन यजमानेन सह धूमादिमार्गेण
आतिवाहिकैः शुलोराख्येऽग्नौ हूयन्ते हुतानि । तानि देवशरीररू-

पेण परिणमन्ते । तच्च देवशरीरं कञ्चिन् कालं स्वर्गलोके भोगान् भुक्त्वा पुण्यपापक्षयानन्तरं नवनीतवन् द्रवीभूतं भवति । तच्च द्रवीभूतं शरीरमातिवाहिकैः देवैः पर्जन्याख्ये अग्नौ हूयते । तच्च जलरूपेण परिणमते । तच्च जलं पृथिव्याख्ये अग्नौ आतिवाहिकैः हूयते । तच्च ओषधिद्वारा ग्रीहियवादिधान्यरूपेण परिणमते । तच्च धान्यमन्नद्वारा पुरुषरूपे अग्नौ हूयते । तच्चान्नं रेतोरूपेण परिणमते । तच्च रेतः योषिद्वृषेऽग्नौ हूयते । तच्च रेतः गर्भस्थशरीराकारेण परिणमत इति शुपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिद्वृषपञ्चामिन्नेन गर्भोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

श्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

समित्तुरोडाशादीनां पार्थिवत्वं, दधिशीरादीनामाप्यत्वं, घृतस्य तैजसत्वमित्येवंरूपेण होमद्रव्याणां श्यात्मकत्वान् त्रिपदार्थत्वात् 'आपः पुरुषवचसो भवन्ति' इत्येतदनुपपन्नमिति चेन्न । भूयस्त्वात् होमद्रव्याणां मध्ये अपा बाहुल्यमात्रेण अष्टव्यस्य प्रयोगः । तथा चाष्टव्यस्य पार्थिवत्वं तैजसद्रव्याणामुपलक्षणत्वान्न विरोध इति भावः ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति श्रुतौ प्राणानामिन्द्रियाणां जीवेन सह धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकगमनश्रवणाच्च होमद्रव्याणामपि जीवेन सह गमनमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

'अग्निं वागप्येति सूर्यं चक्षुरप्येति मनश्चन्द्रमप्येति' इत्यादिश्रुतौ मरणकाले इन्द्रियाणां तदभिमानिदेवतासु लयश्रवणान् इन्द्रियाणां जीवेन सह स्वर्गलोकप्राप्तिरनुपपन्नेति चेन्न । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' इत्यादिवहुश्रुतिविरोधेन अग्न्याद्यभिमानिदेवतासु लयप्रतिपादकश्रुतेः भाक्तत्वात् गौणत्वात् अप्रमाणत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

'अस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति' इति श्रुतौ शुलोकाख्ये प्रथमेऽग्नौ श्रद्धाया एव हूयमानत्वश्रवणात् दधिशीरादीनां शुलोकाख्येऽग्नौ हूयमानत्वमसङ्गतमिति चेन्न । ता एव श्रद्धापूर्वकं हुताः दधिशीरादि-

रूपाः आप एव अद्वागन्धेन लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते । कुतः ? दधिशी-
रार्दानामेव होतव्यत्वस्य उपपन्नत्वात् अद्वाया निराकाराया होतव्य-
त्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

कर्मिणामेव स्वर्गलोकगमनस्य अश्रुतत्वात् तैः सह होतव्यद्रव्याणां
गमनं सुतरामनुपपन्नमिति चेन्न । इष्टादिकारिणां धूमादिमार्गेण स्वर्ग-
लोकगमनस्य 'ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्राग्निं रात्र्या अपरपश्चमपर-
पश्चादक्षिणायनम्' इत्यादिषु श्रुतिषु प्रतीतिः प्रतिपाद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्तु कर्मिणां स्वर्गलोकगमनं, तेषां स्वर्गलोके भोगो न संभवति ।
'तं देवा भक्षयन्ति' इति श्रुतौ स्वर्गलोकगमनानन्तरमेव कर्मिणां देव-
भक्ष्यत्वश्रवणान् व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्षितानां कर्मिणां भोगासंभवा-
दित्याशङ्क्याह—

भाक्तं वानात्मवित्त्वाद्यथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

'तदेवानामन्नम्' इत्यादिश्रुतौ कर्मिणां देवभृत्यत्वमात्रेण देवभक्ष्यत्वं
भाक्तं गौणम् । कुतः ? अनात्मवित्त्वान् कर्मिणामात्मज्ञानरहितत्वात् ।
तथा हि दर्शयति आत्मज्ञानरहितानां देवभृत्यत्वम्, अथ योऽन्यां देवता-
मुपास्ते, इति श्रुतिर्दर्शयतीत्यर्थः । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्यो-
ऽस्तावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः एवं तदेवानाम्' इति श्रुतेर-
यमर्थः—यः अन्याम् आत्मव्यतिरिक्तेन्द्रादिदेवतां यज्ञादिकर्मभिः उपास्ते
पूजयति, असौ इन्द्रादिः मत्तोऽन्यः अहं च इन्द्रादेरन्य इति भेदबुद्ध्या
यः इन्द्रादीन् पूजयति, सः तत्त्वं न वेद । यथा पशुः कर्पेन् कर्प-
काणां कृत्यादिनोपकरोति, एवं कर्मणोऽपि इहलोके इन्द्रादीनां हविः-
प्रदानं कुर्वन् परलोकेऽपि परिचर्यां कुर्वन् पशुबहुपकरोति । तथा
च देवपशुत्वमात्रेण कर्मिणां देवभक्ष्यत्वं, न व्याघ्रादिवन् कर्मिणां
मांसरधिरादिकं देवा भक्षयन्तीति । तेषाममृतभक्षकत्वेन मांस-
भक्षकत्वाभावादिति भावः ॥ ७ ॥

कृतात्पयाधिकरणम् ॥ २ ॥

एवं सृष्टिनां स्वर्गलोकगमनं, तत्र भोगं च प्रतिपाद्य पुनरागमन-
प्रकारं दर्शयति—

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

कृतात्यये स्वर्गोद्दिशेन कृतस्य पुण्यस्य अत्यये नाशे सति यथा येन मार्गेण स्वर्गलोकं प्रति इत्तं गमनं, तेन मार्गेण वा, अनेवं मार्गान्तरेण वा । वा मार्गान्तरेणेत्येतदनास्थया उक्तम् । तेनैव मार्गेणेति सिद्धान्तः । अनुशयवान् भुक्तावशिष्टसंचितकर्मवान् भूलोकमागच्छति । आगत्य च संचितकर्मानुसारेण रमणीया योनिं वा, कुत्सितयोनिं वा प्राप्नोति । कुतः ? दृष्टस्मृतिभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा अभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति' अत्राकाशवायुधूमादिशब्दा लोकपरा इत्यर्थः । 'त इह प्रीहियवा ओषधिवनस्पतयः तिलमापा इति जायन्ते ततो दुष्प्रपतरं ततो रमणीयचरणा रमणीया योनिमापद्यन्ते प्राङ्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा कपूयचरणा. कपूया योनिमापद्यन्ते श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा' इति श्रुति, 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति' इति स्मृतिः, ताभ्यामित्यर्थः ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णाजिनिः ॥ ९ ॥

'रमणीयचरणा' इति श्रुतौ चरणान् शौचाचमनस्नानसंध्याजपौपासनादिरूपान् स्मृत्युक्ताचारात् स्वर्गात् पुनरागतानां कर्मिणा योनिप्राप्तिं प्रतीयते, न तु वेदोक्ताग्निहोत्रादिकर्मिणः । तथा च संचितकर्मवशाद्योनिप्राप्तिरित्येतदयुक्तमिति चेन्न । 'रमणीयचरणा' इति श्रुति आचाराङ्गकवैदिककर्मोपलक्षणार्था इति कार्णाजिनिर्मन्यत इत्यर्थः । आचारवाचकेन चरणशब्देन अजहृक्षण्या आचाराङ्गक कर्म प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

वैदिककर्मण एव रमणीययोनिप्राप्तिहेतुत्वसंभवात् स्मृत्युत्तस्याचारस्य आनर्थक्यं वैयर्थ्यम् । तथा च चरणशब्दस्य अजहृक्षणैवाङ्गीकर्तव्येति चेन्न । तदपेक्षत्वात् आचारापेक्षत्वात् कर्मणः, आचारस्य वैयर्थ्यं नाम्नात्यर्थः । 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः' इति श्रुतौ आचारस्य कर्माङ्गत्वबोधनान् अङ्गरहितस्याङ्गिनः फलजनकत्वाभावान् आचारसहितमेव वैदिकं कर्म फलजनकम् । तथाच चरणशब्दस्य अजहृक्षणैवाङ्गीकर्तव्येति भावः ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

रमणीयचरणशब्देन कपूयचरणशब्देन च सुकृतदुष्कृते एव शक्त्या प्रतिपाद्येते इति वादरिर्मन्यते । तथा च अङ्गिना कर्मणा अङ्गस्याचारस्य अर्धादाक्षिप्तत्वाच्च चरणशब्दस्य लक्षणा न वक्तव्येति भावः ॥ ११ ॥

अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण सुकृतिना स्वर्गलोकगमनागमने प्रतिपाद्य इदानीं दुष्कृतिना नरकलोकगमनागमने प्रतिपादयितुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—
पूर्वपक्षः—

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

‘ये धै येचिदस्माहोवान् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति’ इति श्रुतौ इष्टादिषाग्निगमनिष्टादिकारिणा सर्वेषामपि अविशेषेण स्वर्गादिलोकगमनं श्रुतं प्रतिपादितमित्यर्थः । इष्टादिषाग्निो न भवन्तीति ह्यनिष्टादिषाग्निः दुष्कृतिन इत्यर्थः । श्रुतेरन्यस्य—ये वेचन अस्मात् भूलोकान् प्रयान्ति मरणानन्तरं भूलोकं परित्यज्य ये गच्छन्ति, ते सर्वे सुकृतिनो वा दुष्कृतिनो वा चन्द्रमसा स्वर्गलोकं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

मिथान्त—

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्वतिदर्शनान् ॥ १३ ॥

इतरेषा पापिना संयमने नरकलोके अनुभूय दुःखमनुभूय आरोहावरोहौ प्रथमं नरकं प्रति गमनं कञ्चित्कालं नरकलोके दुःखानुभवानन्तरं पुनः गमनं धेत्येवंविधारोहावरोहौ अङ्गीकर्तव्यौ । कुतः ? तद्वतिदर्शनान् ‘धैवम्वनं संगमनं जनानाम्’ इत्यादिश्रुतौ पापिना यमलोकगमनश्रवणादिन्यर्थः । तथाच पापिना नरकलोकगमनश्रवणात् स्वर्गलोकगमनप्रसङ्गेत्याभावात् ‘चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति’ इति श्रुतौ सर्वशब्दस्य सुकृतिमात्रे संकोचः कर्तव्य इति भावः । संयमने त्वनुभूयेत्यत्र तु स्वप्नप्रत्ययेन क्रमो न विरक्षित इति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मृतिवारा अपि दुष्कृतिनां नरकयोः प्राप्तिं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

किञ्च सप्त प्रधाननरकाणि पापिनां निवासस्थलानि स्मृतिषु प्रति-
पाद्यन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एकस्य यमस्य कथं सप्तनरकाधिपत्यमित्याशङ्क्याह—

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तत्रापि सप्तनरकेष्वपि तद्व्यापारात्तस्य यमस्य व्यापारादधिकारिपुर-
पद्वारा आज्ञाया अप्रतिहतत्वादविरोधः । यमस्य सप्तनरकाधिपत्ये
विरोधो नास्तीत्यर्थः । इदं तु प्रसंगादुक्तं, न प्रकृतोपयुक्तमिति
द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

पापिना देवयानपितृयाणमार्गेण गमनप्रतिरेकादपि न स्वर्गलोकप्राप्ति-
रित्याह—

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

विद्याकर्मणोरुपासनाकर्मसंनन्धिनोः देवयानपितृयाणमार्गयोरेव प्रह-
लोकस्वर्गलोकप्राप्तिसाधनत्वेन प्रकृतत्वात् सर्गसु श्रुतिषु प्रतिपादित-
त्वान् नयोश्च मार्गयोः 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च' इति श्रुत्या
पापिना प्रतिषेधादपि न पापिना स्वर्गलोकप्राप्तिप्रसक्तिरित्यर्थः । एत-
योर्देवयानपितृयाणयोर्मध्ये कतरेणान्यतरेणापि मार्गेण पापिना गमनं
नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

पापिना मार्गान्तरव्रजणादपि न धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकगमन-
मित्याह—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

देवयानपितृयाणमार्गपेक्षया तृतीयमार्गे गच्छता पापिना स्वर्ग-
लोकप्राप्तिर्नास्ति । कुतः ? तथोपलब्धेः 'जायस्व त्रियस्वेति तृतीयं
स्थानम्' इति श्रुतौ पापिनां तृतीयमार्गस्य प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ।
श्रुतेरयमर्थः—मार्गमध्येऽपि यमदूतानां यात्राभिः जायस्व त्रियस्व पुन-
र्जन्ममरणभूयिष्ठं तृतीयं स्थानं तृतीयो मार्गः पापिनामित्यर्थः । मार्ग-
मध्येऽपि यातनाशरीरधारिणं पापिनं पुरुषं यमदूता यात्रन्ते, तथा
यात्रया पुनःपुनः मरणं, पुनःपुनः जन्म च पापिनां पुण्येषु प्रसिद्धमिति
भावः । 'जायस्व त्रियस्व' इत्यत्र क्रियामभिहारे लोदस्त्ययः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

लोकेऽपि पापिना नरकलोकप्राप्ति स्मर्यते, पामरैरपि व्यवह्रियते इत्यर्थः । तथा च लोकव्यवहारबलादपि पापिना न स्वर्गलोकप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

केपाचिन् पापिनामिहैव लोके उद्भिज्जस्वेदजादिनिट्टजन्मदर्शनादपि न पापिना स्वर्गलोकप्राप्तिरिति भावः ॥ २० ॥

ननु स्वेदजान्येव न सन्ति 'तेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति अण्डज जरायुजमुद्भिज्ज च' इति त्रिविधानामेव भूतानां प्रतिपादितत्वादित्याशङ्क्याह—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकमस्य ॥ २१ ॥

सप्तोपजस्य स्वेदजस्यापि तृतीयशब्दावरोधः दृक्षलतापर्वतादिवाच्येन तृतीयशब्देन उद्भिज्जशब्देन अवरोधः अजहृक्षण्या समह इत्यर्थः । भूतानां चातुर्विध्यमपि प्रसङ्गादुक्तं, न प्रष्टवोपयुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

तत्सामाव्यापत्तिविवरणम् ॥ ४ ॥

इयता सूत्रसदर्थेण केपाचिन् पापिना तृतीयमार्गेण नरकलोकागमनं केपाचिदिहैव लोके स्थावरादिरूपेण उत्पत्तिं च प्रतिपाद्य इदानीं स्वर्गलोकान् पुनरागमनप्रकारं प्रपञ्चयति । 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायु वायुर्भूत्वा धूमो भवति' इत्यादिश्रुते स्वर्गलोकान् पुनरागतानामिष्टादिकारिणाम् आकाशवायुधूममाभ्रमेपादिलोकेषु पान्धानामिव अत्र स्थानमात्रं वा, तेषु लोकेषु भोगाऽप्यस्ति वा इति सशये सति निर्णयमाह—

तत्सामाव्यापत्तिरूपपक्षेः ॥ २२ ॥

भाग्युक्ता यमिणा तत्सामाव्यापत्तिः तेषु आकाशलोषवायुलोषादिषु सामाव्यापत्तिः मन्त्रभ्रान्तिरेव, न भोगः । कुत्र ? उपपत्तेः क्षीणमुद्भूतानां तेषां मन्त्रन्धमात्रस्यैव उपपन्नत्वात् भोगम्यानुपपन्नत्वादित्यर्थः । ददमुपपन्नक्षणे तेषां यानिप्राप्तिपर्यन्तं रूढशरीराभावादपि लिङ्गशरीरमात्रमिष्टिष्टानां तेषां मार्गमध्ये न भोगसामर्थ्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

यातिविराधिकरणम् ॥ ६ ॥

आकाशादिलोकेष्ववस्थानमपि पदैरग्निन् लोके पदैरग्निन्मात्रमेव, न यद्वसवस्तत्कालमिन्याह—

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

नातिचिरण शीघ्रकालेनैव आकाशादिलोकेभ्यो भूलोक प्रत्यागमनम् । कुत ? विशेषात् 'ततो वै खलु दुर्निष्पत्तरम्' इति श्रुतौ ग्रीह्यवाद्योपधिसंबन्धानन्तरं कालविलम्बश्रवणेन आकाशादिलोकेषु अविलम्बस्य अर्थाद्रम्यमानत्वादित्यर्थः । श्रुतेरयमर्थः—तत ग्रीह्यवाद्योपधिसंबन्धानन्तरं कर्मिणा दुर्निष्पत्तरं दुःखेन निर्गमनं कालविलम्बेन अन्नद्वारा पुरुषसंबन्ध इत्यर्थः । अङ्कुरमारभ्य धान्यनिष्पत्तिपर्यन्तं विलम्बः, धान्यनिष्पत्त्यनन्तरमपि कुमूलादिप्रश्नेपेण किञ्चित्कालविलम्ब इति भावः ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठिताधिररणम् ॥ ६ ॥

ग्रीह्यवादिष्वपि बहुकालमवस्थानमात्रमेव कर्मिणा, न भोग इत्याह—

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

अन्यैः ग्रीह्यवाद्यौपध्याभिमानिभिर्जीवान्तरैरधिष्ठिते सहकृते ग्रीह्यवाद्यौ कर्मिणा बहुकालमवस्थानमात्रमेव, न भोगः । कुत ? पूर्ववदभिलापात् पूर्वेष्वआकाशादिलोकेष्वपि ग्रीह्यवादिष्वपि सबन्धमात्रस्यैव 'त इह ग्रीह्यवा' इति श्रुतौ कथितत्वात् । यथा च ग्रीह्यवादिस्थावरदेहाभिमानिना जीवानामेव वातातपवर्षादिजन्यसुखदुःखानुभवः, न तु अनुपान्धतुल्याना कर्मिणामिति भावः ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

ज्योतिषोमादिकं वैदिकं कर्माशुद्धं पशुर्हिसामासभक्षणादिजन्यपापसंश्रितम् । तथाच पुण्यपापमेलनरूपत्वात् यज्ञादिकर्मणा पुण्याशफलस्य स्वर्गलोके भुक्तत्वेऽपि पापाशफलस्य स्वर्गलोके अभुतत्वात् स्वर्गान् पुनरागमनकाले ग्रीह्यवादिस्थावरशरीरेषु पशुर्हिसादिजन्यपापफलभोगानन्तरं सचित्कर्मान्तरवशेन कर्मिणा योनिप्राप्तिरिति चेन्न । शब्दात् 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादिश्रुतिचोदितत्वेन पशुर्हिमादीनां पापजनकत्वाभावान् । तथाच जीवान्तराधिष्ठितेषु ग्रीह्यवादिषु कर्मिणा सबन्धमात्रमेव न भोग इति भावः ॥ २५ ॥

रेतस्सिम्योगोऽय ॥ २६ ॥

अथ त्रीहियत्रादिसम्बन्धानन्तर धान्यसमन्विना कर्मिणामग्नद्वारेण
रेतस्तिग्योग रेतस्तिचा पुरपेण योग समन्व पुरुषस्य कुक्षौ प्रवेग
इत्यर्थ ॥ २६ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

पुरुषकुक्षिस्थाना कर्मिणा रेतोद्वारा योने समन्धात् योपि कुक्षौ
शरीरमुत्पद्यते गर्भो भवतीत्यर्थ । कर्मिणा गमनागमनादिवहुलेशवत्त्वान्
स्वर्गनरकसाधनानि पुण्यपापानि परित्यज्य निरन्तर ब्रह्मविचार एव
कर्तव्य इति सर्वस्यास्य पादस्य तात्पर्यमिति भाव ॥ २७ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथम पाद ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सध्याविहरणम् ॥ १ ॥

निध्रपञ्चस्य निर्वर्मेकस्य निर्गुणस्य जीवस्य निध्रपञ्चनिर्वर्मेकनि-
र्गुणत्रयाभेदकथनाय जीवसमन्विनीना स्वप्नसुषुप्तिजाग्रन्मूर्छावस्थाना
चतसृणामपि मिथ्यात्व साधयितु प्रथम पूर्वपक्षमाह—

पूर्वपक्ष—

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

सन्ध्ये स्वप्नावस्थाया सृष्टि स्वप्नप्रपञ्चसृष्टि पारमार्थिकी । कुत ?
आह हि ' न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान्
रथयोगान् पथरसृजते ' इति श्रुति स्वप्नप्रपञ्चसृष्टिम् आह हि प्रति
पादयति खलु । तथा च श्रुतिप्रतिपादितत्वात् स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्व
वक्तव्यम् । तथा च स्वप्नप्रपञ्चदृष्टान्तेन जाग्रप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वानुमान
वेदान्तिनामनुपपन्नमिति भाव ॥ १ ॥

स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वे हेत्वंतरमाह—

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

एके शास्त्रिन ' यत्रैतत्त्वप्रया चरति काम कामपुरुषो निर्ममाण '
इति श्रुतौ जीव स्वेच्छानुसारेण स्वप्नप्रपञ्चस्य निर्मातार प्रतिपादय
न्ति । तथाच कर्तुरिच्छानुसारेण उत्पाद्यमानत्वादपि स्वप्नमार्ताना

पुत्रभिन्नकलत्रादयः पदार्थाः सत्या एवाङ्गीकर्तव्याः । मिथ्यात्वाङ्गीकारे कर्त्रिच्छार्थानत्वानुपपत्तेः । नहि मिथ्याभूतस्य शुक्तिरजतरञ्जु-
सर्पादेः कर्त्रिच्छार्थानत्वं लोके दृष्टमित्यर्थः । तथा च जीवस्य
स्वप्नप्रपञ्चकर्तृत्वेन स्वप्नप्रपञ्चं प्रति उपादानकारणत्वेन च सप्नप्रपञ्चत्वात्
निष्प्रपञ्चब्रह्माभिन्नत्वमप्यनुपपन्नमिति भावः ॥ २ ॥

सिद्धान्तः—

मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

स्वप्नकालीनं जगन् मायामात्रं मिथ्याभूतम् । कुतः ? कात्स्न्येन
उपादाननिमित्तकारणमेलनेन अनभिव्यक्तस्वरूपत्वान् अनुत्पन्नस्वरूप-
त्वात् वासीदङ्कृतश्रुतद्वारप्रभृतिसामर्थ्या विनाप्युत्पाद्यमानत्वान् स्वप्नका-
लीनस्य रथादिप्रपञ्चस्य शुक्तिरजतादिवन् मिथ्यात्वमेव वक्तव्यमित्यर्थः ।
यद्योक्तम् ‘अथ रथान् रथयोगान् पथस्तृजत’ इति श्रुतिप्रतिपाद्यत्वान्
स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वमिति, तन्न । नहि श्रुतिप्रतिपाद्यत्वमात्रेण सत्यत्वम् ।
भावपूर्वनादेरपि सत्यत्वप्रसङ्गान् । किं नु तात्पर्येण श्रुतिप्रतिपाद्यत्वैव सत्य-
त्वम् । न च स्वप्नप्रपञ्चस्य तात्पर्येण प्रतिपाद्यत्वमस्ति । ‘न तत्र रथाः’ इति
पूर्ववाक्ये पारमार्थिकरथादीनां प्रतिषिद्धत्वान् । यद्योक्तम् ‘कामं कामं पुरुषो
निर्मिमागः’ इति श्रुत्या कर्त्रिच्छार्थानत्वप्रतिपादनान् स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्य-
त्वमिति, तदपि अनुपपन्नम् । लोकानुभवविरोधेन यस्या अपि श्रुतेः
रथार्थतात्पर्याभासान् । नहि लोके जीवेच्छानुसारेण स्वप्नप्रपञ्चा जा-
यन्ते अनिष्टानां दुःस्वप्नानामपि दर्शनान् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

स्वप्न सूचकं भविष्यदिष्टानिष्टयोः । कुतः ? श्रुते. ‘पुरुषं कृष्णं दृष्ण-
दन्तं पश्यति । एनं हन्ति’ इत्यादिश्रुतिप्रमाणान् । तद्विदः स्वप्ना-
ध्यायविदश्च स्वप्नप्रपञ्चं भविष्यदिष्टानिष्टसूचकमाचक्षते वदन्ति । तथा
च भविष्यदिष्टानिष्टसूचकत्वादपि स्वप्नप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमङ्गीकर्तव्यम् ।
भविष्यदिष्टानिष्टसूचकानां गन्धर्वनगरादीनामुत्पातानां प्रायेण मिथ्या-
त्वस्य लोकप्रसिद्धतादिति भावः । तथा च स्वप्नप्रपञ्चदृष्टान्तेन
जाग्रत्प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वानुमानं निष्प्रपञ्चस्य जीवस्य निष्प्रपञ्चब्रह्माभि-
न्नत्वं च उभयमप्युपपन्नमिति भावः । स्वप्नावस्थाया मिथ्यात्वसमर्थनेन
सुषुप्तिजाग्रन्मूर्च्छावस्थानामपि स्वप्नावस्थादृष्टान्तेन मिथ्यात्वमर्थान् सि-
द्धमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

जीवब्रह्मणोरभेदाद्वाङ्कारे जीवस्य आनन्दादिरूपत्वं सर्वदा किमर्थं न भासत इत्याशङ्क्याह—

पराभिध्यानाच्च तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

पराभिध्यानात् परेषां देहेन्द्रियान्तःकरणानामभिध्यानादैक्या-
ध्यासादस्य जीवस्य शुद्धबुद्धज्ञानानन्दादिस्वरूपत्वं तिरोहितमावृतम् ।
ततः आवृतत्वाद्धेतोः अस्य जीवस्य बन्धविपर्ययौ कर्तृत्वभोक्तृत्वादि-
बन्धः, नाहमीश्वर इति भ्रमश्च उभावप्युपपन्नावित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं जीवत्वमपि देहैक्याध्यासाधीनमित्याह—

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

परमार्थतो ज्ञानानन्दस्वभावस्य जीवस्य सोऽपि जीवभावोऽपि देह-
योगात् देहैक्याध्यासादित्यर्थः । सूत्रद्वयमपि प्रसङ्गाद्वागर्हं, न प्रकृतोप-
युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

तदभावाधिकरणम् ॥ १ ॥

एवं जीवस्य स्वप्नावस्थां विचार्य सुषुप्त्यवस्थां विचारयति—

तदभावो नाडीषु तद्भुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

जामदवस्थायां स्वप्नावस्थायां च देहाद्यभिमानविशिष्टो जीवः सुषु-
प्त्यवस्थायां तदभावः सन् तस्य देहाद्यभिमानस्य अभावो यस्य सः देहा-
द्यभिमानरहितः सन् नाडीषु च आत्मनि च परमात्मनि च चकारात्
हृत्पुण्डरीके च शेते नाडीहृत्पुण्डरीकादिप्राकारप्रवेशनद्वारा हृत्पुण्डरीका-
वच्छिन्नब्रह्मरूपे प्रासादे जीवाख्यो राजा शेत्त इत्यर्थः । कुतः ? तच्छ्रुतेः
'आसु तदा नाडीषु मुक्तो भवति नाडीभ्यः प्रत्यक्सृज्य पुरीतति शेते
पुरीततः प्रत्यक्सृज्य सति शेते सति संपद्य न विदुः सति संपत्स्यामहे'
इति श्रुतौ नाडीपुरीतद्वारा जीवस्य पुरीतदवच्छिन्ने ब्रह्मणि सुषुप्तिदशायां
शयनश्रवणादित्यर्थः । 'आसु तदा नाडीषु मुक्तो भवति' इति श्रुतेरय-
मर्थः—जीवाख्यो राजा जामदवस्थायां स्वप्नावस्थायां जामदप्रपञ्चत्वप्रप-
ञ्चाख्ययोः स्वराष्ट्रयोः संचारं कृत्वा शरीराख्यं स्वपुरं प्रविश्य तदनन्तरं
नाडीः प्रविशति । नाडीभ्यो निर्गत्य हृत्पुण्डरीकं प्रविशति । हृत्पुण्डरी-
काभिर्गत्य हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नब्रह्मरूपे प्रासादे शेत्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सुषुप्त्यवस्थां निरूप्य जामदवस्थां निरूपयति—

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

अतः सुषुप्त्यवस्थासमाप्त्यनन्तरं हृत्पुण्डरीकावच्छिन्ने ब्रह्मणि शयानो जीवः प्रबोधं प्रकृष्टो बोधः अभिमानो यस्य स, शरीराद्यभिमानविशिष्टः सन् अस्मात् हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नब्रह्मलक्षणात् प्राप्तादादुत्थाय जाग्रदवस्थायां दृष्टव्यं । 'स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरेकेमेवैतस्मादात्मन सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' इति श्रुतिरेवास्मिन्नर्थे प्रमाणमिति भावः ॥ ८ ॥

कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

पूर्वदिनीया एव जीवाः सुषुप्तिदशायां सूक्ष्मावस्थापन्नान्तःकरणविशिष्टतया हृत्पुण्डरीकावच्छिन्ने ब्रह्मणि विलीनाः सन्तः उत्तरदिनेषु स्थूलावस्थापन्नान्तःकरणविशिष्टतया अभिव्यक्ता भवन्ति वा, उत पूर्वदिनीयान्तःकरणविशिष्टानां जीवानां सर्वात्मना सुषुप्त्यवस्थायां ब्रह्मण्यात्यन्तिकल्पे सति अभिनवान्तःकरणविशिष्टा अभिनवा जीवा उत्पद्यन्ते वा इति सशये सति निर्णयमाह—

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

यत्तु पूर्वदिनीयो जीवः सुषुप्त्यवस्थायां हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नब्रह्मणि लीनः, स एव उत्तरदिने स्थूलान्तःकरणविशिष्टतया अभिव्यक्तो भवति । कुत ? कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । पूर्वदिने कृतस्य लौकिकस्य वैदिकस्य च कर्मणः अस्मिन्दिने स्मरणात् 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा' इति शब्दात् 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिविधिवाक्याद्य एतेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । प्रतिदिनं भिन्नभिन्नजीवाद्गीर्णारे अन्यस्य ज्योतिष्टोमे कर्तृत्वम्, अन्यस्य स्वर्गभोक्तृत्वमिति स्वर्गकामस्य ज्योतिष्टोमविधायकवाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा' इत्यारभ्य यद्यद्भवन्तीति वाक्यमप्रमाणं स्यात् । तस्य वाक्यस्य पूर्वदिनीयानामेव जीवानां सुषुप्तिकाले सूक्ष्मरूपान्तःकरणविशिष्टानामुत्तरदिनेषु स्थूलावस्थान्तःकरणविशिष्टतया अभिव्यक्तिप्रतिपादकत्वादिति भावः । पूर्वदिने अनुभूतस्य कर्मणः अस्मिन्दिने स्मरणं न स्यात् । अन्येनानुभूतस्य अन्येन स्मरणासंभवादिति भावः ॥ ९ ॥

सुगुणधिकरणम् ॥ ४ ॥

जापदवस्था निरूप्य मूर्छावस्था निरूपयति—

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

मुग्धे मूर्छावस्थाया हृत्पुण्डरीकावच्छिन्ने ब्रह्मणि देहाद्यभिमानवि-
शिष्टस्य जीवस्य अर्धसंपत्तिः अर्धलव्य, न तु सुषुप्त्यवस्थायामिव सर्वा-
त्मना अभिमानलव्य । मूर्च्छितस्य बाह्यपदार्थज्ञानाभावेऽपि आन्तरदुःखा-
नुसंधानस्य विद्यमानत्वेन देहाद्यभिमानस्यापि लेशतोऽङ्गीकार्यत्वान् ।
तथा च परिशेषात् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु अन्तर्भाषासम्भवात् मूर्छा-
वस्था अवस्थात्रयान् भिन्नैवाङ्गीकर्तव्येत्यर्थः ॥ १० ॥

उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण त्वपदार्थस्य निष्पन्नत्वं प्रसाध्य इदानीं तत्प-
दार्थस्य निष्पन्नत्वं साधयति—

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

केचिन् ब्रह्मणः निर्गुणत्वं सगुणत्वं च उभयमपि स्वाभाविकं वास्तव्य-
चेति वदन्ति । अन्ये तु निर्गुणत्वं स्वाभाविकं वास्तवं च, सगुणत्वं तु
औपाधिकमपि वास्तवमेव । उपाधीना पृथिव्यादीनां सत्यत्वागिति
वदन्ति । आद्यमतं निराकरोति—परस्य परमात्मनः उभयलिङ्गं भाव-
प्रधानो निर्देशः, उभयलिङ्गत्वम् उभयस्वभावस्त्वं स्वाभाविकसगुणत्व-
स्वाभाविकनिर्गुणत्वं च न सम्भवति । नकारस्य अप्राप्यन्वयः । स्वाभा-
विकसगुणत्वनिर्गुणत्वयोरेकत्र निरोधादिति भावः । द्वितीयमतं निरा-
करोति—न स्थानत इति । स्थानतः पृथिव्याशुपाधितोऽपि पृथिव्यादि-
पञ्चमहाभूतावच्छिन्नस्य परमात्मनः वास्तवं सगुणत्वं न संभवति । पृ-
थिव्याशुपाधीना मिथ्यात्वेन पृथिव्यभिन्ने ब्रह्मणि तत्प्रयुक्तसगुणत्व-
स्यापि मिथ्यात्वादिति भावः । पृथिव्याशुपाधीना मिथ्यात्वे प्रमाण-
माह—सर्वत्र हि सर्वेभ्यः वेदान्तेषु ‘मेहं नानास्ति’ इत्यादिश्रुतिभिः
पृथिव्यादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतदूचनात् ॥ १२ ॥

भेदात् सगुणत्वप्रतिपादनात् ‘सर्वकर्मा सर्वकाम सर्वगन्ध सर्वरस’
इत्यादिवाक्यान् ब्रह्मणः सगुणत्वमेव वास्तवं, न निर्गुणत्वमिति चेन्न ।

प्रत्येकं सर्वास्वपि शाखासु अतद्वचनान् ' अशब्दमस्पर्शमरूपमन्ययम् ' इत्यादिवाक्यैः निर्गुणत्वस्य प्रतिपादितत्वात् निर्गुणत्वमेव वास्तवं, सगुणत्वं तु मिथ्याभूतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

किं च एके शाखिनः ' अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितम् ' इत्यादिश्रुतिषु एवं निर्गुणत्वमेव प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सगुणत्वप्रतिपादकनिर्गुणत्वप्रतिपादकवाक्ययोर्मध्ये कस्य प्राबल्यं, कस्य दौर्बल्यमित्याशङ्कयामाह—

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

ब्रह्म अरूपवदेव निर्गुणमेव । कुतः ! सत्प्रधानत्वात् सर्वेषां वेदान्तानां उपक्रमोपसंहारादिलिङ्गैः निर्गुणब्रह्मण्येव तात्पर्यवत्त्वादित्यर्थः । तथाच निर्गुणत्वप्रतिपादकवाक्यानामेव स्वार्थे तात्पर्यवत्त्वात् प्राबल्यं सगुणत्वप्रतिपादकवाक्यानां तु स्वार्थे तात्पर्याभावान् दुर्बलत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

यदि सगुणत्वं मिथ्याभूतं तर्हि ब्रह्मलोकप्राप्त्यादिफलोद्देशेन सत्यसंकल्पत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मविषयकोपासनाविधायकानां दहरशाण्डित्योपकोसलवैश्वानरादिवाक्यसंदर्भाणामप्रामाण्यं स्यात् । मिथ्याभूतगुणविशिष्टब्रह्मोपासनया ब्रह्मलोकप्राप्त्यादिफलजननत्वासंभवादित्याशङ्क्याह—

मकाशवच्चैवैयर्थ्यम् ॥ १५ ॥

यथा गवाक्षमध्यगतस्य सूर्यप्रकाशस्य औपाधिकरूस्वत्वदीर्घत्ववर्तुलत्वादिमिथ्याभूतधर्मविशिष्टस्यापि अन्धकाररूपादिनिवर्तनसामर्थ्यम्, एवं पृथिव्याशुपाधिप्रयुक्तमिथ्याभूतसर्वगन्धत्वसर्वरसत्वगुणविशिष्टब्रह्मविषयकोपासनाया अपि ' यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः ' इति न्यायेन मिथ्याभूतब्रह्मलोकावास्यादिफलजननसामर्थ्यसंभवान् अवैयर्थ्यं सगुणोपासनाविधायकवाक्यानामप्रामाण्यं नास्त्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं सगुणोपासनाविधायकवाक्यानामप्रामाण्यं परिहृत्य निर्गुणत्वे प्रमाणान्तरमाह—

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

तन्मात्रं चैतन्यमात्रं चैतन्यैकस्वभावम् आह च ' कृत्स्नः पशानघन एव ' इति श्रुतिः ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

‘निष्कल निष्क्रिय शान्तम्’ इत्यादिश्रुतिर्ब्रह्मणो निर्गुणत्व दर्शयति प्रतिपादयति । अथो तथा स्मर्यते—‘अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते’ इत्यादिस्मृतिष्वपि निर्गुणत्वमेव प्रतिपादयत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सगुणत्वस्य मिथ्यात्वे प्रमाणान्तरमाह—

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत कारणान् ब्रह्मण पृथिव्याद्युपाधिप्रयुक्त मिथ्याभूत सगुणत्वम् अत एव ‘यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्’ ‘एकवा यदुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवन्’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु सूर्यकादिवन् सूर्यचन्द्रप्रतिनिव्वदित्युपमा दृष्टान्त उपपन्न इत्यर्थः । यथा जलादौ प्रतिबिम्बिते चन्द्रे सूर्ये च जलनिष्ठा ह्रस्वत्वदीर्घत्वचलत्वाभेदेऽस्त्यत्वादयो धर्मा आरोप्यन्ते, एव पृथिव्यादिष्वमहाभूतलक्षणोपाधिषु प्रतिनिम्बिते परमात्मानि पृथिव्यादिधर्मा सर्वगन्धत्वसर्वरसत्वसर्वरूपत्वसर्वस्पर्शत्वसर्वशब्दत्वादयः परमात्मन्यारोप्यन्ते ततश्चारोपितत्वात् सर्वगन्धत्वादिधर्मा मिथ्याभूता एव, न वास्तवा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैयर्थ्यं शङ्कते—

पूर्वपक्ष—

अम्बुवदग्रहणान्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

अम्बुवन् जलवन् पृथिव्याद्युपाधीना स्वच्छतया अधिकस्वच्छत्वेन प्रतीयमानत्वाभावान् तथात्वे पृथिव्याद्युपाधिषु प्रतिनिम्बितत्वं ब्रह्मणो न घटत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

सिद्धान्त—

वृद्धिर्भासभावत्वमन्तर्भावादुपयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

परमात्मनः अस्वच्छेषु पृथिव्याद्युपाधिषु प्रतिनिम्बितत्वाभावेऽपि पृथिव्याद्युपाधीनाम् अन्तर्गते भावान् आधिष्ठानत्वेन भासकत्वेन च विद्यमानत्वात् पृथिव्याद्युपाधिप्रयुक्तमिथ्याभूतदीर्घत्वह्रस्वत्वसर्वगन्धत्वसर्वरसत्वादिधर्मभाक्त्व धर्माग्रयत्वं पृथिव्याद्युपाध्यवच्छिन्ने परमात्मन्यारोप्यते, एवमसति एतावन्मात्रेण उभयसामञ्जस्यात् उभयोः सूर्यचन्द्रप्रतिनिम्बदृष्टान्तयोः सामञ्जस्यात् उपपन्नत्वाच्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैयर्थ्यमित्यर्थः २०

तथा च गौणप्रतिबिम्बत्वमेव ब्रह्मणः, न मुख्यप्रतिबिम्बत्वमिति भावः । अन्तःकरणालुपाधिषु मुख्यप्रतिबिम्बत्वमपि संभवतीत्याह—

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

ब्रह्मादिपिपीलिकान्तसकलजीवान्तःकरणानामतिस्वच्छत्वस्य लोके दर्शनादन्तःकरणेषु प्रतिबिम्बिते ब्रह्मणि सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वादि-
मिध्याभूतवर्माणोपसंभवाच्च सूर्यचन्द्रयोरिव मुख्यप्रतिबिम्बत्वमपि ब्रह्मणः
संभवतीति भावः ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

‘अथात आदेशो नेति नेति’ इति श्रुतावविशेषेण प्रपञ्चब्रह्मणो-
रुभयोरपि प्रतिपेक्ष्यमानत्वात् प्रपञ्चब्रह्मणोरुभयोरपि मिध्यात्वमङ्गी-
कर्तव्यम् । तथा च मिध्याभूतस्य ब्रह्मणः मिध्याभूतप्रपञ्चाधिष्ठानत्व-
मनुपपन्नमिति शून्यवादिनो वदन्ति, तन्मतं निराकरोति—

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेक्षति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

‘अथात आदेशो नेति नेति’ इति श्रुतिः प्रकृतैतावत्त्वं ‘द्वे वाव ब्रह्मणो
रूपे’ इति पूर्ववाक्ये प्रकृतं प्रतिपादितमेतावत्त्वम् एतावन्मात्रं मूर्तो-
मूर्तात्मकप्रपञ्चमात्रं प्रतिपेक्षति न परमात्मानम् । कुतः ? ततः प्रपञ्चप्र-
तिपेक्षानन्तरं भूयः ‘सत्यस्य सत्यम्’ इत्युत्तरवाक्यं सद्रूपप्रपञ्चमहा-
भूतात्मकप्रपञ्चाधिष्ठानस्य ब्रह्मणः सत्यत्वं पारमार्थिकत्वं ब्रवीति प्रति-
पादयतीत्यर्थः । तथा च पारमार्थिकस्य ब्रह्मणः मिध्याभूतप्रपञ्चा-
धिष्ठानत्वमुपपन्नमित्यर्थः । ‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे’ इति श्रुतेरयमर्थः—
परमार्थतः अरूपस्य ब्रह्मण मिध्याभूते द्वे रूपे स्तः । मूर्तं पृथिव्यप्ते-
जांसि, अमूर्तं वाय्वाकाशौ । अथात आदेशो नेति नेति अथ मूर्तामूर्ता-
त्मकप्रपञ्चस्वरूपकथनानन्तरं प्रपञ्चाधिष्ठानस्य ब्रह्मण आदेश उप-
देशः क्रियते । उपदेशमेवाह—नेति नेति । इदं सत्यं न भवति इदं सत्यं
न भवतीत्येवंरूपेण सर्वस्य प्रपञ्चस्य सत्यत्वनिषेधे सति मिध्याभूतप्रप-
ञ्चस्य सत्यमधिष्ठानमङ्गीकर्तव्यम् । तदेव ब्रह्मेत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—
सत्यस्य सत्यं सन् पृथिव्यप्तेजांसि, त्यन् वाय्वाकाशौ । सत्त्यद्रूपस्य
प्रपञ्चस्य अधिष्ठानभूतं वस्तु सत्यं पारमार्थिकमित्यर्थः ॥ २२ ॥

यदि प्रपञ्चाधिष्ठानं सत्यं ब्रह्माङ्गीक्रियते, तर्हि सत्यब्रह्मणो विभुत्वेन
सर्वत्र नियमान्तवान् सर्वेषां जीवानां मनसा गृह्येतेत्याशङ्क्याह—

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

तत् ब्रह्म अव्यक्तम् अविद्यावृतत्वात् सर्वेषां जीवानां मनसा अपा-
ह्यम् । कुतः ? आह हि 'नीहारेण प्रावृता' इत्यादिश्रुतिः ब्रह्मणः
अविद्यावृत्तिं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तर्हि केषां मनसा ब्रह्म गृह्यत इत्याशङ्कयामाह—

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारेण अविद्यावरणे नष्टे सति अनावृतं ब्रह्मस्वरूपं शुद्धा-
न्नःकरणेन ज्ञानिनः संराधने ध्यानकाले साक्षात्कुर्वन्ति । कुतः ! प्रत्य-
क्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । ततस्तु तं पश्यते निष्कलं
ध्यायमानः, दृश्यते त्वद्गुणं बुद्ध्या 'इत्यादिश्रुतिः, 'यं विनिद्रा
जित्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युजानामस्तस्मै
योगात्मने नमः ॥' इति स्मृतिः, ताभ्यामित्यर्थः । 'यन्मनसा न
मनुते' इत्यादिश्रुतिषु अविशुद्धान्तःकरणप्राप्तत्वं ब्रह्मणः प्रतिपिच्यते
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धमन्तरात्मनस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः । दृश्यते
त्वद्गुणं बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इत्यादिश्रुतिषु विशुद्धान्तःकर-
णप्राप्तत्वं प्रतिपाद्यत इति नानयोः श्रुत्योर्विरोध इति भावः ॥ २४ ॥

एवं जीवब्रह्मणोः त्वंपदार्थतत्पदार्थयोः निष्पन्नत्वं प्रतिपाद्य इदा-
नीमुभयोरभेदं प्रतिपादयति—

प्रकाशादिवशावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

प्रकाशादिवत् गवाक्षद्वयावच्छिन्नसूर्यप्रकाशयोरिव जीवब्रह्मणोरपि
परमार्थतः अवैशेष्यम् अभेद एवाङ्गीकर्तव्यः । प्रकाशश्च नाहमोश्वर
इति भेदप्रतिभासश्च कर्मणि उपाधौ सति मायालिङ्गशरीरस्थूलशरीरल-
क्षणोपाधित्रयप्रयुक्तमिध्याभूतविभेदविषयक इत्यर्थः । कुतः ? अभ्यासान्
'तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि' इत्यभेदबोधकबहुश्रुतिब्रह्मादित्यर्थः ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतः जीवब्रह्माभेदसाक्षात्कारेण जीवधरोपाधिभूतयोः लिङ्गशरी-
रमाययोः निवृत्त्यनन्तरं शुद्धो जीवः शुद्धेनानन्तेन ब्रह्मणा अभिज्ञो
भवति । मिध्याभूतमपि भेदं परित्यज्यात्यन्ताभेदं प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र
प्रमाणमाह—तथाहि लिङ्गं तथा ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं जीवब्रह्मणोर-

त्यन्ताभेदे ' ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' इति ' ब्रह्मविदाप्नोति पर यथो-
दक शुद्धे शुद्धमासिक्त तादृगेव भवति एव मुनेर्विज्ञानत आत्मा
भवति गौतम ' इत्यादिवाक्यमेव लिङ्ग ज्ञापकमित्यर्थ ॥ २६ ॥

मोक्षपर्यन्त जीवब्रह्मणोर्वास्तवौ भेदाभेदौ, जीवब्रह्माभेदसाक्षात्का-
रेण वास्तवभेदे नष्टे सति मोक्षकाले जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेद इति
केचन वर्णयन्ति, तन्मत निराकर्तुं प्रथम पूर्वपक्षमाह—

पूर्वपक्षसूत्रम्—

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

उभयव्यपदेशात् ' ह्वा सुपर्णा ' इत्यादिश्रुतिषु भेदव्यपदेशात् तत्तन्म-
सीत्यादिश्रुतिषु अभेदव्यपदेशात् जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदावङ्गीकर्तव्यौ । अहि-
कुण्डलवत् । यथा कुण्डलीभूतसर्पस्य दीर्घाभूतसर्पस्य च सर्पत्वेन एकत्वेऽपि
यथा हस्वत्वदीर्घत्वरूपविरुद्धपरिमाणवत्त्वात् भेदाभेदावङ्गीकर्तव्या
मित्यर्थ ॥ २७ ॥

पर्वपक्षे दृष्टान्तान्तरमाह—

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

यथा सूर्यप्रभाया प्रभाश्रयसूर्यमण्डलस्य च तेजस्त्वात् तेजस्त्वेना-
विशेषेऽपि व्यापकत्वपरिच्छिन्नस्वरूपविरुद्धपरिमाणवत्त्वात् भेदाभेदावङ्गी-
कृतौ, एव जीवब्रह्मणोरपि विरुद्धपरिमाणवत्त्वान् भेदाभेदावङ्गीकर्त-
व्यावित्यर्थ । इत्थमुपलक्षणम् । सङ्गुचितविस्तृतपटादिनहुदृष्टान्तानुरो-
धेनापि जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदावङ्गीकर्तव्यावित्यर्थ ॥ २८ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

पूर्वसूत्रोक्तगवाक्षद्वयागच्छित्सूर्यप्रकाशदृष्टान्तेन जीवब्रह्मणोरभेद
एव वास्तव, भेदस्तु मिथ्याभूत एव । अगुत्वविभुत्वपरिमाणयोर्भयो-
रपि लिङ्गशरीरमायोपाधिप्रयुक्तत्वेन मिथ्याभूतत्वेन वास्तवभेदप्रयोजका-
भावात् । कुण्डलीभूतदीर्घाभूतसर्पादिदृष्टान्तेषु सर्वेऽपि अभेद
एव वास्तव, भेदस्तु मिथ्याभूत एव । वास्तवयोर्भेदाभेदयोः सहायस्था-
नस्य विरुद्धत्वादिति भाव ॥ २९ ॥

प्रतिपेयाच्च ॥ ३० ॥

‘ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ’ इत्यादिषु श्रुतिषु जीवब्रह्मणोर्भेदस्य प्रतिपि-
द्धत्वादपि मिथ्याभूत एव जीवब्रह्मणोर्भेदः, न वास्तव इत्यर्थः । अतः पर-
मात्मनः अन्यो भिन्नः द्रष्टा जीवो नास्ति । जीवब्रह्मणोर्वास्तवसत्यत्वं
नास्तीत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । पारमार्थिकभेदाभेदवादिमते भेदज्ञान-
स्यापि प्रमात्वात् अभेदप्रमायाः प्रमितवास्तवभेदनिवर्तकत्वं न संभवति ।
प्रमायाः भ्रमविपर्ययाभूतपदार्थमात्रनिवर्तकत्वेन प्रमाविपर्ययाभूतपदार्थ-
निवर्तकत्वस्य लोके अदर्शनात् । किं च भेदाभेदयोः औपाधिकत्वेन
परस्परविरोधाभावादपि अभेदज्ञानस्य भेदज्ञाननिवर्तकरवमनुपपन्नम् ।
न च जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदविषयकप्रमोत्पत्त्या भेदध्वंसोत्पत्तिरिति
याच्यम् । भेदेविरोधित्वविशिष्टाभेदविषयकप्रमोत्पत्त्यनन्तरं भेदध्वं-
सोत्पत्तेरिति ॥ ३० ॥

एवं भेदाभेदवादिनो भट्टभास्करस्य मतं निराकृत्य अत्यन्तभेदवा-
दिनां नैयायिकानां मतं निराकरोति—

सेतून्मानाधिहरणम् ॥ ७ ॥

पूर्वपक्षः—

परमतः सेतून्मानसंवन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

ब्रह्म अतः जीवात् परं भिन्नम् । कुतः ? सेतून्मानसंवन्धभेदव्यप-
देशेभ्यः हेतुभ्यः ‘ एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय ’ इति श्रुतौ
जीवब्रह्मणोर्नियमनियामकभावरूपसेतुत्वस्य व्यपदेशात् । उन्मानव्य-
पदेशान् ‘ बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । आकाशवत्सर्व-
गतश्च नित्यः ’ इत्यादिश्रुतिषु जीवब्रह्मणोः अणुत्वविभुत्वरूपविरुद्धपरि-
माणश्रवणात् । संवन्धव्यपदेशात् ‘ सता सोम्य तदा संपन्नो भवति ’ इति
सद्रूपे ब्रह्मणि संवन्धश्रवणात् । भेदश्रवणात् ‘ ह्य सुपर्णा ’ इत्यादिश्रुतिषु
भेदव्यपदेशाच्च जीवेश्वरयोर्भेद एवाङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सेतुव्यपदेशस्य परिहारमाह—

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

यथा लोके सेतूनां केदारम्यादाव्यवस्थापकत्वम्, एवं ब्रह्मणोऽपि

१ अन्योन्वाध्यात् । तथा हि अत्यन्ताभेदो नाम भेदध्वंससहकृताभेदः ।
तथा च भेदध्वसे उन्नामे भेदध्वगविशिष्टाभेदविषयकप्रमोत्पत्तिः भेदध्वगविशिष्टाभेद-
विषयकप्रमोत्पत्त्यनन्तरं भेदध्वगोत्पत्तिरिति पाठः ।

वर्णाश्रममर्यादाव्यवस्थापकत्वेन सामान्यात् सेतुसादृश्यात् सेतुत्वमुक्तं,
तच्च ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं जीवब्रह्मणोर्मिध्याभूतभेदाङ्गीकारात् तमादाय
उपपन्नमिति भावः ॥ ३२ ॥

उन्मानव्यपदेशस्य परिहारमाह—

मुद्गपर्यः पादवत् ॥ ३३ ॥

जीवब्रह्मणोरणुत्वविभुत्वव्यपदेशः मुद्गपर्यः तत्पदार्थत्वंपदार्थविवे-
कार्यः । पादवन् यथा 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतौ ब्रह्माण्ड-
मध्यवर्तिनो जीवचैतन्यस्य एकपादत्वं, ब्रह्माण्डात् बहिः विद्यमानस्य
ब्रह्मचैतन्यस्य त्रिपादत्वं च त्वंपदार्थतत्पदार्थविवेकार्यमुक्तं, तद्वदित्यर्थः ।
तत्त्वंपदार्थयोरभेदज्ञानस्य तत्त्वंपदार्थज्ञानं विना असंभवात् । तत्त्वंपदा-
र्थज्ञानार्थं स्थूलानुक्षीन्यायेन अन्तःकरणविशिष्टस्य जीवस्याणुत्वं,
मायाविशिष्टस्य ब्रह्मणः विभुत्वं चोक्तं न तु तत्र श्रुतेस्तात्पर्यम् ।
अणुपरिमाणाविभुपरिमाणयोः मिध्यात्वेन तत्र श्रुतेस्तात्पर्यानुपपत्तेरिति
भावः ॥ ३३ ॥

संयन्धभेदव्यपदेशयोरुभयोः परिहारमाह—

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

स्थानविशेषात् ब्रह्मणः मायोपाधिविशिष्टत्वात् जीवस्य सुषुप्तिकाले-
ऽपि सूक्ष्मान्तःकरणविशिष्टत्वात् विशिष्टयोर्मिध्याभेदस्य ब्रह्मसाक्षा-
त्कारपर्यन्तं विद्यमानत्वात् 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति
संयन्धव्यपदेशः, द्वा सुषुप्तेत्यादिभेदव्यपदेशश्च उपपत्तेरिति इत्यर्थः । प्रका-
शादिवत् । यथा गवाक्षद्वये अन्तर्वर्तिसूर्यप्रकाशयोः औपाधिकभेदः, कदा-
चिन् परस्परसंयन्धश्च, तद्वदित्यर्थः । आत्मा एकः, विभुत्वात् ।
कालवदाकाशादिवदित्यनुमानाच्च आत्मन एकत्वम् । तथा च जीवा-
त्मपरमात्मनोरभेद इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

वस्तुद्वयासत्त्वान् एकत्वश्रुतेश्च मिध्यासंयन्धमिध्याभेदयोरुपपन्नत्वा-
दित्यर्थः ॥ ३५ ॥

मुत्यावेव संयन्धभेदौ किं न स्यातामित्यत आह—

तयान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इत्यादिश्रुतौ जीवब्रह्मणोरन्यत्वप्रतिषेधान्
भेदप्रतिषेधादपि जीवब्रह्मणोरभेद इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन जीवब्रह्मणो भेदनिषेधेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वप्रतिपादनेन
आयामशब्दादिभ्य अयामो नाम सर्वात्मकत्व, तत्प्रतिपादकेभ्य ‘सर्वं
एतत्सिद्धं ब्रह्म । एकमेवाद्वितीयम् । ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्’ इत्यादिशब्दे-
भ्यश्च ब्रह्मणः सर्वगतत्व सर्वात्मकत्वम् अद्वितीयत्व च सिद्धमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

फलधिहरणम् ॥ ८ ॥

इयता सूत्रसदर्थेन ब्रह्मस्वरूप विचार्य इदानीं कर्मण एव फलप्रदा-
तृत्व, नैश्वर्येति निरीश्वरवादिनो मीमांसका वदन्ति । तन्मत निरा-
करोति—

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

अतः कर्मभिराराधितादीश्वरादेव जीवानां फलमुत्पद्यते । न तु वेद-
लकर्मण । कुत ? उपपत्तेः चैतन्यस्यैव ईश्वरस्य फलजनकत्वस्य उपपन्न-
त्वान् जडस्य कर्मण स्वातन्त्र्येण फलजननत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

‘कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवासः’ इति श्रुतौ ईश्वरस्य फलदातृत्वश्रव-
णाच्च कर्मसहकृत ईश्वर एव फलप्रदातृत्वस्य ॥ ३९ ॥

पूर्वपक्ष —

धर्म जैमिनेरत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिस्तु धर्ममेव स्वातन्त्र्येण फलप्रदातार मन्यते । कुत ? अतः
एव ‘ज्योतिष्टोमेन रक्षाकामो यजेत’ इत्यादिश्रुतिषु कर्मणा स्वातन्त्र्येण
फलसाधनत्वश्रवणादेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

सिद्धान्तः—

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

वादरायणस्तु पूर्वं पूर्वसूत्रोक्तं कर्मसहकृतमीश्वरमेव फलप्रदातार
मन्यते । कुत ? हेतुव्यपदेशात् ‘एष एव साधु कर्म कारयति । एष एव
असाधु कर्म कारयति’ इत्यादिश्रुतिषु ईश्वरस्यैव सकर्मणि दुष्कर्मणि च

जीवान् प्रति प्रेरकत्वव्यपदेशादित्यर्थः । तथा च जीवानामीश्वरप्रेरणानुसारेणैव सुकृतदुष्कृतयोः प्रवृत्तिः, न स्यादन्वयेण । तथा च ईश्वरस्यैव तत्तत्कर्मानुसारेण फलप्रदातृत्वं, न तु केवलकर्मणामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययधिकरणम् ॥ १ ॥

सगुणब्रह्मोपासनानामपि चित्तशुद्धिद्वारा वा ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा वा निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वात् अस्मिन् पादे सगुणब्रह्मोपासनास्वरूपं विचारयति—

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं सर्वशाखाप्रतिपाद्यं दहरोपासनमेकमेव । एवं सर्वशाखाप्रतिपाद्यं वैधानरोपासनमपि एकमेव । एवं शाण्डिल्योपासनमध्येकमेव । एवमुपकोसलोपासनमध्येकमेव । कुतः ? चोदनाद्यविशेषान् । चोदयन्ते विधीयन्ते इति व्युत्पत्त्या चोदनाशब्देन अग्निहोत्रादीनि कर्माण्युच्यन्ते । तथा च चोदनाद्यविशेषान् सगुणब्रह्मोपासनानामपि चोदनादिभिः अग्निहोत्रादिकर्मभिः सह अविशेषान् तुल्यत्वादित्यर्थः । तथा च सर्वशाखाप्रतिपाद्यम् अग्निहोत्राख्यं कर्म यथा एकमेव, यथा ज्योतिष्टोमाख्यं कर्म एकमेव, यथा वाजपेयाख्यं कर्म सकलशाखाप्रतिपाद्यमेकमेव, एवं सर्वशाखाप्रतिपाद्यं सज्जातीयोपासनमेकमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

शाखाभेदेन गुणभेदस्य श्रूयमाणत्वान् नानाशाखागतानां सज्जातीयोपासनानां ऐक्यमनुपपन्नमित्याशङ्क्य निराकरोति—

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

भेदान् शाखाभेदेन गुणभेदस्य श्रूयमाणत्वात् नेति चेन्न नानाशाखागतानां सज्जातीयोपासनानाम् ऐक्यं नास्ति, किं तु भिन्नत्वमेवेति चेन्न । एकस्यामपि शाखायाम् एकस्या एवोपासनायाः अध्यायभेदेन गुणभेदश्रवणेऽपि यथाध्यायद्वयगनायाः सज्जातीयोपासनायाः ऐक्यमेवाङ्गीक्रियते, एवं नानाशाखागतानां सज्जातीयोपासनानामेक्यमङ्गीक्रियते ॥ २ ॥

तर्हि ' उपसंहारोऽर्थाभेदात् ' इति वक्ष्यमाणसूत्रोक्तन्यायेन सकल-
शाखागतसजातीयोपासनाप्रकरणप्रतिपाद्यानां सत्यसंकल्पत्वसर्वज्ञत्वसर्व-
श्रवत्वादिगुणानां मेलनरूपः उपसंहारः उपासनानां निर्येतव्यः । एवं स्थिते
सति एकैकस्य पुरुषस्य सकलशाखाध्ययनस्याशक्यत्वात् कथं सकल-
शाखाप्रतिपाद्यगुणमेलननिर्णय इत्याशङ्कं निराकरोति—

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधि-
काराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वस्य अध्यायः स्वाध्यायः इति व्युत्पत्त्या स्वाध्यायशब्देन स्वशाखा
उच्यते । तथा च स्वाध्यायस्य स्वशाखाया एव तथात्वेन अध्येतव्यत्वेन
समाचारे ' स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ' इति अध्ययनत्रिविप्रकरणे अधिकारान्
प्रतिपादितत्वात् एकैकस्य पुरुषस्य सकलशाखाध्ययनाभावेऽपि न दोष
इत्यर्थः । तर्हि सकलशाखागतसजातीयोपासनाप्रकरणप्रतिपाद्यगुणमेलन-
निश्चयः कथमित्याशङ्क्याह—सववच्च तन्नियमः सववत् यज्ञाङ्गवत् तन्नियमः
तेषां नानाशाखाप्रतिपाद्यानां सत्यसंकल्पादिगुणानां नियमः निश्चयः
उपपद्यत इत्यर्थः । यथा कर्मानुष्ठातॄणां सकलशाखाध्ययनाभावेऽपि
सकलशाखाध्येतृभिः महर्षिभिः कृतात् कल्पसूत्रादिप्रख्यात् नानाशाखा-
गतानाम् अग्निहोत्रादिकर्माङ्गानां मेलननिश्चयः, एवमुपासकानां सकल-
शाखाध्ययनाभावेऽपि सकलशाखाध्येतृभिः शङ्कराचार्यादिभिर्महात्मभिः
कृतात् भाष्यादिप्रख्यात् सकलशाखागतानां सत्यसंकल्पत्वादिगुणानां
मेलननिश्चयः उपपन्न इति भावः ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

मन्वादिस्मृतिरपि स्वशाखाध्ययनमेव आवश्यकं दर्शयति प्रतिपादयति
न तु सकलशाखाध्ययनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

उपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

नानाशाखागतानां सजातीयोपासनानाम् ऐक्यप्रतिपादनफलमाह—

उपसंहारोऽर्थाभेदादिभिरेष्यत्तु समाने च ॥ ५ ॥

नानाशाखाप्रतिपाद्यसजातीयोपासनाप्रकरणप्रतिपाद्यानां सत्यसंक-
ल्पत्वादिगुणानां समाने नानाशाखाप्रतिपाद्यसजातीयोपासने उपसंहारः
कर्तव्यः मेलनं कर्तव्यमित्यर्थः । कुतः ? अर्थभेदात् नानाशाखागतस-
कलगुणविशिष्टसजातीयोपासनायाः अर्थस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणस्य

फलस्य अभेदात् एकत्वादित्यर्थः । तथा च ब्रह्मलोकप्राप्तिरक्षणेकफलस्य साधनीभूतानां नानाशाराप्रतिपाद्यसजातीयोपासनासमन्विता सत्य-
सत्त्वपत्वादिगुणानां मेलनरूप उपसहारः कर्तव्यः । विधिशेषवत् यथा
विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादिकं कर्म सर्वत्रेत्यर्था-
भेदात् उपसहारः एवमन्यत्रापीति भावः । यत्तप्यस्मिन् सूत्रे गुणो-
पसहारकथनानन्तरम् एकैकस्य पुरुषस्य नानाशाराध्ययनासम्भवात् कथं
नानाशारागुणोपसहार इति शङ्का पञ्चान् परिहर्तव्या, तथाप्युत्तरसूत्रे
वक्ष्यमाणं गुणोपसहारं सिद्धवत्कृत्य सकलशाराध्ययनाभावात् गुणो-
पसहारो न सम्भवतीति शङ्का पूर्वमेव परिहृतेति न कोऽपि दोषः
इति भावः ॥ ५ ॥

अन्यथात्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

‘ भेदादेति चेन्नैकस्यापि ’ इति सूत्रे गुणभेदान् सजातीयोपासनानां
भिन्नशारागतानां भेद आशङ्क्य निराकृतः । इदानीमुपासीतेति शब्दानां
प्रतिशारं भिन्नत्वात् भिन्नशारागतानां सजातीयोपासनानां भेद
अङ्गीकर्तव्य इत्याशङ्क्य निराकरोति—

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

शब्दान् उपासीतेति शब्दानां प्रतिशारं भिन्नत्वात् अन्यथात्वं भिन्न-
शारागतानां सजातीयोपासनानां भिन्नत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । ‘ समिधो
यजति तनूनपात यजति ’ इत्यादिषु पञ्चप्रयाजविधायकवाक्येषु यजति-
शब्दानां भिन्नत्वेन यागभेदाङ्गीकारादिति चेन्न । अविशेषान् शब्दभेदे
विद्यमानेऽपि गुणाविशेषात् समिधो यजतीत्यादिषु वाक्येष्वपि समिदादि
देवताभेदादेव यागभेदः, न तु यजतिशब्दानां भिन्नत्वमात्रेण । तथा च
सजातीयोपासनानामु पूर्वोक्तरीत्या गुणभेदाभावात् भिन्नशारागतानां
सजातीयोपासनानां न भेद इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तर्हि एकशारागतानां भिन्नशारागतानां च ब्रह्मलोकप्राप्तिरूपैकफ-
लसाधनानां दहश्राण्डित्योपकोसलवैश्वानरप्रमृतीनां विजातीयोपासना-
नामप्येक्यमङ्गीत्रियतामित्याशङ्क्याह—

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

न वा विजातीयोपासनानाम् ऐक्यं नास्त्येव । कुत ? ‘अथ यदत्त परो
दिवो ज्योतिर्दीप्यते अथ य एणोऽन्तरादित्ये हिरण्यं पुराणं दृश्यते

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम्' इत्यादिश्रुतिषु प्रकरण-
भेदद्योतकैरथशब्दादिभिर्विजातीयोपासनानाम् अन्योन्यनिरपेक्षतया
प्रत्येकं ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वबोधनत्वात् विजातीयोपासनानाम् एक-
शाखागतानां भिन्नशाखागतानां च भेद एवाङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तमाह—परोवरीयस्त्वादिवन् यथा अभिहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोम-
वाजपेयादीनां पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरमुत्कृष्टानामेकस्वर्गफलसाधनानां
मपि प्रकरणभेदद्योतकेन अथशब्दादिना अन्योन्यनिरपेक्षतया प्रत्येकं
स्वर्गलोकप्राप्तिसाधनत्वबोधनान् भेदः अङ्गीक्रियते, एवमेकफलसाधनानां
मपि विजातीयोपासनानां भेदः एवाङ्गीकर्तव्य इति भावः ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

संज्ञातः भिन्नभिन्नसंज्ञायलात् तदुक्तम् अभिहोत्रादिकर्मणा परस्पर-
भिन्नत्वमिति चेन्, तर्हि दहरशण्डित्यादिविजातीयोपासनानां तदपि
भिन्नभिन्नसंज्ञकत्वमपि अत्येव । तथा च नामभेदात् अभिहोत्रादीनां
विजातीयकर्मणा भेदस्याङ्गीकारात् विजातीयोपासनानामपि नामभेदात्
भेदः अङ्गीकर्तव्य इति भावः ॥ ८ ॥

व्याख्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अस्तु भिन्नशाखागतानां सजातीयोपासनानाम् ऐक्यं, तथापि नाना-
शाखागतानां गुणानामुपसंहारो न कर्तव्यः यथाशक्त्यङ्गानुष्ठानेन
सध्यापन्दनादिनित्यकर्मानुष्ठानाणां ब्रह्मलोकप्राप्तिवत् उपासकानामपि
स्वस्वशाखागतगुणविशिष्टब्रह्मोपासनामात्रेण ब्रह्मलोकप्राप्तिसंभवादित्या-
शङ्कयाह—

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

व्याप्तेः नानाशाखागतगुणमेलनात् उपासनं समञ्जसं ब्रह्मलोके
अधिकभोगसपादकं भवति । स्वस्वशाखागतगुणविशिष्टब्रह्मोपासकानां
तु स्वल्पभोग इति भावः ॥ ९ ॥

सर्वभेदाधिकरणम् ॥ ५ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदात्' इति सूत्रे उपरान्तं गुणोपसंहारमुपसंहरति—

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

सर्वाभेदात् सजातीयोपासनानां सर्वासु शाखासु अभिन्नत्वात् एक-

स्यां शाखायां श्रूयमाणाः इमे गुणाः अन्यत्र शाखान्तरेऽप्युपसंहर्तव्या इत्यर्थः ॥ १० ॥

आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

एवं सगुणब्रह्मोपासनासु मित्रशाखागतगुणोपसंहारमुक्त्वा निर्गुण-
विद्यायामपि गुणोपसंहारमाह—

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

एकैकशाखायां श्रूयमाणानन्दत्वशुद्धत्वबुद्धत्वमुक्तत्वादयः ब्रह्मस्वरूप-
भूताः गुणाः सर्वासु शाखासु निर्गुणविद्यायामुपसंहर्तव्याः । कुतः ? प्रधा-
नस्य हेतुस्य निर्गुणब्रह्मणः सर्वास्वपि शाखासु एकत्वादित्यर्थः । अत्र सर्व-
शाखागतानां निर्गुणब्रह्मविद्यानां सजातीयत्वेन विजातीयनिर्गुणवि-
द्यायाः प्रसक्त्यभावात् निर्गुणब्रह्मविद्यायां भेदाभेदचिन्ता न कृतेति
द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

‘तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः’ इत्यादिश्रुतौ तैत्तिरीयशा-
खायां श्रुताः प्रियशिरस्त्वादयो गुणाः शाखान्तरस्यायां निर्गुणविद्यायाम्
उपसंहर्तव्या वा, उत नोपसंहर्तव्या वा इति संशये सति निर्णयं
करोति—

प्रियशिरस्त्वाद्यमाप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

गुणबाहुल्यार्थं खलु गुणोपसंहारः कर्तव्यः । तथा च गुणानामुप-
चयः बाहुल्यं, गुणानामपचयः अल्पत्वम्, एवंविधौ गुणोपचयापचयौ
हि भेद उपात्ये सगुणे ब्रह्मण्येव संभवतः, न तु निर्गुणे ब्रह्मणि ।
गुणानामेवासंभवेन गुणबाहुल्यस्य सुतरामसंभवादित्यर्थः । तथा आनन्द-
मयस्य परमात्मनः क्षान्तार्थं स्थूलरुन्धतीन्यायेन आनन्दमयकोशधर्माः
प्रियशिरस्त्वादयः प्रतिपादिताः, न तु ब्रह्मधर्मतया प्रतिपादिताः, इति
भावः । न च निर्गुणे ब्रह्मणि आनन्दत्वादिगुणानामप्यभावान् पूर्वसूत्रे
आनन्दत्वादिगुणोपसंहारकयनमप्यसङ्गतमिति वाच्यम् । ब्रह्मस्वरूपभूतेषु
आनन्दत्वादिषु गुणत्वस्य उपचरितत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

ननु, ब्रह्मस्वरूपभूताः आनन्दत्वादिगुणा अपि सर्वासु शाखासु नोप-

१ तैत्तिरीयशाखायां श्रूयमाणानां प्रियशिरस्त्वादिगुणानां शाखान्तरेषु
प्राप्तिः अनुपसंहार एव । कुतः ? उपचयापचयौ हि भेदे इति पाठः ।

संहर्तव्याः । एकैकशाखाप्रतिपादितब्रह्मस्वरूपज्ञानमात्रेणैव मोक्षसंभवा-
दित्याशङ्क्याह—

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरेऽपि प्रियशिरस्त्वादिगुणेभ्यो व्यक्तिरिक्ताः आनन्दत्वादयो गुणाः
ब्रह्मस्वरूपभूताः सर्वासु शाखासु उपसंहर्तव्याः । कुतः ? अर्थसामान्यात्
अर्थस्य मोक्षरूपप्रयोजनस्य सामान्यात् सर्वास्वपि शाखासु ब्रह्मस्वरूप-
निश्चयसाध्यत्वप्रतिपादनस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । तथाचानन्दत्वशुद्धत्वबुद्ध-
त्वादिविषयकसकलसंशयनिवृत्तिं विना ब्रह्मस्वरूपनिश्चयासंभवात् ब्रह्मस्व-
रूपनिश्चयार्थम् आनन्दत्वादिगुणजातमुपसंहर्तव्यमिति भावः ॥ १३ ॥

आध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बु-
द्धेरात्मा महान् परः । महत्तः परमव्यक्तमन्यत्वात् पुरुषः परः । पुरुषात्
परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः’ इति श्रुतौ अर्थमनोबुद्धिर्जी-
वशरीराणामुत्तरोत्तरमुत्कृष्टत्वप्रतिपादनपूर्वकं पुरुषशब्दाद्यस्य परमा-
त्मनः सर्वोत्कृष्टत्वमुक्तम् । तत्र अर्थादीनाम् उत्तरोत्तरमुत्कृष्टत्वे श्रुते-
स्तात्पर्यमस्ति वा, न वेति संशये सति निर्णयं करोति—

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

आध्यानाय सर्वोत्कृष्टपरमात्मनः निश्चयाय अर्थादीनामुत्तरोत्तरमुत्कृ-
ष्टत्वमुच्यते, न तु तत्र तात्पर्यम् । कुतः ? प्रयोजनाभावात् अर्थादीनाम्
उत्कृष्टत्वज्ञानेन फलभावात् । तथा च मोक्षसाधनीभूतज्ञानविषयस्य पर-
मात्मनः निश्चयार्थमेव स्थूलारुणवेतीन्यायेन अर्थादीनामुत्कृष्टत्वमुक्तं, न तु
तत्र तात्पर्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

‘एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते’ इत्युत्तरवाक्ये परमात्मनः
दुर्विज्ञेयत्वप्रतिपादनादपि परमात्मन्येव ‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था’ इति
श्रुतेस्तात्पर्यमिति भावः ॥ १५ ॥

आत्मपृष्टीत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

‘सदेव सोम्येदमम आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ इति छान्दोग्यश्रुतौ
सच्छब्देन सत्ताजातिः प्रतिपाद्यते, उत परमात्मा प्रतिपाद्यत इति
संशये सति निर्णयं करोति—

आत्मगृहीतिरितरवदुचरात् ॥ १६ ॥

इतरवन् यथा 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इति ऋग्वेदश्रुतौ आत्मशब्देन परमात्मा प्रतिपाद्यते, तथा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति छान्दोग्यश्रुतौ सच्छब्देन आत्मनः परमात्मनः गृहीतिः प्रतिपादनमङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ? उचरात् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति उत्तरवाक्ये प्रलयसमये सर्वप्रपञ्चाभिन्नत्वस्य अद्वितीयत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । नहि सत्ताजातेः सर्वप्रपञ्चाभिन्नत्वम् अद्वितीयत्वं वा संभवति । तस्याः प्रपञ्चं प्रति उपादानकारणत्वाभावात् । तथा च प्रपञ्चोपादानकारणं प्रज्ञैव सच्छब्देन प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ १६ ॥

सच्छब्दस्य सत्ताजातिप्रतिपादकत्वासंभवेऽपि प्रधानप्रतिपादकत्वमस्त्वित्याशङ्क्य निराकरोति—

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

प्रधानस्यापि प्रपञ्चं प्रति उपादानकारणत्वेन अन्वयान् प्रपञ्चाभिन्नत्वाद्वितीयत्वयोः प्रधानेऽप्युपपन्नत्वान् सच्छब्देन प्रधानमेषोच्यत इति चेन्न । प्रज्ञैव सच्छब्दप्रतिपाद्यं स्यात् । कुतः ? अवधारणान् 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति श्रुतौ सच्छब्दवाच्यस्य परमात्मत्वप्रतिपादनपूर्वकं सकलजीवाभिन्नत्वप्रतिपादनेन सच्छब्दवाच्यस्य चेतनत्वनिश्चयादित्यर्थः । नहि जडस्य प्रधानस्य परमात्मत्वं जीवाभिन्नत्वं वा संभवतीति भावः ॥ १७ ॥

पापांशानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

उपकोसलविद्याप्रकरणे विद्यमानं आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निविषयकमुपासनाग्रयं हिरण्यगर्भोपासनं चेत्युपासनचतुष्टयमपि चित्तशुद्धिद्वारा सगुणब्रह्मोपासनाङ्गं वा, स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनं वा । एवं सर्वस्वपि उपनिस्तु सगुणब्रह्मोपासनासन्निधौ विद्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तपदार्थविषयकाणि प्राणाद्युपासनानि सगुणब्रह्मोपासनाङ्गानि, स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनानि वा । एवं भूमविद्याप्रकरणे विद्यमानानि नामाद्युपासनानि भूमारयसगुणब्रह्मोपासनाङ्गानि वा, स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनानि वा । एवं वैश्वानरप्रकरणे विद्यमानानि वैश्वानरस्यैकैकावयवविषयकोपासनानि वैश्वानरोपासनाङ्गानि वा, न वा । एवं तत्तदुपासनाप्रकरणेषु विद्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तपदार्थविषयकाणि उपासनानि तत्त-

त्सगुणग्रहोपासनाङ्गानि वा, स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनानि वा इति संशये सति तन्निर्णयं करोति—

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

तत्तत्सगुणग्रहोपासनासन्निधौ विहितानि अग्नित्रयजीवमुख्यप्राणनामादिविषयकाणि उपासनानि प्रकरणबलात् तत्तत्सगुणग्रहोपासनाङ्गान्येव, न तु स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनानि । तथा च कार्याख्यानात् कार्याणां कर्तव्यानां जीवमुख्यप्राणादिविषयकाणाम् अङ्गोपासनानाम् आख्यानादनुष्ठानादेव साङ्गात् सगुणग्रहोपासनात् अपूर्वमदृष्टम् उत्पद्यते, न तु अङ्गोपासनारहितात् केवलसगुणग्रहोपासनादित्यर्थः । सगुणग्रहोपासनाङ्गत्वेन अनुष्ठितात् प्राणाद्युपासनात् क्षुद्रफलमपि अर्थादुत्पद्यते । तथा चाङ्गोपासनासन्निधौ विद्यमानानां फलश्रुतीनां ग्रहलोकप्राप्तावैव महासात्पर्यं, क्षुद्रफलेषु तु अवान्तरतात्पर्यमिति भावः ॥ १८ ॥

समानाधिकरणम् ॥ १० ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

एवं च सति साङ्गत्वेव सगुणग्रहोपासनस्य अदृष्टजनकत्वे सति बृहदारण्यकशास्त्राविहिते समाने सप्तातीये उपकोशलनामके सगुणग्रहोपासने छान्दोग्यशास्त्रागतमुपकोशलविद्याङ्गभूतमुपासनाचतुष्टयमुपसंहर्तव्यम् । कुतः ? अभेदान् शास्त्राद्वेऽपि उपकोशलविद्याया एकत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

संबन्धाधिकरणम् ॥ ११ ॥

उपकोशलविद्यायामुक्तन्यायं वैश्वानरादिविद्यास्वप्नतिदिशति—

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

अन्यत्र प्रतर्दनवैश्वानरभूमविद्यादिष्वपि एवं जीवमुख्यवैश्वानरावयवनामादिविषयकाङ्गोपासनासहकृतात् सगुणग्रहोपासनाददृष्टोत्पत्तिः, न तु केवलसगुणग्रहोपासनान् । कुतः ? संबन्धात् अङ्गाङ्गिनोरविनाभावः संबन्धः । अङ्गं विना अङ्गिमात्रस्य अदृष्टजनकत्वासंभवादित्यर्थः । तथा च छान्दोग्यशास्त्रायां श्रूयमाणानि अङ्गोपासनानि बृहदारण्यकशास्त्रान्तर्गतासु सप्तातीयोपासनासु उपसंहर्तव्यानीति भावः ॥ २० ॥

उपकोशलसन्निधौ विहितमुपासनाचतुष्टयं विजातीयेषु वैश्वानराद्युपासनेषु नोपसंहर्तव्यमित्याह—

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

अभिन्नयहिरण्यगर्भविषयम् उपासनाचतुष्टयं विज्ञातीयेषु वैश्वानराद्युपासनेषु नोपसंहर्तव्यम् । कुतः ? विशेषात् उपासनाचतुष्टयस्य प्रकरणलेन उपहोसलोपासनाङ्गत्वेन भिन्नप्रकरणस्थवैश्वानराद्युपासनाङ्गत्वाभावादित्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं जीवमुदयप्राणवैश्वानरैकाग्र्यरनामादिविषयकाणि अङ्गोपासनानि विज्ञातीयोपासनेषु नोपसंहर्तव्यानीत्याह—

दर्शयति च ॥ २२ ॥

‘अथ य एषोऽन्तरिक्षे हिरण्यः पुरषो दृश्यते । अथ य एषोऽन्तरिक्षि पुरषो दृश्यते । अथ यदत्तं परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते । अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेगम् ’ इत्यादिषु श्रुतिषु अथशब्द एव प्रकरणभेदं सूचयति । तथा च तदुपासनाप्रकरणे विहितानि उपासनानि मन्निहितसगुणब्रह्मोपासनामात्रं प्रत्यङ्गानि, न तु व्यवहितविज्ञातीयोपासनाङ्गानीति भावः ॥ २२ ॥

संभूयधिकरणम् ॥ २३ ॥

‘ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्मणे ज्येष्ठं दिवमातवान् ब्रह्मा भूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं क ’ इत्यस्या द्रिलसंहिताया वीर्यमभृतिगुणोक्त्यापकृत्यसकलभूतसङ्गत्वादयो बहवो गुणा’ प्रतिपादिता । उपासीतेति विधिबान्धव्यं, फलं च न भूत, एव स्थिते सति अद्रिलसंहिताप्रतिपादिताना सर्वेषां गुणानां दहरपुण्ड्रित्यादिषु सर्वेषु सगुणोपासनेषु उपसंहारः कर्तव्यो वा, उन उपासीतेति विधिं ब्रह्मलोकप्राप्तिरूपं फलं चाध्याहृत्य द्रिलसंहिताप्रतिपादितसकलगुणविशिष्टब्रह्मोपासनं स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनमित्यङ्गीकर्तव्यं वा इति संशये सति निर्णयं करोति—

संभृतिगुण्याप्यपि चातः ॥ २३ ॥

अत एव भिन्नप्रकरणस्थान् व्यवहितत्वात् संभृतिगुण्याप्यादिगुणविशिष्टब्रह्मोपासनमपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिमाधनम् । तथा च संभृतिगुण्याप्यादिगुणानां भिन्नप्रकरणस्थव्यवहितदहरवैश्वानराद्युपासनामुपसंहारो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

‘तस्यैव विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमान श्रद्धा पत्नी’ इत्यादिश्रुतौ उपासकस्य करचरणाद्यवयवेषु प्रसिद्धज्योतिष्टोमाङ्गटाष्टिरूपो मानसज्योतिष्टोमो विहितः । किं मानसज्योतिष्टोमस्य कर्मकाण्डज्योतिष्टोमाङ्गत्वम्, उत स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वमिति सशये निर्णय करोति—

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

इतरेषामुपासकानां करचरणाद्यवयवेषु कल्पितानां समित्कुशपुरीडा-
शादीनां मानसानामङ्गानां पुरुषविद्यायामिव मानसज्योतिष्टोम इव कर्म-
काण्डस्थक्रियामये ज्योतिष्टोमे अनाम्नानां विहितत्वादित्यर्थः । तथा च
मानसज्योतिष्टोमक्रियामयज्योतिष्टोमयो परस्परविलक्षणाङ्गविशिष्टत्वान्
मनःकल्पिताङ्गविशिष्टस्य मानसज्योतिष्टोमस्य वास्तवाङ्गविशिष्टक्रियाम-
यज्योतिष्टोमाङ्गत्वमनुपपन्नम् । किं तु स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधन-
त्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥

वेधाद्यधिकरणम् ॥ २५ ॥

‘सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीं प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रेधा
विपृक्तः’ इत्यादीनां उपनिषन्मध्यस्थितानां शत्रुमरणोद्देशेन आभिचारि-
कदेवताप्रार्थनपराणां मन्त्राणां सगुणब्रह्मोपासनाङ्गत्वं वा, कर्मकाण्ड-
स्थशत्रुनयागाद्याभिचारिककर्माङ्गत्वं वेति सवेदे सति निर्णयं करोति—

वेधाद्यर्भेदात् ॥ २५ ॥

वेदादीनां शत्रुपीडादीनाम् अर्थानां फलानां भेदात् सगुणब्रह्मोपासने
असम्बन्धात् एतेषां मन्त्राणां सगुणब्रह्मोपासनाङ्गत्वं नास्तीत्यर्थः । ‘सर्वं
प्रविध्य ब्रह्म’ । इति श्रुतौ शान्तस्यैव सगुणब्रह्मोपासनायामधिकारस्य
प्रतिपादितत्वेन शत्रुमरणकामस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारासम्भवात् शत्रुम-
रणफलकस्य अन्य मन्त्रस्य सगुणब्रह्मोपासनाङ्गत्वासम्भवात् कर्मकाण्ड-
स्थेनयागाङ्गत्वमङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥ २५ ॥

हृदयधिकरणम् ॥ २६ ॥

उपास्यसबन्धिगुणोपसंहारमुक्त्वा उपासकानाम् अवान्तरफलोपस-
ंहारमप्याह—

१ ‘हं आभिचारिकदेवते मच्छत्रोः सर्वमङ्गं प्रविध्य विदारय, विशेषतश्च हृत्पुरीकं
प्रविध्य पीडय धमनीं नाडीं च प्रवृज्य पीडय, शिरस्य अभिप्रवृज्य छेदय, मच्छ-
त्रुदंष्ट्रिणा भग्नो भवति धुन्यर्थः ।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्द-
स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

‘अथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य । धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमाभिसंभवामि ’ । इति सामशाखायां श्रुतौ सगुणब्रह्मोपासकानां मरणानन्तरं सुकृतदुष्कृतत्यागमात्रमुक्तम् । ‘सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम् ’ इति शाखान्तरीयश्रुतौ तु उपासकानां सुकृतदुष्कृतत्यागानन्तरम् उपासकमित्राणाम् उपासकद्वेषिणां च सुकृतदुष्कृतस्वीकार उक्तः । एवंस्थिते सति हानौ सुकृतदुष्कृतत्यागरूपहानमात्रप्रतिपादकश्रुतौ उपासकसुहृदाम् उपासकद्वेषिणां च सुकृतदुष्कृतस्वीकाररूपम् उपायनम् उपसंहर्तव्यम् । कुतः ? उपायनशब्दशेषत्वात् ‘तन् सुकृतदुष्कृते विधूनुते’ इति श्रुतौ हानप्रतिपादकस्य विधूननशब्दस्य उपायनप्रतिपादकशब्दसाहचर्यादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत् । यथा हि एकस्यां शाखायां सहपठितानां कर्माङ्गानां कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानानां मध्ये अन्यस्यां शाखायाम् एकैकस्याङ्गस्य श्रवणे सति अन्येषामङ्गानामुपसंहारः, तद्वदित्यर्थः । तदुक्तम् एकैकाङ्गश्रवणे सति अन्येषामङ्गानाम् उपसंहरणं पूर्वमीमांसायामुक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

सांपरायाधिकरणम् ॥ १६ ॥

उपासकानां सुकृतदुष्कृतक्षयस्य कालनिर्णयं करोति—

सांपराये तर्तव्यभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

सांपराये ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुभूतदेवयानमार्गमध्ये विरजानद्यतिक्रमानन्तरम् उपासकानां सुकृतदुष्कृतक्षयो भवति । कुतः ? तर्तव्यभावात् विरजानदीतरणानन्तरं तर्तव्यस्य नद्यन्तरस्याभावादित्यर्थः । विरजानदीतरणानन्तरं सुकृतदुष्कृतक्षय इत्यत्र प्रमाणमाह—तथा ह्यन्ये । अन्ये शास्त्रिनः ‘स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते’ इति श्रुतौ विरजानदीतरणानन्तरं सुकृतदुष्कृतक्षयं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

‘अथ इव रोमाणि विधूय पापम्’ इति श्रुतौ पापस्यैव क्षय उक्तः, न तु पुण्यस्येत्याशङ्क्याह—

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्दत इच्छात विवक्षात्रादित्यर्थः । अजहृष्टशृणया पापशदेन पुण्यमपि प्रतिपाद्यते । कुत ? उभयाविरोधात् पुण्यपापोभयविनाशप्रतिपादकश्रुत्यन्तरविरोधपरिहारार्थमित्यर्थः ॥ २८ ॥

गत्यवत्त्वाधिकरणम् ॥ २७ ॥

पुण्यमात्रस्य क्षयानङ्गीकारे बाधकमप्याह—

गतेरर्थवत्त्वमुभययान्यया हि विरोधः ॥ २९ ॥

उभयथा उभयो पुण्यपापयो विनाशाङ्गीकारे सति गते अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनस्य अर्थवत्त्व सफलत्व भवति । अन्यथा पुण्यस्य क्षयानङ्गीकारे ब्रह्मलोके कचित्कालमुपासनाफलभोगानन्तर पुण्यफलभोगाथ स्वर्गलोकं प्रति पुनरावृत्तेरवश्यमङ्गीकर्तव्यत्वात् विरोधः स्यात् । ‘एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते’ इति श्रुतेरप्रामाण्यस्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

पुण्यस्यापि क्षयाङ्गीकारे ब्रह्मलोक गतानामुपासकाना भोगो न स्यादित्याशङ्क्याह—

उपपन्नस्तद्वृक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

ब्रह्मलोकं गताना भोग उपपन्नः । कुत ? तद्वृक्षणार्थोपलब्धे तद्वृक्षणाना तज्जन्याना सगुणब्रह्मोपासनाजन्यानामर्थाना भोगानामुपलब्धे श्रुतिषु प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । लोकवत् लोकेऽपि देवतोपास्तिं धुर्वेना पुरपाणाम् ऐश्वर्यादिप्राप्तिर्दृश्यते । तद्वन् ब्रह्मलोकगताना सगुणब्रह्मोपासकाना भोगप्राप्तिरपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनिश्माधिकरणम् ॥ ३१ ॥

सगुणब्रह्मोपासकाना मध्ये केषाचित् ब्रह्मलोकप्राप्तिरस्ति, केषाचिन् नास्तीत्येवविधौ नियमोऽङ्गीक्रियते उत सर्वेषामपि सगुणब्रह्मोपासकाना ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्येवविधौ अनियमोऽङ्गीक्रियते वा इति सशयं सति निर्णयं करोति—

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाम्याम् ॥ ३१ ॥

सर्वेषामहम्ब्रह्मोपासकाना ब्रह्मलोकप्राप्तौ अनियमः । अहम्ब्रह्मोपासकाना मध्ये केषाचिन् ब्रह्मलोकप्राप्तिः, केषाचिन् नास्तीत्येवविधौ नियम-

स्याभाव एव अविरोध विरोधरहितः प्रामाणिक इत्यर्थः । कुतः ? शब्दानुमानाभ्यां बहुश्रुतिस्मृतिभ्या दहरशाण्डिल्योपकोसलवैश्वानराद्यहंप्रहोपासनापराणा सर्वेषामपि ब्रह्मलोकप्राप्तेः प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आधिकारिकाधिकरणम् ॥ २९ ॥

आदित्यचन्द्रनक्षत्रादीना ग्रहाणां वरुणकुबेरेन्द्रप्रभृतीनामष्टदिवपालकानां च वर्तमानदेहपातानन्तरं मुक्तिर्वा, उत देहान्तरप्राप्तिरिति वा इति संशये सति निर्णयं करोति—

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

आधिकारिकाणां परब्रह्मणा आमहाप्रलयमधिकारं कुर्वता पूर्वस्मिन् जन्मनि सगुणब्रह्मोपासकानामस्मिन् जन्मनि निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवता जीवन्मुक्तानां सूर्यचन्द्रनक्षत्रादीनां यावदधिकारमधिकारसमाप्तिपर्यन्तमेव अवस्थितिः । देहधारणं, स्वस्वाधिकारपरिसमाप्त्यनन्तरं लिङ्गशरीरनाशपूर्वकं ब्रह्मण्येतररूपभावं विदेहकैवल्यमेव, न तु देहान्तरप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

अक्षरध्याधिकरणम् ॥ २० ॥

प्रसङ्गादाधिकारिकपुरपाणा वर्तमानदेहपतनानन्तरं विदेहकैवल्यप्रमाध्येदानीं प्रस्तुतामेव चिन्ता करोति—

अक्षरधियां त्वयरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

‘अनियमः सर्वेषाम्’ इति सूत्रे सगुणब्रह्मोपासकानां सर्वेषामपि ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्युक्तम् । अक्षरधिया निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवता तु अवरोधः परलोकगमनप्रतिबन्धः । परलोकगमनाभाव एवाङ्गीकर्तव्यः । कुतः ? सामान्यतद्वावाभ्यां निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवता सर्वेषामपि लिङ्गशरीरनाशस्य समानत्वात् तद्वावान् ब्रह्मण्येतराभावाणेत्यर्थः । औपसदवा यथा औपसदानां यज्ञादिपूजायां सर्वेषां स्वर्गलोकप्राप्तिस्तद्वन्, निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवता सर्वेषामपि लिङ्गशरीरनाशस्य व्यापकब्रह्मण्येतराभावस्य च तुल्यत्वात् परलोकगमनमनुपपन्नमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—तदुक्तम् ‘न तस्य प्राणा उत्त्रामन्ति अत्रैव समरलीयन्ते ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव भवति’ इत्यादिषु श्रुतिषु निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवता लिङ्गशरीरनाशपूर्वकं ब्रह्मैक्यं प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इयदामननाधिकरणम् ॥ २१ ॥

‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया’ इति श्रुतौ सुपर्णशब्देन पक्षिणौ उच्येते वा, उत जीवपरमात्मानौ उच्येते वा इति संशये सति निर्णयं करोति—

इयदामननात् ॥ २४ ॥

सुपर्णशब्देन जीवपरमात्मानौ उच्येते । कुतः ? इयदामननात् । इय-
त्तायाः द्वित्वसङ्ख्यायाः आमननात् कथितत्वादित्यर्थः । प्रायेण उपनि-
षत्सु जीवब्रह्मणोरेव द्वित्वसङ्ख्यानिर्देशात् ‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति’
इति वाक्यशेषे भोक्तृत्वरूपविरुद्धधर्मनिर्देशाच्च सुपर्णशब्देन लक्षणया
जीवपरमात्मानौ प्रतिपाद्येते इति भावः ॥ २४ ॥

अन्तराधिकरणम् ॥ २२ ॥

बृहदारण्यके ‘यत्साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे
व्याचक्ष्व’ इति उपस्तिना प्रश्नः कृतः । तदनन्तरम् ‘यत्साक्षादपरोक्षात्
ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्व’ इति कहोलकेन प्रश्नः कृतः ।
तत्र वाक्यद्वयेऽपि ब्रह्मशब्दात्मशब्दाभ्यां जीवभिन्नपरमात्मा प्रतिपाद्यते,
उत जीवाभिन्नः परमात्मा प्रतिपाद्यते इति संशये सति निर्णयं करोति—

अन्तरा भूतग्रामवत् स्यात्मनः ॥ ३५ ॥

स्वात्मनः स्वाभिन्नस्य सकलजीवाभिन्नस्य परमात्मनः अन्तरा सकल-
भूतानां हृदयमध्ये अवस्थितत्वमुच्यते, न तु जीवभिन्नस्य परमात्मनः ।
कुतः ? भूतग्रामवत् भूतग्रामवास्यवदित्यर्थः । ‘एको देवः सर्वभूतेषु गृहः’
इति श्रुतौ सकलजीवाभिन्नस्य परमात्मनः सकलभूतहृदयान्तर्वर्तित्वप्रति-
पादनात् तदनुसारेण यन् साक्षादपरोक्षात् ब्रह्मेति प्रश्नद्वयेऽपि जीवाभि-
न्नस्यैव परमात्मनः सकलभूतहृदयान्तर्वर्तित्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु ब्रह्मसाक्षात्कारवत्तामुपस्तिङ्गहोलकादीनामृषीणां लोकोपकारार्थं
सलु प्रश्नः तथा च एकेनैव प्रश्नेन लोकोपकारस्य सिद्धत्वात् प्रश्नद्वयं
व्यर्थमिति प्रासङ्गिका शङ्कामाशङ्क्य निराकरोति—

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

अन्यथा प्रष्टव्यमेदं विना भेदानुपपत्तिः प्रश्नभेदानुपपत्तिः लोके
दृष्टा । तथा च प्रकृतेऽपि प्रष्टव्यस्य जीवब्रह्माभेदस्य प्रश्नद्वयेऽपि एक-
त्वान् प्रश्नद्वयं व्यर्थमिति चेत्, उपदेशान्तरवदुपपत्तेः । यथा श्वेतकेतुना
‘भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु’ इति नववारं प्रश्ने कृते उदाह-

केन तत्त्वमसीति नयारमुत्तरं दत्तम्, एवमत्रापि उपस्तिकहोलकाभ्यां प्रभद्वये धृते शाकल्येन उत्तरद्वयं दत्तमिति न विरोधः । जीवग्रह्याभेदस्य अत्यन्तं दुर्विज्ञेयत्वेन बुद्धिशोधनार्थं बहुप्रदनानां बहुवचनानां च सफलत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥

व्यतिहासपरिहरणम् ॥ २३ ॥

अहङ्गहोपासकानां सत्यसकल्पादिगुणविशिष्टं ब्रह्मास्मीत्येव रूपेण जीवस्य ब्रह्माभेदमात्रं ध्यातव्यं वा, उत अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहमस्मित्येव रूपेण सगुणब्रह्मजीवयोः परस्पराभेदो ध्यातव्यो वा इति सशये सति निर्णयं करोति—

व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

सगुणब्रह्मजीवयोः व्यतिहारः परस्पराभेद एव ध्यातव्यः । कुत ? विशिष्यन्ति 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि' इत्यादिश्रुतयः परस्परमभेदं ध्यातव्यं विशिष्यन्ति प्रतिपादयन्ति यत्तु । तत्र दृष्टान्तमाह—हीतरवन्त्वं ब्रह्मास्मि अहं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यवदित्यर्थः । 'यथा त्वं ब्रह्मास्मि अहं ब्रह्मास्मि' इतिवाक्यं निर्गुणब्रह्मजीवयोः परस्पराभेदं ध्यातव्यं प्रतिपादयति, गम्यम् 'त्वं वा अहमस्मि' इत्यादिवाक्यं सगुणब्रह्मजीवयोः परस्पराभेदमेव ध्यातव्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सत्याश्रयपरिहरणम् ॥ २४ ॥

'उपमहारोऽर्थाभेदाः' इति सूत्रे सामान्यं सञ्जातीयोपासनानां भिन्नशाखागतानां गुणानामुपसंहार उक्तः । इदानीं तु तमेव गुणोपसंहारं सूत्रद्वयेन उपासनाद्वये विशिष्यं प्रतिपादयति—

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

छान्दोग्यशाखायां वृहदारण्यकशाखायां च लिखिता शाण्डिल्यविद्या सैव एतैव । तथा च सत्यादयः सत्यसकल्पादयः गुणा एतैर्यस्यां शाखायां श्रूयमाणा शाखाद्वयेऽप्युपसर्तव्या इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कामादीतिपरिहरणम् ॥ २५ ॥

कामादीतिरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

इतश्च छान्दोग्यशाखायां तत्र च वृहदारण्यकशाखायां च श्रूयमाणा दहरविद्यापि एतैव । कुत ? आयतनादिभ्यः न्यासस्य ददृगकाशस्य हृत्पुण्डरीकस्थानस्य सन्धादिलिङ्गात् शाखाद्वयेऽपि तुल्यता-

१२

दित्यर्थः । तथा च वामादि एवैकस्या शाखाया न्यूनमाणं सत्यकाम-
स्थादिगुणजातं साक्षाद्भवेत्पञ्चदशवर्त्ममित्यर्थः ॥ ३९ ॥
अन्वेषाधिकरणम् ॥ २६ ॥

‘हृदयं गार्हपत्यो प्रतोऽन्वाहार्यपन्नः’ इति श्रुतौ वैश्वानरोपासकानां
प्राणाग्निहोत्रं पञ्चदशीप्रभृतिषु उपवामादिनेष्वपि कर्तव्यं वा, उत भोज-
नदिनेष्वेव कर्तव्यं वा इति संशये सति निर्णयं कर्तुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—
आदरादलोपः ॥ ४० ॥

वैश्वानरोपासकानां प्राणाग्निहोत्रस्यैकादशीप्रभृतिषु दिनेषु अलोप
अनुष्ठानलोपो न कर्तव्यः । कुत ? आदरात् आदरार्थं वैश्वानरोपास-
कायां साङ्गत्वसिद्धयर्थमित्यर्थः । तथा च एकादश्यादिदिनेष्वपि किञ्चिदन्न
पक्त्वा वैश्वानरोपासकेन पञ्चप्राणाहुतिमात्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥
सिद्धान्तः—

उपस्थितेऽतस्तदुच्यते ॥ ४१ ॥

उपस्थिते भोजने प्रसक्ते सति अतः भोजनार्थं एकावज्ञाम् तन् प्राणा-
ग्निहोत्रं कर्तव्यम् । कुत ? उच्यते ‘तद्युक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयम्’
इति भोजनार्थं पक्षयैवाभूत् प्राणाग्निहोत्रसाधनत्वप्रतिपादनादित्यर्थः ।
तथा च उपवासदिनेषु प्राणाग्निहोत्रार्थं पाको न कर्तव्यः इति भावः । न
च वैश्वानरोपासकानाम् अन्येषां च विशेषो न स्यादिति वान्यम् ।
हृदयादिषु गार्हपत्यादिदृष्टेरेव विशेषत्वादिति भावः ॥ ४१ ॥

तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ॥ ४२ ॥

प्रसङ्गान् प्राणाग्निहोत्रं विचार्य इदानीमद्वाचनद्वयोपासनानामाज्यस-
मित्पुरोडाशादीनामिदं कर्माङ्गत्वम्, उत स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनत्व-
मिति संशये सति निर्णयं करोति—

तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्यमप्रतिगन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

तेषु कर्माङ्गेषु उर्वायाहवन्धियूपादिषु याचि निर्धारणानि प्रसङ्गदृष्टि-
रूपाणि अद्वाचनद्वयोपासनज्ञानानि, तेषामनित्यत्वं वर्मानुष्ठानकाले
अनुष्ठाननियमाभावः । अङ्गत्वाद्यभावोऽप्यङ्गीकर्तव्यः । कुत ? तद्वृष्टेः
वैश्वानरोपासनाज्ञानरहितत्वानामपि ऋत्विजा कर्मानुष्ठानदर्शनादि-
त्यर्थः । अद्वाचनद्वयोपासनानां कर्माङ्गत्वाभावे स्वातन्त्र्येण फलान्तरसा-
धनत्वं वक्तव्यम् । किं तन् फलमित्यानायासाभाह—पृथग्यमप्रतिगन्धः,

फलं पृथक् कर्मफलात् स्वर्गाद्विन्नः अप्रतिबन्धः स्वर्गादिफलप्रतिबन्ध-
कपापनिवृत्तिरेव अङ्गावबद्धोपासनानां फलमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । न चात्र
प्रमाणाभावः । 'यदेव विद्यया करोति अद्वयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं
भवति' इति श्रुतौ अङ्गावबद्धोपासनादिविशिष्टस्य कर्मणः वीर्यवत्तरत्व-
प्रतिपादनात् । अङ्गावबद्धोपासनाविशिष्टस्य कर्मणः वीर्यवत्तरत्वं नाम
प्रतिबन्धकपापानां नष्टत्वादन्यवहितभविष्यज्जन्मन्येव स्वर्गप्राप्तिसंपा-
दकत्वम् । अङ्गावबद्धोपासनारहितस्य ॥ कर्मणः फलप्रतिबन्धकभूतानां
प्रबलपापानां विद्यमानत्वात् प्रबलपापानां भोगेन क्षयानन्तरं द्विजन्मा-
वसाने स्वर्गप्राप्तिसंपादकत्वमिति विलम्बेन स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वादवीर्यवत्त-
रत्वमिति भावः ॥ ४२ ॥

प्रदानाधिकारणम् ॥ २८ ॥

यस्य स्वर्गादिफलप्राप्तिप्रतिबन्धकपापमेव नास्ति, तस्य पुरुषस्य अङ्गा-
वबद्धोपासनं व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्याह—

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

प्रकृष्टं दानं यस्य तन् प्रदानम् । यथा यथोक्तदक्षिणापेक्षया अधिकद-
क्षिणाविशिष्टस्य कर्मणः बहुकालं स्वर्गलोकभोगसंपादकत्वम्, एवम्
अङ्गावबद्धोपासनानामहितस्य पूर्वमेव फलप्रतिबन्धकरुपापरहितस्य कर्मणः
बहुकालं स्वर्गभोगफलसाधनत्वं युक्त्या निश्चीयत इत्यर्थः । तदुक्तम्
अधिकदक्षिणाविशिष्टस्य यागास्य बहुकालं स्वर्गलोकसंपादकत्वं पूर्वमी-
मांसायामुक्तमित्यर्थः । कालस्य बहुत्वं नाम श्रुतकालापेक्षया द्विगुणत्व-
मिति भावः ॥ ४३ ॥

लिङ्गभूयस्त्वाधिकारणम् ॥ २९ ॥

'पट्त्रिंशत्सहस्राण्यात्मनोऽर्पितानि रून्मनोमयात्मनः श्रितान्वेद' इत्या-
द्यामिचयनप्रकरणस्थाया श्रुतानुपासकस्य शतसंस्तस्यपरिमितायुष संव-
त्सरावयवभूतेषु पट्त्रिंशत्सहस्रपरिमितेषु दिनेषु मये एकैरस्मिन् दिने
उत्पद्यमानासु मनोवृत्तिरूपासु इष्टकासु एकैवामिचयनदष्टौ माणपर्यन्तं
कृतायां सत्याम् उपासकस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिर्भवतीत्युक्तम् । तत्र इदं मान-
सामिचयनं कर्मकाण्डविहितस्य इष्टकामयस्यामिचयनस्य अङ्गं वा-
उत स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनं वा इति संग्रहे सति निर्णयं
करोति—

दुभयो सादृश्यं प्रतीयते । तच्च सादृश्यमुभयोरङ्गाङ्गिभावेन मिलित्वा एकस्वर्गजनकत्वरूपमेव वक्तव्यम् । अन्यस्य सादृश्यस्य प्रवृत्तेऽमभा-
दिति, तस्य परिहारमाह—

न सामान्यादप्युपलब्धेष्ट्युपपन्नं हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

सामान्यात् नामसाम्यादपि इष्टकामिचयनमानसामिचयनयो सादृश्यं
नाङ्गीकर्तव्यम् । कुत ? उपलब्धे सादृश्यं विनापि नामसामान्यस्य
लोके उपलब्धमानत्वात् । तत्र दृष्टान्तमाह—सृत्युगन् यथा सृत्युसा-
दृश्यं विनापि कस्यचिन् पुरुषस्य सृत्युरयमिति नामसादृश्यं दृश्यते, तथा
कृष्णोऽयं रामोऽयमित्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । लौकिकदृष्टान्तमुक्त्वा वैदि-
कदृष्टान्तमप्याह—नहि लोकापत्तिं लोकस्य स्वर्गलोकस्यापत्तिं अग्नि-
सादृश्यप्राप्तिर्नास्ति एतत् । ' असौ चाव लोको गौतमाग्निः ' इति श्रुतौ
स्वर्गलोकस्य अग्निरिति नामधेयं श्रुत्या प्रतिपादितम् । तत्र यथा अग्नि-
स्वर्गलोकयो सादृश्याभावेऽपि नामसाम्यं श्रुत्या प्रतिपादितम्, एवम्
इष्टकामिचयनमानसामिचयनयो सादृश्याभावेऽपि नामसाम्यमुपपद्यत
इत्यर्थः । वस्तुतस्तु इष्टकामिचयनमानसामिचयनयोरङ्गाङ्गिभावेन एक-
कलसाधनस्वरूपसादृश्याभावेऽपि समानाङ्गवत्त्वरूपसादृश्यमाद्यापि
नामसाम्यमुपपन्नमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५१ ॥

ननु यदि मानसामिचयनं स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनं स्वत-
न्त्रोपासनं, तर्हि मानसामिचयनं मानसत्वेतिष्टोमयन् उपनिषत्त्वेव पठि-
तव्यम् । तथा च कर्मकाण्डस्थेष्टकामिचयनसन्निधौ पठितत्वमसङ्गतमि-
त्याशङ्कयामाह—

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

इष्टकामिचयनमानसामिचयनयोरुभयोरपि शब्दस्य नाम्ना ताद्विध्यं
साम्यमस्ति । तथा च उभयो नामसामान्यात् भूयस्त्वात् परस्परसदृ-
शाङ्गवाहुल्याच्च मानसामिचयनस्य परेण कर्मकाण्डस्थेन इष्टकामयेनाग्नि-
चयनेनानुबन्धे इष्टकामिचयनसन्निधौ पठितत्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

अरीरे वावापिररणम् ॥ ३० ॥

एवमुपासनास्वरूपं विचार्य प्रसङ्गान् सगुणोपासनासु कर्तारं देहादि-
व्यतिरिक्तजयात्मानमिदानीं विचारयितुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—

एक आत्मनः अरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

एके लोकायतिकादय आत्मन जीवस्य शरीरे अन्तर्भाव वदन्ति । जीवस्य शरीराभिन्नत्व वदन्तीत्यर्थः । कुत ? भावात् शरीरधर्माणा स्थूलत्ववृक्षत्वादीना जीवात्मानि प्रतीतेरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

सिद्धान्तः—

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

उपलब्धिवत् उपलब्धे आत्मनश्च यथा परस्परमभेदः, एव शरीरात्मनोरभेदः ननु नास्त्येव, किं तु व्यतिरेक भेद एवाङ्गीकर्तव्यः । कुत ? तद्भावाभावित्वात् तस्य शरीरस्य मरणानन्तरम् इह लोके भावेऽपि जीवस्य अभावित्वात् अविद्यमानत्वात् स्वर्गलोकनरकलोकादिपरलोकगमनादित्यर्थः । न च मरणानन्तर जीवस्य स्वर्गलोकगमने प्रमाण नास्तीति वान्यम् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानामेव प्रमाणत्वादिति भावः ॥ ५४ ॥

अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

एव प्रासङ्गिकी चिन्ता मुत्रद्वयेन परिसमाप्य प्रस्तुतामेव चिन्ता करोति—

अङ्गावबद्धास्तु न शास्त्रास्तु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

नानाशास्त्रास्तु विहिता अङ्गावबद्धोपासना प्रतिवेदं प्रतिशास्त्र व्यवस्थिता न भवन्ति । स्वशास्त्राविहितास्तु उपासनास्तु स्वपामेवाधिकार इति नियमो नास्ति । किं तु सर्वशास्त्राविहितास्तु अङ्गावबद्धोपासनास्तु सर्वेषामपि शास्त्रिणामधिकारोऽस्तीत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । अहङ्करोपासनास्तु प्रतीकोपासनास्तु च सर्वशास्त्राविहितास्तु सर्वेषामपि शास्त्रिणामधिकारोऽस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह—

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

यथा शास्त्रान्तरविहितेषु मन्त्रसमितिशुभगेवाशप्रभृतिषु कर्माङ्गेषु शास्त्रान्तरस्थानामपि कर्मिणामधिकारः, एव शास्त्रान्तरविहितास्तु उपासनास्तु शास्त्रान्तरस्थानामप्यधिकाराङ्कारो अविरोध विरोधो नास्तीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

भूमन्वायस्त्वाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

छान्दोग्ये 'नाम प्रद्वेत्युपासीत, वाच प्रद्वेत्युपासीत, मनो प्रद्वेत्युपा-

सीत' इत्यादीनि बहूनि प्रतीकोपासनानि विधाय तदनन्तरम् 'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यो भूमानं भगवो विजिज्ञासे यत्र नान्यत् पश्यति नान्य-
च्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोति
अन्यद्विजानाति तदल्पम्' इति श्रुतौ भूमाख्यब्रह्मोपासना च विहिता ।
तत्र किं सर्वासामुपासनानां समप्राधान्यम्, उत भूमोपासनाया एव
प्राधान्यम्, इतरासां तु वदद्भुत्वं वा इतिसंशये सति निर्णयं करोति—

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥

भूम्नः भूमाख्यब्रह्मोपासनस्यैव ज्यायस्त्वं प्रधानत्वं भूमोपासनाया-
मेव वाक्यस्य महातात्पर्यं, नामाशुपासनानां तु ब्रह्मोपासनां प्रति अङ्ग-
त्वेन उपसर्जनत्वम् । तथा च नामाशुपासनासु अवान्तरतात्पर्यम् । क्रतु-
वनु तथा अङ्गिनः ज्योतिष्टोमादिक्रतोः प्रधानत्वं, अङ्गानां तु समित्कुशा-
दीनाम् उपसर्जनत्वं, तद्वदित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—तथाहि दर्शयति
'अथ यत्रान्यत् पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पम्' इति
श्रुतिः नामाशुपासनानामल्पत्वमुपसर्जनत्वं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु नामाशुपासनासु वाक्यस्य अवान्तरतात्पर्यमपि नास्ति । 'नाम
ब्रह्मेत्युपासीत' इति वाक्यसंदर्भस्य सर्वस्यापि स्थूलारन्धतीन्यायेन
ब्रह्मोपासनायामेव तात्पर्यात् । तथा च नामाशुपासनानां कथं ब्रह्मोपा-
सनाङ्गत्वमित्याशङ्क्याह—

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

नानाविधानि अनेकानि नामाशुपासनान्यपि अङ्गीकर्तव्यानि । कुतः ?
शब्दादिभेदान् 'नाम ब्रह्म इत्युपासीत, वाचं ब्रह्मेत्युपासीत, मनो ब्रह्मे-
त्युपासीत' इत्यादिवाक्येषु उपास्तिशब्दानां बहूनां श्रूयमाणत्वात् नामा-
शुपास्तिनां फलभेदश्रवणाच्च नामाशुपासनास्वपि अवान्तरतात्पर्यमङ्गीक-
र्तव्यमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

विकल्पाधिकरणम् ॥ ५९ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

दहरशाण्डिल्योपकोसलवैश्वानरप्रमूर्तानां ब्रह्मलोकप्राप्तिफलकान् ^{मना}
ब्रह्मोपासनानां विकल्पः अनुष्ठानविकल्पः अङ्गीकर्तव्यः, न तु समु-
च्चयः । एतासु उपासनासु मध्ये एकेन पुरेणैवैवोपासना भरणपर्यन्तं

कर्तव्या, न तु द्वे, तिस्रः, चतस्रो वा, उपासना. कर्तव्या इत्यर्थः । कुतः?
अविशिष्टफलत्वात् अहंप्रहोपासनानां सर्वासामपि तुल्यफलकत्वा-
दित्यर्थः ॥ ५९ ॥

काम्याधिकरणम् ॥ ३४ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

काम्याः आदित्यमण्डलनाममनःप्रभृतिषु जडपदार्थेषु ब्रह्मट्टिरूपा.
ऐश्वर्यादिभिन्नभिन्नफलसाधनीभूताः प्रतीकोपासना. यथाकामं यथेच्छं
समुच्चीयेरन्न वा, एतासां प्रतीकोपासनानां समुच्चयो वा, विकल्पो वेति
अनियम एवाङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः । कुतः ? पूर्वोक्तहेत्वभावात् पूर्वोक्तस्य
तुल्यफलकत्वरूपस्य हेतोः अत्राभावादित्यर्थः ॥ ६० ॥

यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

अङ्गावरद्वोपासनानामपि प्रतीकोपासनानामिव अनियमं वस्तुं प्रथमं
सूत्रचतुष्टयेन पूर्वपक्षमाह—

पूर्वपक्ष —

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

अङ्गेषु उद्गीथाहवनीययूपवेदिप्रभृतिषु ब्रह्मट्टिरूपेषु अङ्गावरद्वोपास-
नेषु यथाश्रयभावः. यथाश्रयाणां ब्रह्मत्वारोपं प्रति अधिष्ठानभूतानामुद्गी-
थादीनामङ्गानां समुच्चयः, एव तदाश्रितानाम् अङ्गावरद्वोपासनानामपि
समुच्चय इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अङ्गानां वा कथं समुच्चयः, समुच्चयगोचरप्रमाणाभावादित्याशङ्क्याह—

शिष्टेऽथ ॥ ६२ ॥

कर्मगण्डश्रुतिषु अङ्गानां समुच्चयस्य शिष्टेः शासनादित्यर्थः ॥ ६२ ॥
समुच्चये लिङ्गमाह—

समाहारात् ॥ ६३ ॥

'वेदान्तरोदितस्य वेदान्तरे समाहागदङ्गानां समुच्चयः' ॥ ६३ ॥

अस्त्वङ्गानां समुच्चयः तथापि अङ्गाश्रितानामुपासनानां कथं समुच्चय
इत्याशङ्क्याह—

गुणसाधारण्यश्रुतेः ॥ ६४ ॥

१ ' इत्यङ्गमादिप्रयोगेऽपि अङ्गानां मेलनरूपस्य समाहारस्य अङ्गादिगुणादित्यर्थः
॥ ६३ ॥' इति पुलकान्तस्य ठ ।

अङ्गावयवद्वोपासनानामपि ' यदेव विद्यया करोति ' इति श्रुत्या कर्माङ्गत्वस्य प्रतिपादितत्वेन गुणसाधारण्यश्रवणादङ्गमाभ्यप्रतिपादनादङ्गानामिव अङ्गावयवद्वोपासनानामपि समुच्चय इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

सिद्धान्त —

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

न वा अङ्गावयवद्वोपासनानां समुच्चयनियमो नास्त्येव । कुत ? तत्सहभावाश्रुते तासाम् अङ्गावयवद्वोपासनानां सहभावस्य समुच्चयस्य अश्रवणान्त्यर्थः । ' यदेव विद्यया करोति अद्वयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवति ' इति श्रुतौ अङ्गावयवद्वोपासनानां कर्माङ्गत्व न प्रतिपाद्यते । ' तन्निर्धारणानियमस्तद्वृत्ते पृथग्यप्रतिबन्ध फलम् ' इति सूत्रे कर्माङ्गत्वस्य निरस्तत्वान् । किं तु अङ्गावयवद्वोपासनापूर्वकं कर्मानुष्ठाने कृते सति स्वर्गादिफलोत्पत्तिरन्वक्रपापानां निवृत्त्या शान्तिमेव फलोत्पत्तिर्भवतीत्यनावन्मात्रमेव ' यदेव विद्यया करोति ' इति श्रुत्या प्रतिपाद्यते । तथा च अङ्गावयवद्वोपासनानामपि प्रतीकोपासनानामिव समुच्चयो वा विकल्पो वेत्यनियम इति भावः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

एकद्विन्याङ्गावयवद्वोपासनापरिज्ञानवता सर्वात्मना अङ्गावयवद्वोपासनापरिज्ञानरहितानां च ऋत्विजा कर्मानुष्ठानतृत्वदर्शनादपि नाङ्गावयवद्वोपासनानां कर्माङ्गत्व, न वा समुच्चय इत्यर्थः । न च अङ्गावयवद्वोपासनानां कर्माङ्गत्वाभावे फलप्रतिबन्धरूपापरहितानां पुरुषाणामङ्गावयवद्वोपासनानुष्ठानवेयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । अङ्गावयवद्वोपासनासहकृतकर्मानुष्ठानवता बहुकालस्वर्गभोगस्य ' प्रदानवदेव तदुक्तम् ' इति सूत्रे प्रतिपादितत्वादिति भावः ॥ ६६ ॥

इति ब्रह्मसूत्रतौ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पुरपापधिकरणम् ॥ १ ॥

कालान्तरभाविपारलौकिकस्वर्गादिफलभोगयोग्यस्य देहेन्द्रियान्तकरणव्यतिरिक्तस्य नित्यम्यात्मनो ज्ञानविना कालान्तरमाविलोकान्तर-

भाविस्वर्गादिफलभोगसाधनेषु बहुमित्यव्यायाससाध्येषु कर्मसु प्रेक्षावता प्रवृत्त्यसमवात् देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्य ज्योतिष्टोमादिसकलकर्मानुष्ठानाङ्गत्वं वक्तव्यम् । तथा च अङ्गाङ्गिनोरेकफलसाधनत्वात् अङ्गिना कर्मणा यन् फल स्वर्गादिकं, तदेव अङ्गस्य देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्यापि फलमित्यङ्गीकर्तव्यम् । तथा च कर्मानुष्ठानाङ्गस्य देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्य स्यातन्ध्येण मोक्षलक्षणफलान्तरसाधनत्वासंभवान् उत्तरमीमासारम्भो व्यर्थ इति पूर्वमीमासका वदन्ति । तन्मत निराकर्तुं प्रथमं सिद्धान्तमाह—

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

अत्र प्रह्लासाक्षात्कारान् पुरुषार्थं मोक्षोऽस्तीति वादरायणो मन्यते । कुत ? शब्दान्तरति शोकमात्मविन्' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥
पूर्वपक्ष —

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

शेषत्वादेहादिव्यतिरिक्तात्मविषयकज्ञानस्य कर्माङ्गत्वेन ज्ञानविषयीभूतस्यात्मनोऽपि कर्माङ्गत्वात् 'तरति शोकमात्मविन्' इत्यादिवाक्यस्य पुरुषार्थवाद पुरुषस्य देहादिव्यतिरिक्तस्य आत्मन अर्थवाद स्तावक आत्मज्ञानस्तुतिद्वारा आत्मस्तुतिपरमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा अन्येषु अन्येषां द्रव्यदेवताकर्मरूपाणामङ्गानां 'यस्य पर्णमया जुर्भूयति न स पार्ष्णेक शृणोति, वायुं क्षेपिष्ठा देवता, यन् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य नश्यते' इत्यादिवाक्यं यथा स्तुतिपरं, तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मज्ञानस्य स्यातन्ध्येण मोक्षसाधनत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

आत्मसाक्षात्कारवता जनमार्गनामपि आचारदर्शनात् कर्मानुष्ठानदर्शनात् आत्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमेव, न स्यातन्ध्येण मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

'यदेव विद्याया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव कीर्यवत्तर भवति' इति श्रुतौ विद्याशब्दान्यस्य आत्मज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वभ्रमणादपि आत्मज्ञानस्य न स्यातन्ध्येण मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः । यत् कर्म विद्याया

देहातिरिक्तात्मज्ञानेन श्रद्धया आस्तिक्येन च उपनिषदा इन्द्रादिध्यानेन सहकृतः सन् करोति, तदेव कर्म वीर्यवत्तरम् अविलम्बेन स्वर्गादिफलजनकमित्यर्थः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

‘सं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च’ इति श्रुतौ आत्मज्ञानकर्मणोः समन्वारम्भणात् जीवेन सह परलोकगमनश्रवणादपि आत्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वं न संभवति । मोक्षसाधनत्वाङ्गीकारे इहैव लोके मोक्षजननसमर्थत्वेन परलोकगमनस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । सं परलोकं गच्छन्तं कर्मिणं विद्याकर्मणी आत्मज्ञानकर्मणी, समन्वारभेते सन्यगनुसृत्य गच्छतः, पूर्वप्रज्ञा पूर्वजन्मन्यभ्यस्ता सूक्ष्मचन्दनादिविषयभोगधासना च गच्छतीति श्रुत्यर्थः ॥ ५ ॥

तद्धतो विधानात् ॥ ६ ॥

‘य एवं विद्वान् यजते’ इति श्रुतौ आत्मज्ञानवतः कर्मविधानादपि आत्मज्ञानं कर्माङ्गमेव, न स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनमित्यर्थः । यः पुरुषः विद्वान् देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवान् सन् यजते यागं करोति, तस्य कर्म शीघ्रमेव फलजनकमिति श्रुत्यर्थः ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

‘कुर्यन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः’ इति श्रुतौ मरणपर्यन्तं ज्ञानिनामज्ञानिनां च कर्मानुष्ठानस्य आवश्यकत्वश्रवणादपि आत्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वं न संभवति । मोक्षसाधनत्वाङ्गीकारे आत्मज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं कर्मानुष्ठानस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तदर्शनात् ॥ ८ ॥

देहेन्द्रियान्तःकरणव्यतिरिक्तस्यात्मनः ‘तत्त्वमसि । अहं ब्रह्मास्मि’ इति वाक्यैः अधिकोपदेशात् अधिकस्य ब्रह्माभेदस्योपदेशात् तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यं जीवब्रह्माभेदविषयकं ज्ञानं वादरायणस्य मते एवं मोक्षसाधनं, न तु देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रम् । कुतः ? तदर्शनात् ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । ब्रह्मविदोऽप्येति परम्’ इत्यादिश्रुतिषु जीवब्रह्माभेदज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वश्रवणादित्यर्थः । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’

इत्यादिवहुवाक्यानुसारेण 'सरति शोकमात्मविद्' इति याम्येऽपि आत्मशब्देन ब्रह्माभिन्नो जीव एवोच्यते । तथा च देहादिव्यतिरिक्तात्म-ज्ञानमात्रस्य कर्मानुष्ठानाद्भवेऽपि जीवत्रहामेदज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाद्भवाभावान् स्वातन्त्र्येण मोक्षरूपफलान्तरसाधनत्वमुपपन्नमिति भावः ॥ ८

यद्येवं ज्ञानिनां जनकादीनामपि कर्मानुष्ठानदर्शनात् आत्मज्ञानं न मोक्षसाधनमिति, तत्र परिहारमाह—

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

ज्ञानिनां शुकादीनां सकलकर्मानुष्ठानपरित्यागेन तूष्णीमवस्थानमपि दृष्टम् । तथा च लिङ्गदर्शनं मतद्वयेऽपि तुल्यम् । एवंस्थिते सति धूना ज्ञानिनां कर्मानुष्ठानपरित्यागस्य दृष्टत्वात् जनकाद्यनुसारेण केषांचिन् ज्ञानिना कर्मानुष्ठानं कुतूहलार्थं वा, लोकशिक्षार्थं वा भविष्यतीति न तावन्मात्रेण जीवत्रहामेदज्ञानस्य कर्माद्भत्वमिति भावः ॥ ९ ॥

यद्येवं 'यदेव विद्यया करोति' इति श्रुत्या ज्ञानस्य कर्माद्भत्वं प्रतिपाद्यत इति, तस्य परिहारमाह—

असार्धत्रिकी ॥ १० ॥

ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुभूतदहरशाण्डिल्यवैश्वानरोपकोसलादिसगुणब्रह्मविद्या मोक्षसाधनीभूतनिर्गुणब्रह्मविद्या च सार्धत्रिकी सरला इयं विद्याशब्देन नोच्यते, किं तूट्टीयादिषु कर्माङ्गेषु ब्रह्मदृष्टिरूपा या अङ्गावयवोपासना, सा 'यदेव विद्यया करोति' इति श्रुतौ विद्याशब्देनोन्यते । तथा चाङ्गावयवोपासनाया एव कर्माद्भत्वं, न सगुणब्रह्मोपासनायाः, न वा निर्गुणब्रह्मज्ञानस्येत्यर्थः ॥ १० ॥

यद्येवं 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' इति श्रुतौ आत्मज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गिभावेन मिलितयोः स्वर्गलोकप्राप्तिसाधनत्वप्रतिपादनान् आत्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वं न संभवतीति, तस्य परिहारमाह—

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

'तं विद्याकर्मणी' इति श्रुतौ विद्याशब्देन निर्गुणब्रह्मज्ञानं नोन्यते । निर्गुणब्रह्मज्ञानिनाम् इहैव लिङ्गशरीरनाशपूर्वम् इहैव ब्रह्मण्येकीभा-

वस्य श्रुतिषु प्रतिपादितत्वेन परलोकगमनप्रसत्तेरभावात् । किं तु विद्या-
शब्देन सगुणब्रह्मोपासनैवोच्यते । एवंस्थिते सति 'तं विद्याकर्मणी सम-
न्वारभेते' इति श्रुतौ विभागो निश्चीयते । कथं ? तं देवयानमार्गेण
ब्रह्मलोकं गच्छन्तं सगुणब्रह्मोपासकं विद्या सगुणब्रह्मोपासना समन्वा-
रभते अनुसृत्य गच्छति, तं धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकं गच्छन्तं कर्मिणं
ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म समन्वारभते अनुसृत्य गच्छति, इत्येवंविभागो
निश्चीयते । शतवत् द्वयोः ब्राह्मणयोः शतं पणा दातव्या इति लौकि-
कवान्यं एकस्य ब्राह्मणस्य पञ्चाशत्पणा दातव्याः, अन्यस्य ब्राह्मणस्य
पञ्चाशत्पणा दातव्या इति विभागो यथा निश्चीयते, तद्वदित्यर्थः ।
सगुणब्रह्मोपासनाकर्मणोः स्वात्मन्येन प्रत्येकं ब्रह्मलोकस्वर्गलोकप्राप्ति-
साधनत्वेन कृत्स्नत्वान् उभयोर्मिलित्वा स्वर्गलोकप्राप्तिं प्रति, ब्रह्मलोक-
प्राप्तिं प्रति वा साधनत्वासेभवात् विभाग एव श्रुत्यर्थ इति निश्चीयत
इति भावः । ननु, 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' तं स्वर्गलोकं गच्छन्तं
कर्मिणं विद्याकर्मणी विद्या शब्देन कर्माङ्गभूतं देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमु-
च्यते । कर्मशब्देन तदङ्गकम् अग्निहोत्रादिकमुच्यते । उभे अपि समन्वा-
रभेते अनुसृत्य गच्छत इत्येवं श्रुत्यर्थोऽस्त्विति चेत्, इष्टापत्तेः । देहादिव्य-
तिरिक्तात्मज्ञानमात्रस्य अस्माभिरपि कर्माङ्गत्वाङ्गीकारात् जीवब्रह्माभेद-
ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वनिराकरण एवास्माकमाग्रहः । तथा चास्माकमविरोधिनः
अर्थाः अस्याः श्रुतेः शतमुच्यन्तां, तथापि नास्माकमनिष्टमिति भावः ॥११॥

यद्योक्तम् 'य एवं विद्वान् यजते' इति श्रुतौ देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञा-
नवतः कर्माधिकारश्रवणान् आत्मज्ञानं कर्मानुष्ठानाङ्गमिति, तस्य परि-
हारमाह—

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

इदमुपलक्षणम् । साङ्ख्यवेदाध्ययनवतः कर्मकाण्डप्रतिपाद्यसाङ्गकर्मज्ञान-
वनः तर्कशास्त्रप्रतिपाद्यदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानरतश्च कर्मानुष्ठाने अधि-
कारः, न तु उपनिषद्प्रतिपाद्यजीवब्रह्माभेदज्ञानवन इत्यर्थः । तथा च 'य
एवं विद्वान् यजते' इति श्रुतौ विद्वच्छब्देन कर्मकाण्डप्रतिपाद्यार्थज्ञान-
वान् तर्कशास्त्रप्रतिपाद्यदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवांश्च कर्मानुष्ठानाधिका-
रीत्युच्यते । न तु ज्ञानकाण्डप्रतिपाद्यजीवब्रह्माभेदज्ञानवान् । जीवब्र-
ह्माभेदज्ञानस्य कर्मानुष्ठानानुपयोगित्वादिति भावः ॥ १२ ॥

यद्योक्तम्, 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिज्ञोविपेच्छतं ममा।' इति श्रुतौ ब्रह्म-
ज्ञानवता ब्रह्मज्ञानरहितानां च सर्वेषामपि मरणपर्यन्तं कर्मानुष्ठानस्या-
वश्यकत्वप्रतिपादनात् ब्रह्मज्ञानं स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनं नास्तीति, तस्य
परिहारमाह—

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति वाक्यं जीवब्रह्माभेदज्ञानरहितदेहाभिमानपु-
रुषविषयकम् । कुतः ? अविशेषान् एतस्य वाक्यस्य सामान्यवचनत्वादि-
त्यर्थः । अयं भावः—कुर्वन्नेवेह कर्माणीति वाक्यं ज्ञानविषयकं वा, अ-
ज्ञानविषयकं वा इति संदेहे प्राप्ते सति, इदं वाक्यम् अज्ञानविषयकमे-
वेति निश्चीयते ज्ञानिना ज्ञानोत्पत्त्युत्तरक्षण एव मोक्षप्रतिपादकबहु-
श्रुत्यनुसारेण ज्ञानोत्तरकालं कर्मानुष्ठानस्य व्यर्थत्वेन मरणपर्यन्तं कर्मा-
नुष्ठानप्रतिपादकस्य अस्य वाक्यस्य अज्ञानविषयकत्वस्यैव उचितत्वान्
'कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टं तं त्यजेदन्त्यजं यथा' इति स्मृतौ ब्रह्मज्ञानरहितानां
कर्मानुष्ठानपरिस्थाने सति पातित्यभ्रवणादिति भावः ॥ १३ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणीति वाक्यस्य ज्ञानविषयकत्वमङ्गीकृत्यापि परिहारा-
न्तरमाह—

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

ज्ञानिनामपि मरणपर्यन्तं कर्मानुष्ठानमावश्यकं, किमु वक्तव्यमज्ञानि-
नामित्येवंरूपेण कर्मप्रशंसार्थमनुमतिं ज्ञानिना कर्मानुष्ठानस्य आवश्यक-
त्वप्रतिपादनं, न तु स्वार्थं तात्पर्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अस्य वाक्यस्य परिहारान्तरमाह—

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

एके शास्त्रिनः, 'किमर्था वयमभ्येष्ट्याम किमर्था वयं यक्ष्याम किं
प्रजया करिष्यामो येन नोऽयमात्मा' इति श्रुतौ आत्मज्ञानवता सकल-
कर्मानुष्ठानं परित्यज्य कामकारेण स्वेच्छया तूष्णीमवस्थानं प्रतिपाद-
यन्ति । तथा च 'किमर्था वयमभ्येष्ट्याम' इति श्रुत्यन्तरविरोधादपि
'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति वाक्यमज्ञानविषयकं वा, कर्मप्रशंसापरं वा
अङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥ १५ ॥

जीवब्रह्माभेदज्ञानस्य कर्मानुष्ठानानुपयोगित्वान् कर्माङ्गत्वं नास्तीत्यु-

क्तम् । इदानीं तु जीवब्रह्माभेदविषयकसाक्षात्कारस्य सकलकर्मनाशक-
त्वादपि जीवब्रह्माभेदविषयकमपरोक्षज्ञानं न कर्माङ्गमित्याह—

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

जीवब्रह्माभेदविषयकमपरोक्षज्ञानं सकलकर्मणामुपमर्दं नाशकम् ' भि-
द्यते हृदयप्रन्थिविष्ठचन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्
दृष्टे परावरे । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ' इत्यादिश्रु-
तिस्मृतिषु ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सकलकर्मनाशकत्वप्रतिपादनादित्यर्थः ।
तथा च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य कर्मनाशकत्वादपि न कर्माङ्गत्वमिति भावः ।
न च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सकलकर्मनाशकत्वेन कर्मानुष्ठानाङ्गत्वाभावे-
ऽपि श्रवणोत्तरकार्त्तनस्य श्रुतवेदान्तशब्दजन्यस्य जीवब्रह्माभेदविषयकस्य
परोक्षज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वं भविष्यतीति वाच्यम् । जीवब्रह्माभेद-
विषयकशब्दज्ञाने सति जीवनिष्ठानां कर्तृत्वभोक्तृत्वकिञ्चित्ज्ञात्वादि-
धर्माणां, जीवेन क्रियमाणानाम् अग्निहोत्रादिकर्मणां, जीवेन भुज्यमा-
नानां स्वर्गादिकलानां च मिथ्यात्वनिश्चयात् ईश्वरगतानामपि सर्वज्ञत्व-
सर्वेश्वरत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वजगत्कारणत्वसर्वकर्मफलप्रदातृत्वादिधर्माणां च
मिथ्यात्वनिश्चयात् जीवब्रह्माभेदविषयकस्य शब्दपरोक्षज्ञानस्यापि कर्मा-
नुष्ठानविरोधित्वेन कर्मानुष्ठानाङ्गत्वमनुपपन्नमिति भावः ॥ १६ ॥

जीवब्रह्माभेदविषयकस्य ज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—

ऊर्ध्वरेतसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

शब्दे वेदे ' इमं लोकमगुं च लोकं परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् । त्रय
एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति । संन्यस्य श्रवणं कुर्यात् ' इत्यादिश्रुतौ
ऊर्ध्वरेतसु च ऊर्ध्वरेतसां संन्यासिनां श्रवणमनननिदि-
ध्यासनरूपा ब्रह्मविद्या विहिता । तथा च संन्यासिना अग्निहोत्रा-
दिकर्मानुष्ठानासंभवात् संन्यास्यधिकारिकस्य ब्रह्मज्ञानस्य कर्मानुष्ठाना-
ङ्गत्वमनुपपन्नमिति भावः ॥ १७ ॥

परामर्शधिकरणम् ॥ २ ॥

संन्यासाश्रमस्यैवाप्रामाणिकत्वात् संन्यासिना श्रवणमनननिदिध्या-
सनरूपाया ब्रह्मविद्यायामधिकार इत्येतदनुपपन्नमिति पूर्वपक्षमाह—

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

' ब्रह्मचार्याचार्यकुलेवासी प्रथमः, यज्ञो दानमध्ययनमिति द्वितीयः

तप इति तृतीयः; त्रय एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ।
 इति । ब्रह्मचारीत्यनेन ब्रह्मचर्याश्रम उच्यते । यज्ञदानाध्ययनशब्दैः
 त्रितयप्रधानको गृहस्थाश्रम उच्यते । तपश्शब्देन तपःप्रधानको वानप्र-
 स्थाश्रम उच्यते । एते त्रयो ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थाः पुण्यलोकभाजो
 भवन्ति । ब्रह्मसंस्थः निरन्तरं ब्रह्मविचारपरः संन्यासी तु श्रवणमनना-
 दनुष्ठानद्वारा अमृतत्वं मोक्षं प्राप्नोतीति श्रुत्यर्थः । एवं स्थिते सति
 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति वाक्यं परामर्शम् अन्धपरंपरान्यायप्राप्तभ्र-
 मसिद्धसंन्यासस्य अनुवादकं त्रैमिनिर्मन्यते । कुतः ? अचोदना खलु
 विधायकलिङ्गोदत्तव्यप्रत्ययादिकं अस्मिन् वाक्ये नास्ति खलु । न केव-
 लमस्मिन् वाक्ये लिङ्गाद्यभावमात्रं, किं तु 'वीरहा वा एष देवानां यो-
 ऽग्निमुद्वासयते' इति वाक्यान्तरमग्निहोत्रादिकर्मत्यागात्मकं संन्यासं
 अपवदति प्रतिपेक्षतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

वादरायणस्तु संन्यासाश्रममनुष्ठेयं प्रामाणिकं मन्यते । कुतः ?
 साम्यश्रुतेः 'ब्रह्मचार्याचार्यकुलेवासी प्रथमः' इत्यादिषु आश्रमचतुष्टय-
 विधायकेषु चतुर्ष्वपि वाक्येषु लिङ्गादिप्रत्ययाभावस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ।
 तथा च संन्यासाश्रमस्याप्रामाणिकत्वाङ्गीकारे ब्रह्मचर्यादीनां त्रयाणाम-
 प्याश्रमाणामप्रामाणिकत्वं स्यादिति भावः । तथा चानुवादरूपवाक्यप्र-
 तिपादितानामपि चतुर्णामप्याश्रमाणां प्रामाणिकत्वमङ्गीकर्तव्यमिति
 भावः ॥ १९ ॥

परिहारान्तरमाह—

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

धारणवत् 'पित्र्येऽग्निहोत्रे अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्वेत् । देवेऽग्नि-
 होत्रे उपरि हि देवेभ्यः समिधं धारयति' इति वाक्ये यया लिङ्प्रत्ययः
 अध्याह्नियते, एवम् 'ब्रह्मचार्याचार्यकुलेवासी प्रथमः' इत्यादिषु चतुर्ष्वपि
 वाक्येषु विधिः तव्यप्रत्ययः अध्याहर्तव्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ २१ ॥

ब्रह्मविद्यास्तावकतया अर्थवादत्वेनापि 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति

वाक्यस्य प्रामाण्यसंभवात् अस्मिन् वाक्ये तद्व्यप्रत्ययाध्याहारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य निराकरोति—

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

उपादानान् ब्रह्मविद्याप्रकरणे अस्य वाक्यस्य पठितत्वात् ‘ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति’ इति वाक्यं स्तुतिमात्रं श्रवणमननाभ्यासशीलानाम् अग्नि-होत्रादिसकलकर्मत्यागेऽपि न दोष इत्येवंरूपेण ब्रह्मविद्याप्रशंसार्थमिदं वाक्यं, न संन्यासतात्पर्यकमिति चेन्न । अपूर्वत्वान् संन्यासस्य प्रमाणान्तरेण अज्ञातत्वान् नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मानुष्ठानविश्लेषराहित्यसंपादकतया श्रवणाद्यनुकूलत्वेन सफलत्वाच्च फलवत्यज्ञातेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्यमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

‘यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । संन्यस्य श्रवणं कुर्यात् । इमं लोकममुं च लोकं परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्’ इत्यादिवहुश्रुतिषु भावशब्दान् विधायकलिङादिशब्दस्य विद्यमानत्वादपि संन्यासस्य प्रामाणिकत्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥

पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ४ ॥

इयता सूत्रमदभेन संन्यासस्य ब्रह्मविद्यानुकूलत्वं प्रसाध्य इदानीं उपनिषन्मध्यगतानां याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादशक्त्यगार्गीसंवादप्रतर्दनेन्द्र-संवादरूपाणाम् उपाख्यानानामपि ब्रह्मविद्यानुकूलत्वं वक्तुं पूर्वपश्चादशङ्क्य निराकरोति—

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

पारिप्लवो नाम अश्वमेधाङ्गभूतकर्मविशेषः । तस्मिन् कर्मणि ज्योतिष्टोमादिसकलकर्माङ्गभूताः मन्त्राः पठनीयाः । एवं स्थिते सति याज्ञवल्क्यमैत्रेय्यादिसंवादरूपाः कथाप्रवन्धा अपि पारिप्लवार्थाः कर्मकाण्डस्थ-पारिप्लवाख्यकर्माङ्गभूता इति चेन्न । विशेषितत्वान् कर्मकाण्डस्थाः सकलकर्माङ्गभूता मन्त्राः पारिप्लवे पठितव्या इति विशिष्योक्तत्वादि-त्यर्थः । तथा च ज्ञानकाण्डस्थानाम् उपाख्यानानां कर्मकाण्डस्थपारिप्लवकर्माङ्गत्वप्रसक्तिर्नास्तीति भावः ॥ २३ ॥

तर्हि उपाख्यानानां वैयर्थ्यमेव स्यादित्याशङ्क्याह—

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

तथासति उपाख्यानानां पारिप्लवाद्भूत्वाभावे सति एकवाक्यतो-
पबन्धात् ब्रह्मविद्याप्रकरणपठितानामुपाख्यानानां ब्रह्मप्रतिपादकवा-
क्यैः सह एकवाक्यतया उपबन्धान् संबन्धात् ब्रह्मविद्याभूत्वमित्यर्थः ।
उपाख्यानपूर्वकं ब्रह्मप्रतिपादने कृते सति मन्दबुद्धीनामपि सुलभतया
ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यत इति तदर्थं ब्रह्मप्रतिपादकेषु वेदान्तेषु उपाख्यानान्नु-
क्तानीति भावः ॥ २४ ॥

अग्नीन्धनाधिकरणम् ॥ १ ॥

सूत्रद्वयेन प्राप्तङ्गिकी चिन्तां कृत्वा प्रस्तुतामेव चिन्तां करोति—

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

यतः अव्ययमनननिदिध्यासनरूपा ब्रह्मविद्या संन्यास्यधिकारिका,
अत एवाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा अन्याधानाग्निहोत्रादिकर्मणा ब्रह्मसाक्षात्कारं
प्रति साक्षादपेक्षा नास्ति । ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साक्षात् साधनत्वं
नास्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

सर्वविद्याधिकरणम् ॥ १ ॥

‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाना-
शकेन’ इत्यादिश्रुतेः यज्ञादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वयो-
धिकायाः अप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याह—

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरभवत् ॥ २६ ॥

यज्ञादिश्रुतेः ‘यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन’ इतिश्रुतिबलान् सर्वापेक्षा
सर्वेषां कर्मणां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति अपेक्षा परम्परया साधनत्वमङ्गीक्रि-
यते । अश्वत् अश्वस्य यथा गमनाक्रियापरम्परया मामप्राप्तिं प्रति साध-
नत्वं, तद्वदित्यर्थः । तथा च ‘तमेतं वेदानुवचनेन’ इत्यादिश्रुतेः चित्त-
शुद्धिवैराग्यसंन्यासअव्ययमनननिदिध्यासनादिपरम्परया यज्ञादिकर्मणां
ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वमोषकत्वान् अप्रामाण्यं नास्तीति
भावः ॥ २६ ॥

एवं ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति बहिरङ्गसाधनानि यज्ञादिकर्मणि प्रति-
पाद्य इदानीं ततोऽप्यन्तरङ्गसाधनानि शमदमादीनि प्रतिपादयति—

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

तथापि संन्यासिनां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति बहिरङ्गसाधनभूताग्निहो-
त्रादिकर्मानुष्ठानप्रसक्त्यभावेऽपि संन्यासी शमदमाद्युपेतः स्यात् शमदमा-
दिविशिष्टो भवेत् । कुतः ? तदङ्गतया ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साक्षात्सा-
धनतया तद्विधेस्तेषां शमदमादीनाम् 'शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठतिः श्रद्धा-
वित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्' इति वाक्येन विहितत्वाद्धेतोः तेषां
शमदमादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति अन्तरङ्गसाधनानामवश्यमनुष्ठेयत्वात्
संन्यासिनामप्यवश्यं संपादनीयत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

'अथ परिव्राडेकशार्दापरिहितो मुण्डोदरपात्र्यरप्यनित्यो भिक्षार्थं भ्रामं
प्रविशेत् आसायं प्रदक्षिणेनाविचिकित्सन् सार्ववर्णिकं भैक्षचर्यमभिशा-
स्तपतितर्जमयशोपवीती शौचकामनिष्ठमेकं वैणवं दण्डमादत्ते सस्ते मा
गोपाय' इति श्रुतौ निष्कम्पं संन्यासिनां ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्रगृहेषु
भिक्षाचरणमुक्तं, तद्यापत्कालविषयकमित्याह—

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

सार्ववर्णिकं भैक्षचर्यमिति श्रुतौ सर्वान्नानुमतिः सर्ववर्णानां गृहेषु
अन्नभक्षणानुज्ञा अस्मिन् युगे प्राणात्यये प्राणसंकटकाल एव, न तु
स्वस्थावस्थायाम् । कुतः ? तद्दर्शनात् महात्मनां प्राणसंकटसमय एव
अभक्ष्यभक्षणदर्शनादित्यर्थः ॥ २८ ॥

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

भक्ष्याभक्ष्यविभागयोषकश्रुतीनामवाधात् अवाधार्थमपि प्राणसंकटस-
मय एव अभक्ष्यभक्षणमिति भावः ॥ २९ ॥

अपि च सार्यते ॥ ३० ॥

अपि च स्मृतिष्वपि भक्ष्याभक्ष्यविभागः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

यतः सर्वान्नानुमतिः प्राणसंकटविषया, अत एव शब्दः उपस्तिश्चात्रा-
यणः इभ्येन सामि र्यादितान् कुस्मापांश्च स्वाद्, जलपानं तु उच्छिष्टदो-
पानं कृतवान्, कारणं चात्रोवाच— 'न वा अहमर्जीविष्यमिमानसादन्
कामो म उदपानम्' इति श्रुतिः अकामकारे अस्वस्थावस्थायामेव उपस्ति-

नामकर्तृपेः अभक्ष्यभक्षणे प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा च चतुर्णामप्याश्रमिणां प्राणसंकटसमय एव अभक्ष्यभक्षणम्, अभोज्यगृहभोजनं च न स्वस्थावस्थायामिति भावः । इदं कलियुगाविषयकं, युगान्तरेषु तु संन्यासिनां चतुर्षु वर्णेषु गृहस्थादीनां त्रिषु वर्णेषु च भोजनकरणेऽपि न दोषः । तथाविधाधारस्य विद्यमानत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

आश्रमकर्माधिकरणम् ॥ ८ ॥

संन्यासिनां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति अन्तरङ्गसाधनं शमदमादिकमनुष्ठेयमित्युक्त्वा बहिरङ्गसाधनमपि किञ्चिदनुष्ठेयमस्तीत्याह—

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

आश्रमकर्मापि ज्ञानशौचभिक्षादनादिरूपं बहिरङ्गसाधनमपि संन्यासिनां कर्तव्यम् । कुतः ? विहितत्वान् 'विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिर्रोही भैक्षाश्रो ब्रह्मभूयाय भवति । पुत्रेष्णायाश्च वित्तेष्णायाश्च लोकेष्णायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षार्च्यं चरन्ति । अथ परित्राडेकशादीपरिहितः' इत्यादिश्रुतिषु संन्यासिनामपि भिक्षादनादीनामाश्रमधर्माणां विहितत्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

न केवलं विहितत्वमात्रेण संन्यासिनामाश्रमधर्मानुष्ठानं, किं तु चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वादपीत्याह—

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

भिक्षादनाद्याश्रमकर्मानुष्ठानस्य चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति सहकारित्वेन साधनत्वेन हेतुनापि संन्यासिनां भिक्षादनादिकर्म अवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण संन्यासिनां धर्मान् प्रतिपाद्य इदानीम् 'ऊर्ध्वरेतसु च शब्दे हि' इति सूत्रे उपक्रमन्तमूर्ध्वरेतसां ब्रह्मविद्याधिकारित्वमुपसंहरति—

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथापि सर्वश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनयापि त एव ऊर्ध्वरेतस एव श्रवणमनननिदिध्यासनरूपायां ब्रह्मविद्यायामधिकारिणः । सर्वथापीत्येतत्पदं स्वयमेव व्याचष्टे—उभयलिङ्गादिति । उभयलिङ्गात् श्रुतिस्मृतिरूपाङ्गज्ञापकादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

सन्यासिनामेव ब्रह्मविद्याधिकार इत्यत्र हेत्वन्तरमाह—

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

‘यत्र सन्त न चासन्त नाश्रित न बहुश्रुतम् । न सुवृत्त न दुर्वृत्त वेद कश्चन स द्विज । तुल्यनिन्दास्तुतिर्माना सतुष्टो येनकेनचिन्’ इत्यादिस्मृति । अनभिभव मानावमानादिराहित्य ब्रह्मसाक्षात्कारसाधन दर्शयति । तच्च मानावमानादिराहित्य प्रायेण सन्यासिनामेव सम्भति, न गृहस्थाना पुनदराद्यभिमानवताम् । तस्मादपि सन्यासिनामेव ब्रह्म-विद्याधिकार इति भाव ॥ ३५ ॥

तद्वृत्तपक्षिकरणम् ॥ ९ ॥

एव सन्यासिनामेव ब्रह्मविद्याधिकार प्रसाध्य इदानीं विधुराणामपि अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठाने विश्लेषाभावात् ब्रह्मचर्यवत्त्वाच्च सन्यासिपुल्य-त्वात् तेषामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारमाह—

अन्तरा चापि तु तद्वृत्तेः ॥ ३६ ॥

दैवात् पत्नीवियोगे सति अन्तरा गृहस्थाश्रमसन्यासाश्रमयो मध्ये विद्यमानानामनाश्रमिणा विधुराणामपि श्रवणमनननिदिध्यासनरूपाया ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति । कुत ? तद्वृत्ते अनाश्रमिणामपि बहूना लोके ब्रह्मसाक्षात्कारवत्त्वदर्शनादित्यर्थ ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

अपि च अनाश्रमिणामपि बहूना ब्रह्मसाक्षात्कारवत्त्व मन्वादिस्मृ-तिषु प्रतिपाद्यत इत्यर्थ ॥ ३७ ॥

अनाश्रमिणा ज्ञानसाधनीभूतकर्मानुष्ठानाभावात् कथं ज्ञानोत्पत्तिरि-त्याशङ्क्याह—

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

अनाश्रमिमिगनुष्ठिताना विशेषाणा ज्ञानसध्याजपादीनामनुग्रह ज्ञा-नानुग्राहकत्वमुपपन्नमित्यर्थ ॥ ३८ ॥

अनाश्रमिकर्मापेक्षया आश्रमिकर्मणामाधिक्यमाह—

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अतः अनाश्रमिकर्मापेक्षया इतरत् आश्रमिकृत कर्म ज्याय श्रेष्ठम् अविलम्बेन ज्ञानसाधकमित्यर्थ ॥ ३९ ॥

तद्वृत्ताधिकरणम् ॥ १० ॥

अनाश्रमिणां विधुषाणां श्रवणमनननिदिध्यासनरूपायां ब्रह्मविद्या-
यामधिकारं प्रतिपाद्य इदानीं संन्यासाश्रमं प्राप्य तं परित्यज्य पुन-
र्गृहस्थाश्रमं प्राप्तानामाश्रमभ्रंशजन्योत्कृष्टपापविशिष्टानामाश्रमभ्रष्टानां
ब्रह्मविद्यायामधिकारो नास्तीति वक्तुमाश्रमभ्रंशस्य शास्त्रप्रतिपिद्ध-
त्वेन पापजनकत्वमाह—

तद्वृत्तस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

तद्वृत्तस्य संन्यासाश्रमं प्राप्तस्य अतद्भावः संन्यासाश्रमात् भ्रंशः
शास्त्रविहितो न भवति । प्रत्युत शास्त्रप्रतिपिद्ध एव । कुतः ? नियमात-
द्रूपाभावेभ्यः नियमेभ्यः संन्यासाश्रमप्राप्त्यनन्तरं मरणपर्यन्तं संन्या-
साश्रमेणैव स्थातव्यं, पुनः न निवर्तितव्यमिति नियमप्रतिपादकेभ्यो
मन्वादिवचनेभ्यः, अतद्रूपाभावेभ्यः अतद्रूपाणां नियमाप्रतिपादकानां
वचनानामभावेभ्यश्च हेतुभ्यः आश्रमभ्रंशः शास्त्रप्रतिपिद्ध इत्यर्थः ।
संन्यासाश्रमं प्राप्तस्य संन्यासाश्रम एव मरणपर्यन्तमभिरुचिर्यस्योत्पन्ना
तस्य संन्यासाश्रमेणैव अवस्थानं यस्य तु गृहस्थाश्रमेऽभिरुचिररूपन्ना
तस्य संन्यासाश्रमं परित्यज्य पुनर्गृहस्थाश्रमेणावस्थानमित्येवंविधानि-
यमप्रतिपादकानि वचनानि मन्वादिस्मृतिषु कुत्रापि न सन्तीति
भावः ॥ ४० ॥

आधिकारिकाधिकरणम् ॥ ११ ॥

संन्यासाश्रमात् भ्रष्टानां कंचित् कालं गृहस्थाश्रमे स्थितानां पश्चा-
त्तापे सति आश्रमभ्रंशजन्यपापस्य प्रायश्चित्तमस्ति वा, न चेति संशये
सति प्रायश्चित्तमस्तीति वक्तुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानाच्चदयोगात् ॥ ४१ ॥

आधिकारिकाणां संन्यासाश्रम एव तिष्ठतां संन्यासाश्रमविहितक-
र्मानुष्ठानं कुर्वतां प्रमादान् सुरुद्धक्षचर्यादिभ्रंशवतां यन् प्रायश्चित्तम् अने-
कस्मृत्तिकास्तानाम् अनेकसहस्रप्रणवजपप्राणायामादिरूपं मन्वादिस्मृतिषु
विहितं, तदपि प्रायश्चित्तमधिकारिणाम् आश्रमभ्रष्टानां नास्ति । कुतः ?
पतनानुमानात् । 'प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्धेत् स आत्महा' इतिस्मृ-
ताश्चाश्रमभ्रष्टानां पतितत्वप्रतिपादनात् पतितानां तद्योगान् तस्य प्राय-
श्चित्तस्यायोगान् अनुपपन्नत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

अशनवत् ब्राह्मणानां शूद्रादिगृहेषु बहुकालं भोजनजन्यपापवदाश्रमभ्रंशजन्य पापमपि उपपूर्वमेव उपपातकमेव । तथा च एके मन्वादय आश्रमभ्रंशजन्यपापस्य भावः प्रायश्चित्तसद्भावः वदन्ति । तदुक्तं तच्च प्रायश्चित्तं भूप्रदक्षिणसकलतीर्थस्नानादिरूपं मन्त्रादिस्मृतिष्वेवोक्तमित्यर्थः ४२

बहिरपिकरणम् ॥ १२ ॥

आश्रमभ्रष्टानां प्रायश्चित्तेन आश्रमभ्रंशजन्यपापस्य नष्टत्वेन परिशुद्धानां परलोकप्राप्त्यभावेऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकारो नास्तात्याह—

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

आश्रमभ्रष्टानां कृतप्रायश्चित्तानाम् अकृतप्रायश्चित्तानां च उभयविधानामपि बहिष्कारः कर्तव्यः । प्रायश्चित्तकरणानन्तरमपि तेषां वेदान्तशास्त्रगुरुभिर्न पाठनीयं, शिष्टैरपि तेषां निरुद्धे वेदान्तश्रवणं न कर्तव्यं, सहश्रोतृभिरपि तैः सह एवगुरुनिकटे वेदान्तश्रवणं न कर्तव्यम् । तैः सह यङ्क्तिभोजनादिकमपि न कर्तव्यमित्यर्थः । कुत ? स्मृते बहुस्मृतीनां विद्यमानत्वात्, आचारात् शिष्टाचाराच्चेत्यर्थः । कृतप्रायश्चित्तानां तु मरणपर्यन्तं सन्यासाश्रमधर्ममनुतिष्ठतां जन्मान्तरे श्रवणाद्यनुष्ठानेन ब्रह्मसाक्षात्कार इति भावः । इदं सर्वं विविदिषासन्यासविषयकम् । विद्वत्सन्यासिनां तु ब्रह्मसाक्षात्कारबहिनां ब्रह्महत्यादिमहापातकानामपि दग्धत्वात् प्रायश्चित्तापेक्षा नास्तीति द्रष्टव्यम् ॥ ४३ ॥

स्वाम्यपिकरणम् ॥ १३ ॥

उद्गीथाहवनीययूपादिषु वर्माङ्गेषु ब्रह्महृष्टिरूपाणि अङ्गावरद्धोपासनानि यजमानस्य वा अनुष्ठेयानि, उत ऋत्विजा वा अनुष्ठेयानीति सदेहे सति निर्णयं कर्तुं प्रथमं पूर्वश्रमाह—

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

अङ्गावरद्धोपासनानि स्वामिनः यजमानस्य अनुष्ठेयानीति आत्रेयो मन्यते । कुत ? फलश्रुते यजमानस्य फलश्रवणादित्यर्थः । तथा च यजमानस्य अङ्गावरद्धोपासनजन्यफलभोग्यत्वात् अङ्गावरद्धोपासनानि यजमानेनैव कर्तव्यानीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सिद्धान्तः—

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४५ ॥

अङ्गावयवद्वोपासनम् आर्त्विज्यम् ऋत्विजामनुष्ठेयमित्यौडुलोमिर्मन्यते ।
कृतः ? तस्मै साङ्गकर्मानुष्ठानाय दक्षिणादिना ऋत्विक्परिकीयते खलु ।
तथा च परिकीतैः ऋत्विग्भिः कृतानि कर्माणि यथा यजमानस्य फल-
जनकानि, एवमङ्गावयवद्वोपासनान्यपि ऋत्विग्भिरनुष्ठितानि यजमानस्य
फलजनकानीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अङ्गावयवद्वोपासनायाम् ऋत्विजामपि फलश्रवणाच्च अङ्गावयवद्वोपास-
नानि ऋत्विगनुष्ठेयानीत्याह—

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

‘आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते, तं काममागायति’ इति
श्रुतौ ऋत्विग्यजमानयोरुभयोरपि अङ्गावयवद्वोपासनाजन्यफलश्रवणादपि
ऋत्विजामनुष्ठेयानि अङ्गावयवद्वोपासनानीत्यर्थः । आत्मने स्वस्मै यजमा-
नाय वा यं कामं कामयते ऋत्विक्, तं काममुद्दिश्य आगायति उद्गीथे
ब्रह्मदृष्टिपूर्वकम् उद्गीथगानं करोतीति श्रुत्यर्थः । सूत्रत्रयमपि प्रसङ्गावागतं
न प्रकृतोपयुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

सहकार्यन्तरविधिष्वपिकरणम् ॥ १४ ॥

‘सर्वोपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववद्’ इति सूत्रे संन्यासाश्रमात् पूर्वम-
नुष्ठेयानि ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति परम्परया साधनत्वेन बहिरङ्गसाधनानि
यज्ञादिकर्माणि प्रतिपाद्य संन्यासाश्रमानन्तरमनुष्ठेयानि ब्रह्मसाक्षा-
त्कारं प्रति साक्षात्साधनत्वेन अन्तरङ्गसाधनानि शमदमादीन्यपि ‘शम-
दमाद्युपेतः स्यात्’ इति सूत्रे प्रतिपाद्य इदानीं ततोऽप्यन्तरङ्गसाधनानि
श्रवणमनननिदिध्यासनानि प्रतिपादयति—

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

विध्यादिवत् विध्यादौ कर्मकाण्डे यथा गृहस्थाश्रमवतः अग्निहोत्रा-
दीनि बहूनि कर्माणि स्वर्गादिफलोद्देशेन विहितानि एवं तद्वतः संन्यासा-
श्रमवतः पुरुषस्य ‘तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं’ इति ज्ञानकाण्ड-
स्थश्रुतौ सहकार्यन्तरविधिः शमदमाद्यपेक्षया सहकार्यन्तराणां श्रवण-
मनननिदिध्यासनानां ब्रह्मसाक्षात्कारोद्देशेन विधिरङ्गीकर्तव्यः । तत्र त्रया-
णां मध्ये श्रवणमनने सर्वेषामपि ब्रह्मसाक्षात्कारकामानां बहुकालमनुष्ठा-

तज्ये । तृतीय निदिध्यासन तु पक्षेण कालविरुल्लेखेन अनुष्ठेयम् । येषां श्रवणमननानन्तरमपि ब्राह्मणत्वश्चरित्र्यत्वादिवर्णाभिमान, ब्रह्मचारित्व-
गृहस्थत्वाद्याश्रमाभिमान, जातिपुत्र्यादिभिमान, स्थूलोऽहं कृशोऽहं
कर्ताहं भोक्ताहमित्येवविधो देहाद्यभिमानो दृढो वर्तते, तेषां बहुकाल
निदिध्यासनं कर्तव्यम् । येषां तु अतिशुद्धान्त करणानां देहाभिमान आश्र-
ममननाभ्यामेव शिथिलीभूत, तेषां स्वल्पकालनिदिध्यासनेनैव माक्षा-
त्तारोत्पत्तेः बहुकाल निदिध्यासनं न कर्तव्यमित्यर्थः । इत्युपलक्षणम् ।
अत्यन्तविशुद्धान्त करणानामत्यन्तेश्वरानुग्रहवता श्रवणमनने अपि स्वल्प-
कालमेव अनुष्ठातव्ये, अन्येषां तु बहुकालमनुष्ठातव्ये इति श्रवणमनननि-
दिध्यासनानां त्रयाणामपि पुरुषभेदेन कालविकल्प इति त्रष्टव्यम् ।
'तस्मान् ब्राह्मण पाण्डित्यं निर्विघ्नं' इति श्रुतेरयमर्थः—तस्मान् ब्राह्मण
पाण्डित्यं निर्विघ्नं वात्येन तिष्ठासेन्, वात्यं च पाण्डित्यं च निर्विघ्नाय
मुनिरमौनं च मौनं च निर्विघ्नाय ब्राह्मणं' इति । सर्वे कर्माणि सन्यस्य
साधनचतुष्टयानन्तरं पाण्डित्यं श्रवणं निर्विघ्नं कृत्वा वात्येन श्रवणज-
न्यज्ञानस्य वलसंपादकेन दार्ढ्यसंपादकेन मननेन तिष्ठासेन् मननं
पूर्वं स्थातुमिच्छेन्, वात्यं च पाण्डित्यं च निर्विघ्नं मननं श्रवणं च
कृत्वा अथ मुनि मौनशीलं निदिध्यासनशीलो भवेन् । एवम् अमौनं
मौनात् निदिध्यासनादन्यत् श्रवणमननद्वयं, मौनं निदिध्यासनं च लब्ध्वा
अथ ब्राह्मणं ब्रह्मसाक्षात्कारवान् मुख्यब्राह्मणो भवेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

'अभिसमापृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे वावर्जीव स्वाध्यायमधीयीत' इति
श्रुतौ ब्रह्मचर्याश्रममुपक्रम्य गृहस्थाश्रमस्य उपसंहृतत्वात् ब्रह्मचर्यगृह-
स्थाश्रमौ द्वावेव प्रामाणिकौ, सन्यासाश्रमस्तत्प्रामाणिकः । तथा च गृह-
स्थानामेव अग्निहोत्रादिकर्मसु श्रवणमननादिषु च अधिकारः न सन्या-
सिनामित्याशङ्क्याह—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

वृत्तनभावात् वृत्तानां सकलाश्रमधर्माणाम् इन्द्रियनिग्रहवतो ब्रह्मच-
र्याग्निना भावात् गृहस्थाश्रमे विद्यमानत्वान् तावन्मात्रेण गृहिणा गृहस्था-
श्रमिणा उपसंहारः कृतः, न सन्यासाश्रमव्यवच्छेदाभिप्रायेण । सन्या-
साश्रमविनाशकानां बहुश्रुतिशक्त्यानां विद्यमानत्वान् । तथा च गृह-
स्थानां नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मानुष्ठानपूर्वस्त्वेन श्रवणमनननिदिध्यास-

नानुष्ठानेऽवकाशाभावात् सन्यासिनामेव श्रवणादावधिकारः । तथा च कर्मकाण्डविहितेषु अग्निहोत्रादिकर्मसु ज्ञानकाण्डविहितेषु श्रवणमननादिषु च अधिकारभेद एवाङ्गीकर्तव्य इति भावः । यद्यपि ‘ अनुष्ठेय वादरायण साम्यश्रुते ’ इति सूत्र एव सन्यासाश्रम स्थापित, तथापि श्रवणादौ अधिकारिचिन्ताप्रसङ्गात् ‘ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसहार ’ इति सूत्रे सन्यासाश्रमो दृढीकृत इति न पौनरुक्त्यमिति द्रष्टव्यम् । अभिसमावृत्य स्वाध्यायाध्ययनपरिसमाप्त्यनन्तरं गुरुगृहानिर्गत्य स्वगृहं गत्वा कुटुम्बे गृहस्थाश्रमे स्थित्वा अविरक्तश्चेत् शुद्धस्थले यावज्जीव ब्रह्म यज्ञस्वाध्यायाध्ययनं कुर्यात्, विरक्तश्चेत् कचित्कालं गृहस्थाश्रमे स्थित्वा पश्चात् सन्यासाश्रमं स्वीकृत्य श्रवणमननादिकं कुर्यादित्यर्थः । तथा च यावज्जीवमित्येतदविरक्तविषयकमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

तर्हि ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यसन्यासाश्रमास्त्रयोऽपि प्रामाणिका भवन्तु नाम । वानप्रस्थाश्रमस्तु अप्रामाणिक एव । वानप्रस्थाश्रमासाधारणस्य कस्यचिदनुष्ठेयस्याभावादित्याशङ्क्याह—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

मौनवत् मौनप्रधानकानां सन्यासिनामसाधारणश्रवणमननादिविधानवत् इतरेषां वानप्रस्थानामप्युपदेशात् उपवासप्रधानस्य कायक्लेशहेतुभूतस्य आश्रमान्तरासाधारणस्य तपसः श्रुतिस्मृत्यादिषु विहितत्वादित्यर्थः । तथा च ब्रह्मचारिणा यथेष्टभोजनपूर्वकं स्वाध्यायाध्ययनमसाधारणो धर्मः । गृहस्थानामपि यथोचितभोजनपूर्वकमग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानमसाधारणो धर्मः । सन्यासिनामपि यथोचितभोजनपूर्वकं श्रवणमननाद्यनुष्ठानमसाधारणो धर्मः । वानप्रस्थाना तु प्रायशः उपवासप्रधानकं शरीरशोषणहेतुभूतं पञ्चाग्निमध्यावस्थानरूपं तपश्चरणमसाधारणो धर्मः । तथा च स्वाध्यायाध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानरूढचान्द्रायणादितपश्चरणवेदान्तश्रवणरूपेषु चतुर्षु असाधारणधर्मेषु चतुर्णामाश्रमिणाम् अधिकार इति भावः ॥ ४९ ॥

अनाविष्टुवधिकरणम् ॥ १९ ॥

‘ वाल्येन तिष्ठासेत् ’ इति श्रुतौ वाल्यशब्देन ब्रह्मज्ञानस्य दाहार्थं रूपरसपादकं मननमुन्यत इति ‘ सहकार्यन्तरविधि ’ इति पूर्वसूत्र उक्तम् । इदानीं वालसादृश्यं वाल्यमिति वाल्यशब्दस्यार्थान्तरमप्याह—

तज्ये । तृतीय निदिध्यासन तु पक्षेण कालविकल्पेन अनुष्ठेयम् । येषां श्रवणमननानन्तरमपि ब्राह्मणत्वश्रित्यत्वादिवर्णाभिमान, ब्रह्मचारित्व-
गृहस्थत्वाद्याश्रमाभिमान, जातिकुलाद्यभिमान, स्थूलोऽहं वृशोऽहं
कर्ताहं भोक्ताहमित्येवविधो देहाद्यभिमानो दृढो वर्तते, तेषां बहुकाल
निदिध्यासन कर्तव्यम् । येषां तु अतिशुद्धान्त करणानां देहाभिमान श्रव-
णमननाभ्यामेव सिधिलीभूत, तेषां स्वल्पकालनिदिध्यासनेनैव साक्षा-
त्पारोत्पत्तेः बहुकाल निदिध्यासन न कर्तव्यमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
अत्यन्तविशुद्धान्त करणानामत्यन्तेश्वरानुग्रहवता श्रवणमनने अपि स्वल्प-
कालमेव अनुष्ठातव्ये, अन्येषां तु बहुकालमनुष्ठातव्ये इति श्रवणमनननि-
दिध्यासनानां त्रयाणामपि पुरुषभेदेन कालविकल्प इति द्रष्टव्यम् ।
'तस्मात् ब्राह्मण पाण्डित्य निर्विद्य' इति श्रुतेरयमर्थः—तस्मात् ब्राह्मण
पाण्डित्य निर्विद्य वाल्येन तिष्ठासेन्, वाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ
मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण' इति । सर्वं कर्माणि सन्यस्य
साधनचतुष्टयानन्तरं पाण्डित्यं श्रवणं निर्विद्य कृत्वा वाल्येन श्रवणज-
न्यज्ञानस्य बलसंपादकेन दार्ढ्यसंपादकेन मननेन तिष्ठासेन् मननं
कुर्वन् स्थातुमिच्छेन्, वाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य मननं श्रवणं च
कृत्वा अथ मुनि मौनशील निदिध्यासनशीलो भवेत् । एवम् अमौनं
मौनात् निदिध्यासनादन्यत् श्रवणमननद्वयं, मौनं निदिध्यासनं च लब्ध्वा
अथ ब्राह्मणं ब्रह्मसाक्षात्कारवान् मुख्यब्राह्मणो भवेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

'अभिसमाधृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे वावज्जीवि स्वाध्यायमधीयीत' इति
श्रुतौ ब्रह्मचर्याश्रममुपव्रत्य गृहस्थाश्रमस्य उपसंहृतत्वात् ब्रह्मचर्यगृह-
स्थाश्रमौ द्वौवेव प्रामाणिकौ, सन्यासाश्रमस्त्वप्रामाणिकः । तथा च गृह-
स्थानामेव अग्निहोत्रादिकर्मसु श्रवणमननादिषु च अधिकारः न सन्या-
सिनाभित्याशङ्क्याह—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसहारः ॥ ४८ ॥

कृत्स्नभावात् कृत्स्नानां सन्यासाश्रमधर्माणाम् इन्द्रियनिग्रहतपोब्रह्मच-
र्यादीनां भावात् गृहस्थाश्रमे विद्यमानत्वान् तावन्मात्रेण गृहिणा गृहस्था-
श्रमिणा उपसहारः कृतः, न तु सन्यासाश्रमव्यवच्छेदाभिप्रायेण । सन्या-
साश्रमविधायकानां बहुश्रुतिवाक्यानां विद्यमानत्वात् । तथा च गृह-
स्थानां नित्यनैमित्तिकसाम्यसमीपानुष्ठानपूर्वकत्वेन श्रवणमनननिदिध्यास-

नानुष्ठानेऽवकाशाभावात् संन्यासिनामेव अवकाशावधिकारः । तथा च कर्मकाण्डविहितेषु अग्निहोत्रादिकर्मसु ज्ञानकाण्डविहितेषु अवगमननादिषु च अधिकारभेद एवाङ्गीकर्तव्य इति भावः । यद्यपि ‘ अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ’ इति सूत्र एव संन्यासाश्रमः स्थापितः, तथापि भवणादौ अभिकारिचिन्ताप्रसङ्गात् ‘ कृत्स्नभावाज्जु गृहिणोपसंहारः ’ इति सूत्रे संन्यासाश्रमो दृढीकृत इति न पौनरुक्त्यमिति द्रष्टव्यम् । अभिसमावृत्य स्वाध्यायाध्ययनपरिसमाप्त्यनन्तरं गुरुगृहानिर्गत्य स्वगृहं गत्वा कुटुम्बे गृहस्थाश्रमे स्थित्वा अविरक्तश्चेत् शुद्धस्थले यावज्जीवं ब्रह्म-यज्ञस्वाध्यायाध्ययनं कुर्यात्, विरक्तश्चेत् कंचित्कालं गृहस्थाश्रमे स्थित्वा पश्चात् संन्यासाश्रमं स्वीकृत्य अवगमननादिकं कुर्यादित्यर्थः । तथा च यावज्जीवमित्येतदविरक्तविषयकमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

तर्हि ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यसंन्यासाश्रमास्त्रयोऽपि प्रामाणिका भवन्तु नाम । वानप्रस्थाश्रमस्तु अप्रामाणिक एव । वानप्रस्थाश्रमासाधारणस्य कस्यचिदनुष्ठेयस्याभावादित्याशङ्क्याह—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

मौनवत् मौनप्रधानकानां संन्यासिनामसाधारणव्रतमननादिविधानवत् इतरेषां वानप्रस्थानामप्युपदेशात् उपवासप्रधानस्य कायक्लेशहेतुभूतस्य आश्रमान्तरासाधारणस्य तपसः श्रुतिस्मृत्यादिषु विहितत्वादित्यर्थः । तथा च ब्रह्मचारिणा यद्येष्टभोजनपूर्वकं स्वाध्यायाध्ययनमसाधारणो धर्मः । गृहस्थानामपि यथोचितभोजनपूर्वकमग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानमसाधारणो धर्मः । संन्यासिनामपि यथोचितभोजनपूर्वकं अवगमननाद्यनुष्ठानमसाधारणो धर्मः । वानप्रस्थाना तु प्रायशः उपवासप्रधानकं शरीररक्षोपणहेतुभूतं पञ्चाग्निमध्यावस्थानरूपं तपश्चरणमसाधारणो धर्मः । तथा च स्वाध्यायाध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानकृच्छ्रचान्द्रायणादितपश्चरणवेदान्तव्रतारूपेषु चतुर्षु असाधारणधर्मेषु चतुर्णामाश्रमिणाम् अधिकार इति भावः ॥ ४९ ॥

अनाविष्टुर्वदधिकरणम् ॥ १९ ॥

‘ वात्येन तिष्ठासेन् ’ इति श्रुतौ वात्यशब्देन ब्रह्मज्ञानस्य वात्य-रूपरससंपादकं मननमुच्यते इति ‘ सहकार्यन्तरविधिः ’ इति पूर्वसूत्रे उक्तम् । इदानीं वात्यशब्दस्य वात्यमिति वात्यशब्दस्यार्थान्तरमप्याह—

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

कृतसन्त्यासो ब्राह्मण पाण्डित्य श्रवणमननोभयस्य पाण्डित्य निर्विद्य सपाद्य बाल्येन बालसदृशतया तिष्ठेदिति श्रुतेरर्थः । अस्मिन्नर्थे बाल्यशब्दस्यार्थमाह—अनाविष्कुर्वन् बालकवन् स्वस्य ज्ञानवैराग्यादिकं लोकानामप्रकटयन् दम्भदर्पाहङ्गागादिरहितं सन् कृतश्रवणमननं सन्त्यासीत् सर्वदा ब्रह्मध्यानं कुर्वन् तिष्ठेदित्यर्थः । कुत ? अन्वयात् दम्भदर्पाहङ्कारादिरहितस्य ध्यानं प्रति साधनत्वेनान्वितत्वादित्यर्थः ॥ ५० ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्ध इत्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

एवं ब्रह्मसाक्षात्कारस्य अन्तरङ्गसाधनानि बहिरङ्गसाधनानि च निरूप्य इदानीमस्मिन् जन्मनि कृतश्रवणमनननिदिध्यासनस्य पुरुषस्य अस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तिर्वा जन्मान्तरे वेति सशये सति निर्णयं करोति—

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

अप्रस्तुतप्रतिबन्धे प्रस्तुतानां श्रवणमनननिदिध्यासनानां दृढदेहाद्यभिमानलक्षणे प्रतिबन्धके असति ऐहिकं ज्ञानमस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पद्यते । दृढदेहाभिमानलक्षणप्रतिबन्धके सति तु जन्मान्तरे पुनरपि श्रवणमनननिदिध्यासनानुष्ठानानन्तरं ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पद्यत इत्यर्थः । कुत ? तद्दर्शनात् ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्’ इत्यादिस्मृतिवाक्येषु प्रबलदेहाभिमानवतामनेकजन्मसु श्रवणमननानुष्ठानेन साक्षात्कारवत्त्वप्रतिपादनादित्यर्थः । तथा च विशुद्धान्तकरणानां स्वल्पदेहाभिमानवतामश्वरानुग्रहवताम् एकजन्मानुष्ठितश्रवणमननादिभिरेव ब्रह्मसाक्षात्कारोदयः, अन्येषां तु बहुजन्मानुष्ठितश्रवणमननादिभिः साक्षात्कारोत्पत्तिरिति भावः ॥ ५१ ॥

श्रुतिफलनियमाधिकरणम् ॥ १७ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारे उक्तं न्यायं मोक्षेऽप्यतिदिशति—

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारवन् मुक्तिफलस्यापि मोक्षरूपफलस्याप्यनियमः अस्मिन्नेव जन्मनि मोक्षोदय इति नियमो नास्त्येव । किं तु ईश्वरानुग्रहवता कृतश्रवणमनननिदिध्यासनानां पुरुषाणामस्मिन्नेव जन्मनि मोक्षोदयः अन्येषां तु जन्मांतरे मोक्षोदय इत्येवविधो नियमोऽङ्गीकर्तव्यः । कुत ?

तदवस्थावधृतेः तदवस्थाया मोक्षावस्थायाः अवधृतेः 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवति' इत्यादिश्रुतिषु मोक्षावस्थायाः ब्रह्मसाक्षात्कारोत्तरकालीनत्व-
निश्चयादित्यर्थः । तथाच यस्मिन् जन्मनि ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तिः
तस्मिन् जन्मनि ब्रह्मभावलक्षणस्य मोक्षस्योत्पत्तिरिति भावः । ब्रह्मभा-
वस्य उत्पत्तिर्नाम विस्मृतकण्ठाभरणस्येव अविद्यावृत्तस्य ब्रह्मभावस्य
जीवब्रह्माभेदविषयकसाक्षात्कारेण अविद्यानिवृत्तौ सत्यामभिव्यक्ति-
रिति भावः ॥ ५२ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

श्रीमच्छंकरभगवत्पादशिष्यप्रणीता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

(अद्वैतमञ्जरी)

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

आवृत्तिविचरणम् ॥ १ ॥

आवृत्तिसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

ब्रह्मविषयकश्रवणमनननिदिध्यासनानामसकृन् अनेकानाम् आवृत्तिः
पर्वव्या अभ्यासः कर्तव्यः । कुतः ? उपदेशात् 'आमुपेरावृत्ते. कालं
नयेद्वेदान्तचिन्तया । तच्चिन्तनं तत्त्वचनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ॥ तदु-
द्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणा. । दिने दिने च वेदान्तश्रवणाद्
भक्तिसंयुतान् ॥ गुरुश्रुत्वाप्या लब्धान् कृच्छ्राशीतिफलं लभेन् ।' इत्यादि-
स्मृतिषु निम्नतरं ब्रह्मविचारस्य फलव्यत्वोपदेशादित्यर्थः ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

सुवर्णरत्नमुक्ताविट्पुमादितारतम्यपरिज्ञानस्य बहुकालं विचारसाध्यत्व-
दर्शनान् तद्वृष्टान्तेन ब्रह्मज्ञानस्यापि यदुमालविचारसाध्यत्वमङ्गीरर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मैक्यविचरणम् ॥ २ ॥

निर्गुणश्रवणाद्यावृत्तिं निरूप्य सगुणप्यानस्वरूपं निरूपयति—

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

उपासनानि त्रिविधानि—अहंप्रहोपासनानि, प्रतीकोपासनानि,
अद्वायप्रहोपासनानि च । तत्राहंप्रहोपासनानि, दहृग्भाषिद्वैतवैश्वा-
नरोपरोसन्विद्यादीनि । तत्र त्रिविध्यं सगुणब्रह्मप्राप्तेदानुसंगानम्
अहंप्रहोपासनेत्युच्यते । जडेषु पर्मानन्देषु नामादिपदार्थेषु ब्रह्मादिपदार्थ-
दृष्टिः प्रतीकोपासना । जडेषु पर्मानन्देषु उद्गीयादिपदार्थेषु ब्रह्मादिपदार्थ-

दृष्टिः अङ्गावच्छोपासना । एकीकृत्ये सति ददृश्वैश्वानराद्युपासनेषु पर-
मात्मा आत्मेति ध्यातव्यः जीवामित्र इत्येव ध्यातव्य इति वृद्धाः उप-
गच्छन्ति अङ्गीकुर्वन्ति, ग्राहयन्ति च 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते
अहं वै त्वमसि' इत्यादिश्रुतयः जीवानां सगुणब्रह्मणश्च अभेदध्यानमेव
प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । तथा च 'वैश्वानरोऽहं, दहराकाशोऽहं, अक्षि-
पुरुषोऽहं, भारूपोऽहम्' इत्येकरूपेणैव सगुणब्रह्मोपासनानि कर्तव्यानीति
भावः ॥ ३ ॥

न प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

प्रतीके 'नाम ब्रह्मेत्युपासीत, मनो ब्रह्मेत्युपासीत, आदित्यं ब्रह्मे-
त्युपासीत' इत्यादिषु प्रतीकोपासनेषु न जीवब्रह्माभेदध्यानं कर्तव्यम् ।
कुत्र ? न हि सः जीवब्रह्माभेदध्यानोपदेशः । सत्र न हि नास्ति खलु,
नामादिब्रह्मणोरैवाभेदध्यानस्य सत्रोपदिष्टत्वात् नामब्रह्माभेदध्यानमेव
तत्र कर्तव्यं, न जीवब्रह्माभेदध्यानमित्यर्थः । न च ब्रह्माभिन्ननामाह-
मस्मि, ब्रह्माभिन्नादित्यमण्डलमहमस्मि, ब्रह्माभिन्नमनोऽहमस्मीत्येव ध्यानं
कर्तव्यम् । तथाविधभिरेष्यभावान् अभिहितकरणस्य निष्कलत्वात् ।
तस्माद्विध्यनुसारेण जहाना नामादीनां ब्रह्मणश्चाभेदानुसंधानमेव कर्त-
व्यमिति भावः ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्ट्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

आदित्यमण्डलनाममनआदिषु अभिष्ठानेषु ब्रह्मत्वमारोप्य ध्यानं
कर्तव्यं वा ब्रह्मणि अधिष्ठाने नामत्वादित्यमण्डलत्वमनस्त्वादीनि
आरोप्य ध्यानं कर्तव्यं वा इति संशये सति निर्णयं करोति—

ब्रह्मदृष्टेस्त्कर्पात् ॥ ५ ॥

निरूपेण आदित्यमण्डलनामादिषु उत्कृष्टब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या । कुतः ?
उत्कर्षात् फलाभिप्रेत्यादित्यर्थः । लोकेऽपि निरूपेण उत्कृष्टदृष्टिः फलाधि-
पत्याय भवति, उत्कृष्टे निरूपेण फलाभिप्रेत्याय न भवति, प्रत्युत
अन्तर्यायैव भवतीति भावः ॥ ५ ॥

आदित्यादिमन्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

आदित्यादिमतपथाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

'उद्गीयं ब्रह्मेत्युपासीत, आहवनीयं ब्रह्मेत्युपासीत, वेदिं ब्रह्मेत्यु-

पासीत, आदित्यं यूपमित्युपासीत' इत्यादिषु अङ्गावब्रह्मोपासनेषु आदि-
त्यादिमतयश्च आदित्यब्रह्मादिदृष्टयोऽपि अङ्गे वचनव्यत्ययः छान्दसः
अङ्गेष्वित्यर्थः । तथा च अङ्गेषु आहवनीयादिषु कर्तव्याः । कुतः ?
उपपत्तेः निवृष्टेपूतृष्टबुद्धिः फलाधिक्याय भवतीति पूर्वोक्तमुक्ते-
रित्यर्थः ॥ ६ ॥

आसीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

इदानीं ध्यानसाधनानि आसनादीनि निरूपयति—

आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

सुखासने आसीनः सन् ध्यानं कुर्यात् । कुतः ? संभवात् आसीनस्यैव
चित्तैकाग्र्यसंभवादित्यर्थः ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

ध्यानशब्दार्थपर्यालोचनादपि आसीनेनैव ध्यानं कर्तव्यम् । प्रपञ्च-
विषयरूपप्रत्ययतिरस्कारेण ब्रह्मविषयकप्रत्ययप्रवाहीकरणं हि ध्यानशब्दा-
र्थः । एवंविधध्यानं शयानस्य न संभवति निद्रया पीडितत्वात् । तिष्ठतो-
ऽपि न संभवति पादवेदनया पीडितत्वात् । गच्छतोऽपि न संभवति
कण्टकादिना पीडितत्वात् । तस्मात् आसीनस्यैव ध्यानमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

अचलत्वं निश्चलत्वं च अपेक्ष्य उद्दिश्य आसीन एव ध्यानं कुर्या-
दित्यर्थः ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः' इत्यादिस्मृतयोऽपि
आसीनस्यैव ध्यानं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रताधिकरणम् ॥ ७ ॥

कस्मिन् देशे ध्यानं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

नदीतीरेदेवालयपुण्यक्षेत्रप्रामाणां मध्ये यत्र यस्मिन् देशे मनस एका-
ग्रता प्रसन्नता, तत्र ध्यानं कर्तव्यम् । कुतः ? अविशेषात् शुद्धान्तःकर-
णस्य सर्वत्रापि मनःप्रसादस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

आप्रायणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

कति सक्तसराणि ध्यान कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायाभाह—

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

आप्रायणात् मरणपर्यन्त ध्यान कर्तव्यम् । कुत ? तत्रापि मरणकालेऽपि दृष्टम् ‘य य चापि स्मरन् भावम्’ इत्यादिस्मृतिषु ध्यान प्रतिपादितमित्यर्थ ॥ १२ ॥

तदधिगमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सगुणध्यानस्वरूप विचार्य पुनरपि निर्गुणस्वरूप विचारति । कर्माणि चतुर्विधानि—सचित्तानि, प्रारब्धानि, अतीतानि, आगामीनि च । तत्र पूर्वजन्मसु कृतानि भविष्यदेहजननयोग्यानि स्वर्गादिफलोद्देशेन कृतानि कर्माणि सचित्तानि, महता प्रयासेन श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारादिसकलमोक्षसाधनसपादक उत्तमानशरीरारम्भकाणि पूर्वजन्मकृतानि कर्माणि प्रारब्धानि, ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्ते पूर्वमस्मिन् जन्मानि जन्मान्तरे वा ब्रह्मसाक्षात्कारोद्देशेन कृतानि कर्माणि अतीतानि, ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्त्यनन्तरमस्मिन् जन्मनि कृतानि आगामीनि । तत्र चतुर्विधेषु कर्मसु मध्ये सचित्तानां भविष्यदेहपरम्परारूपफलमनुत्पाद्यैव नाशम्, आगामिना च देहाभिमानरहितेन कृतत्वात् फलजननासामर्थ्यं च प्रथम प्रतिपादयति—

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

तदधिगमे तस्य ब्रह्मण अधिगमे साक्षात्कारे सति उत्तरपूर्वाधया आगामिसचित्तपापयोरश्लेषविनाशौ भवत । आगामिपापस्यासस्पर्श, सचित्तपापस्य विनाशश्च भवति । कुत ? तद्व्यपदेशात् ‘तथा पुनरपलाश आपो न श्लिष्यन्त तग्येषीवातूल्मसौ प्रोत प्रदूयेत’ ‘यथैधासि समिद्धोऽग्निर्मत्ससात्पुरतेऽर्जुन’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु आगामिसचित्त-कर्मणोरश्लेषविनाशव्यपदेशादित्यर्थ ॥ १३ ॥

इतराश्लेषाधिकरणम् ॥ १० ॥

पापस्याश्लेषविनाशौ प्रतिपाद्य पुण्यस्याश्लेषविनाशौ प्रतिपादयति—

इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पाते ब्रह्मसाक्षात्कारेण देहाभिमाननाशे सति इतरस्य ब्रह्मज्ञानोत्तरवादीनपुण्यस्याश्लेष असस्पर्शो भवति । इदमुपलक्षणम् । सचित्तपुण्यस्य नाश इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

अनारब्धवाप्यधिक्करणम् ॥ ११ ॥

वर्तमानदेहजनकयोः प्रारब्धपुण्यपापयोस्तु ज्ञानान्नाशा नारतीत्याह—

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

अनारब्धवाय अनुत्पादितवर्तमानशरीरे एव पुण्यपापे नश्यत, न तु वर्तमानशरीरारम्भवे । कुत ? तदवधे ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरमपि प्रारब्धकर्मनाशपर्यन्त शरीरावस्थानस्य 'तस्य तावदेव चिरम्' इत्यादिश्रुतिषु प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतेरयमर्थः— तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारवतो जीव-मुक्तस्य तावदेव चिर तावानेष विदेह-कैवल्यस्य विलम्ब, यावन्न विमोक्ष्ये यावन् प्रारब्धकर्मभिर्न विमुच्यते अथ सप्तस्थे अथ प्रारब्धकर्मनाशानन्तर सप्तस्थे विदेहकैवल्य प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अग्निहोत्राधिक्करणम् ॥ १२ ॥

एवमतीतस्य ज्ञानसाधनाग्निहोत्रादेरपि ब्रह्मज्ञानेन नाशो नारतीत्याह—

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यार्यैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

ज्ञानोद्देशेन कृतमग्निहोत्रादिकं तत्कार्यार्यं ज्ञानरूपकार्यार्यं भवति । कुत ? तद्दर्शनान् 'तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविक्षिपन्ति' इत्यादिश्रुतिषु अग्निहोत्रादीनां परम्परया ज्ञानसाधनत्वप्रतिपादनात् । तथा चाग्निहोत्रादीनां ब्रह्मज्ञानसाधनत्वेन ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वात् ब्रह्मज्ञानं नाशयत्य नारतीति भावः । यद्यपि कर्मणा फलं नाशयत्वात् फलभूतेन ब्रह्मज्ञानेन नाशोऽस्त्येव, तथापि फलत्वेन रूपेणैव ब्रह्मज्ञानस्य कर्मनाशरूपं न तु ज्ञानदेन रूपेणेति भावः ॥ १६ ॥

ज्ञानसाधनाग्निहोत्रादेः ज्ञानेन नाशाभावे यस्य कर्मण ज्ञाननाशत्वमिवाकाङ्क्षायाः संचितकर्मण एव नाश इति पूर्वोक्तं स्मरयति—

अनोऽन्यापि तेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अतः ज्ञानसाधनाग्निहोत्राद अन्या स्वर्गादिफलोद्देशेन पूज्यमाना कृता या अग्निहोत्रादिश्रिया, सा ब्रह्मज्ञानेन नश्यति । एतेषामनार्याणां मते उभयोर्गौमिनिशङ्कयणयोश्च मत इत्यर्थः ॥

अथवा 'तमेव वेदानुवचनेन इति श्रुत्या कर्मणा ज्ञानसाधन-

त्वेन बोधितत्वात् ज्ञानासाधनीभूतं कर्मवाप्रसिद्धम् । तथा च 'तदधिगमः'
इति सूत्रं निर्विषयकमित्याशङ्क्याह—

अतोऽन्यापि द्वेकेषामुभयोः

एतेषां काण्डानां शास्त्रायां ज्ञानसाधनत्वेन विहितात् अतः अग्निहो-
त्रादेः अन्यां स्वर्गसाधनीभूता अग्निहोत्रादित्रिया उभयोः जैमिनिनाद-
रायणयोः संमतास्ति । सा ब्रह्मज्ञानेन नश्यतीति 'तदधिगम' इति सूत्रे
प्रतिपाद्यते । तथा च सूत्रस्य निर्विषयत्वं नास्तीत्यर्थः । यद्यपि ज्ञान-
साधनीभूताग्निहोत्रादिकं स्वर्गादिसाधनीभूताग्निहोत्रादिकं च एषमेव
तथापि ज्ञानोद्देशेन कृतं सन् ज्ञानसाधनं, स्वर्गोद्देशेन कृतं सन् स्वर्ग-
साधनं च भवति । तथा च ज्ञानसाधनत्वस्वर्गसाधनत्वरूपविशेषणभेदान्
विशिष्टकर्मभेदमङ्गीकृत्य ज्ञानसाधनीभूताग्निहोत्रादेः स्वर्गसाधनीभूता-
ग्निहोत्रादेश्च भेदव्यपदेश उपपन्न इति भावः ॥ १७ ॥

यदेवाधिरक्षणम् ॥ १३ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

यन् कर्म विद्यया अङ्गावयवोपासनया सहकृतं, तदेव कर्म अस्मिन्
जन्मनि ब्रह्मज्ञानसाधनम् । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा त
देव धीर्यपत्तरं भवति' इति उपासनासहकृतस्यैव कर्मणः अत्रिलब्धेन
ब्रह्मज्ञानसाधनत्वप्रतिपादनादित्यर्थः । उद्गीथाहवनीयादिकर्माङ्गेषु ब्रह्म-
द्विपूर्वकमनुष्ठितानि अग्निहोत्रादिकर्माणि अस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्मज्ञानं
जनयन्ति । उपासनारहितानि तु कर्माणि कालबिलम्बेन जन्मपरम्परया
ब्रह्मज्ञानजननानीत्यर्थः ॥ १८ ॥

भोगाधिरक्षणम् ॥ १४ ॥

प्रारब्धयो पुण्यपापयो कदा नाश इत्याशङ्क्याह—

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥

भोगेन सुखदुःखानुभवेन इतरे वर्तमानशरीरजनने प्रारब्धे पुण्यपापे
क्षपयित्वा नाशयित्वा संपद्यते विदेहसैत्थ्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति ब्रह्मसूत्रांशो चतुर्थः ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

वाक्सपरव्यधिकरणम् ॥ १ ॥

मुमुक्षूणामवस्था द्विविधा—मरणावस्था, उत्क्रान्त्यवस्था च । तत्र मरणानन्तरं सगुणब्रह्मोपासकानामर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः, सुकृतिना तु धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकप्राप्तिः, पापात्मना तु तृतीयमार्गेण नरकलोकप्राप्तिः, निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवता तु अत्रैव ब्रह्मणि लय इति वक्तुं प्रथमं सर्वसाधारणा मरणावस्था निरूपयति—

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

वाक् वाग्निन्द्रिय मनसि संवध्यते । कुत ? दर्शनात् लोके मुमुक्षूणा वाग्व्यापारनाशानन्तरमपि मनोव्यापारस्य दर्शनात्, शब्दाच्च 'अस्य प्रयतो जीवस्य वाङ् मनसि सपद्यते मनः प्राणे प्राणोऽध्यक्षे अध्यक्षस्तेजसि तेजः परस्या देवतायाम्' इति श्रुतौ वाग्निन्द्रियस्य मनसि सन्व्यप्रतिपादनाच्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

अत एव वाक्छदस्य सर्वेन्द्रियोपलक्षकत्वेन शब्दादर्शनाच्च सर्वाण्यिन्द्रियाणि वाचमनुसृत्य मनसि संवध्यन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

मनस्तपव्यधिकरणम् ॥ १ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

तन्मनः प्राणे संवध्यते । कुत ? उत्तरान् 'मनः प्राणः' इत्युत्तरवाक्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राणसपव्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

स प्राण अध्यक्षे जीवे सन्वध्यते । कुत ? तदुपगमादिभ्यः हेतुभ्यः 'तमुत्क्रामन्तः प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति श्रुतौ प्राणादीनां जीवानुगामित्वप्रतिपादनात् जीवेन सह परलोकगमनश्रवणादित्यर्थः ॥ ४ ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

॥ चाध्यक्ष भूतेषु पञ्चमहाभूतेषु सन्वध्यते । कुत ? तच्छ्रुते

‘तेजः परस्यां देवतायाम्’ इति श्रुतेर्ज्ञानिमात्रविषयत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

यदि लिङ्गशरीरं मरणकाले शरीराद्बहिर्निर्गच्छति, तर्हि मृतशरीर-सर्मापवर्तिनां संशेषं कथं न दृश्यत इत्याशङ्क्याह—

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

लिङ्गशरीरं सूक्ष्मम् इन्द्रियाग्राह्यं प्रमाणतः परिमाणतोऽपि सूक्ष्मम् । कुतः ? तथोपलब्धेः श्रुतिषु लिङ्गशरीरस्य अतीन्द्रियत्वप्रतिपादनादित्यर्थः ॥ ९ ॥

लिङ्गशरीरस्य स्थूलशरीरात् बहिर्निर्गमने लिङ्गमाह—

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अतः लिङ्गशरीरस्य मरणानन्तरं स्थूलशरीरात् बहिर्निर्गमनादेव उपमर्देन पीडासाधनेन दहनादिना स्थूलशरीरस्य पीडा नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

लिङ्गान्तरमाह—

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ ११ ॥

अस्य लिङ्गशरीरस्य उपपत्तेः संबन्धादेव जीवनावस्थायां स्थूलशरीरस्य एष ऊष्मा उष्मास्पर्शः सर्वेषामुपलभ्यते । मरणानन्तरं तु शैत्योपलम्भान् लिङ्गशरीरनिर्गमनमनुमीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उत्क्रान्तिप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ ६ ॥

एतावत्पर्यन्तं निर्गुणब्रह्मज्ञानरहितानां जीवानां लिङ्गशरीरनिर्गमनं प्रसाध्य इदानीं निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतां लिङ्गशरीरनिर्गमनाभावं बक्तुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—

प्रतिषेवादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

‘न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति’ इति श्रुत्या उत्क्रमणप्रतिषेधात् ज्ञानिनां लिङ्गशरीरनिर्गमनं नास्तीति चेन्न । शरीरात् तस्याः श्रुतेः शरीरा-जीवादिना इन्द्रियाणां स्वातन्त्र्येण गमननिषेधप्रतिपादकतया सर्वात्मना गमननिषेधपरत्वाभावादित्यर्थः । अयं भावः—‘न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति’ इति श्रुतेरयमर्थः—तस्माद्ब्रह्मसाक्षात्कारविशिष्टान् जीवादिना प्राणा इन्द्रियाणि नोत्क्रामन्ति, किं तु जीवेन सहैव उत्क्रामन्ति । तथाचास्याः श्रुतेः स्वातन्त्र्येण निर्गमनाभावप्रतिपादकत्वेन जीवविशिष्टलिङ्गशरीरनिर्गमनाभावप्रतिपादकत्वामावादनया श्रुत्या ज्ञानिनां लिङ्गशरीरनिर्गमनाभावो न सिध्यतीति पूर्वपक्षादयः ॥ १२ ॥

सिद्धान्त —

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

एकेषा काष्णाना शाखायाम् 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समव-
लीयन्ते' इति श्रुतौ स्वातन्त्र्येण पारतन्त्र्येण च सर्वथापि ज्ञानिना लिङ्ग-
शरीरनिर्गमनाभाव स्पष्ट । तथा च 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति'
इति माध्यदिनशाखायामपि तस्मादिति पञ्चम्यन्तपदस्य लक्षणया पप्रथ-
मप्रतिपादकत्वमेव वक्तव्यम् । अन्यथा अज्ञानिनामपि जाव विना स्वात-
न्त्र्येण लिङ्गशरीरनिर्गमनाभावेन अप्रसक्तप्रतिषेधादिति भावः ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

भगवद्गीतादिस्मृतिष्वपि ज्ञानिना लिङ्गशरीरनिर्गमनाभाव प्रतिपा-
द्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

व्यापिकरणम् ॥ ७ ॥

तर्हि ज्ञानिना लिङ्गशरीरं कुत्र गच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह—

तानि परे तथाह्यह ॥ १५ ॥

तानि ज्ञानिना भूतेन्द्रियप्राणान्त करणानि परे परमात्मनि लीयन्ते ।
कुत ? तथाह्यह—'इमा षोडश कला पुरुषायणा पुरुष प्राप्यास्त
गच्छन्ति । भिद्यते हृदयमन्धि । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त । यदा सर्वे
प्रमुच्यन्ते' इत्यादिश्रुतयः ब्रह्मज्ञानिसबन्धिना दशेन्द्रियाणां पञ्चप्रा-
णानां मनसश्च परमात्मनि लयः प्रतिपाद्यन्तीत्यर्थः । यद्यपि 'समाना
चास्त्युपक्रममादमृतत्वं चानुपोष्य' इति सूत्रे ज्ञानिना लिङ्गशरीरस्य
ब्रह्मणि लयः उक्तः, तथापि 'तानि परे तथाह्यह' इति सूत्रे वक्ष्यमाण
एवार्थः सुषुप्तीधार्थमाकृष्य पूर्वमुक्त इति न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ १५ ॥

अविभागापिकरणम् ॥ ८ ॥

स च लिङ्गशरीरनाशः सुषुप्त्युत्क्रान्तिप्रलयादिकालेष्विव स्थूलाव-
स्थानाशमात्रं न भवति, किं तु आत्यन्तिकनाश इत्याह—

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

अविभागः ज्ञानिना लिङ्गशरीरस्य आत्यन्तिकनाशः अङ्गीकर्तव्यः ।
कुत ? वचनात् 'अविद्यायाः परं पारं तारयासि' इति श्रुतौ ब्रह्मसाक्षा-
त्कारेण अविद्यानिवृत्तिश्रवणात् अविद्याजन्यस्य लिङ्गशरीरस्य आत्य-
न्तिकनाश एवाङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनम् ॥ ९ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण ज्ञानिना लिङ्गशरीरनिर्गमनाभावमुक्त्वा सगुणोपासकानां लिङ्गशरीरनिर्गमनप्रकारं दर्शयति—

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेष-
गत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तस्य जीवस्य प्राणेन्द्रियादिपरिवृतस्य ओक्, स्थानं हृत्पुण्डरीकं तस्य अग्रज्वलनं भवति अप्रस्य ऊर्ध्वभागस्य विकासो भवति तत्प्रकाशितद्वारा तेन विकासेन प्रदर्शितदेवयानमार्गं सन्तुपासकः सुषुम्नानाडीद्वारा देहान् बहिर्निर्गच्छतीति उत्तरेण संन्यध. । हृत्पुण्डरीकस्य ऊर्ध्वप्रदेशविकासे हेतुद्वयमाह—विद्यासामर्थ्यात् सगुणब्रह्मोपासनासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगात् तस्या सगुणब्रह्मोपासनाया, शेषभूतयाङ्गभूतया गत्यनुस्मृत्या देवयानमार्गचिन्तया योगात् संन्यधाच्च तदोकोऽग्रज्वलनं भवतीति पूर्वेष्वन्यथः । तत्प्रकाशितद्वारः सन् उपासकं हार्दानुगृहीतं हृत्पुण्डरीकस्थेन सगुणब्रह्मणा अनुगृहीतं, प्रेरितस्सन् शताधिकया शतसहस्रधाकाभ्यं प्रधाननाडीभ्यः अधिकया अतिरिक्तया एकशततम्या सुषुम्नानाड्या देहान् बहिर्निर्गच्छतीत्यर्थः । 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्तृताः । तयोर्ध्वमायनमृतत्वमेति विष्वङ्कन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इति श्रुतिरलादिति भावः । अस्यां श्रुतेरयमर्थः—हृत्पुण्डरीकसंन्यन्विन्यो नाड्य एकोत्तरशतं भवन्ति । तासां मध्ये एका सुषुम्नारया नाडी मूर्धानमभिनिस्तृता ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं व्याप्ता । तया द्वारा ऊर्ध्वमायन् देहान् बहिर्निर्गच्छन् उपासकं अमृतत्वं ब्रह्मलोकाख्यं गौणममृतत्वं प्राप्नोति, विष्वक् हृत्पुण्डरीकस्य चतसृषु दिक्षु विद्यमाना अन्या नाड्य वर्मिणामुत्क्रमणे द्वाराणि भवन्तीत्यर्थः । सुप्ततिना दुष्टतिना च धूमादिमार्गेण तृतीयमार्गेण च स्वर्गनरकादिप्राप्तिः रहतिपाद एवोत्तेति नात्रोच्यत इति भावः ॥ १७ ॥

रश्म्यधिकरणम् ॥ १० ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

सुषुम्नानाड्या देहान् बहिर्निर्गतं उपासकं रश्म्यनुसारी नाडीसंस्पृष्टसूर्यकिरणावलम्बी सन् निरणद्वारेण ब्रह्मलोकं गच्छतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावदेहभावित्वादर्थयति च ॥ १९ ॥

दिवा मृतस्य उपासकस्य रश्मिद्वारा सूर्यलोकप्राप्तिरस्तु । रात्रौ मृतस्य उपासकस्य नाडीसंस्मृष्टरश्म्यभावात् रश्मिद्वारेण ब्रह्मलोकसंबन्धो न संभवतीति चेन्न । संबन्धस्य रश्मिनाडीसंबन्धस्य यावदेहभावित्वात् दिवा च रात्रौ च रश्मिनाडीसंबन्धस्य विद्यमानत्वात् । दर्शयति च—
'आसु नाडीषु रश्मयः सन्तता' इति श्रुतिः सर्वकालेष्वपि रश्मिनाडी-
संबन्धं प्रतिपादयतीत्यर्थः । सूर्यमण्डलस्य भेरुव्यवधानेन प्रत्यक्षयोग्य-
स्थूलकिरणाभावेऽपि अतीन्द्रियाः सूक्ष्मकिरणाः रात्रावपि सन्त्येव ।
अन्यथा प्रीष्मकाले रात्रिषु तापस्नेदादिकं न स्यादिति भावः ॥ १९ ॥

अगनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ २० ॥

यतः कारणाद्वात्रौ मृतस्य उपासकस्य ब्रह्मलोकसंबन्ध उक्तः, अत एव दक्षिणे अयने । इदमुपलक्षणं कृष्णपक्षे च मृतस्य उपासकस्य सूर्य-
किरणद्वारा अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिरस्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु 'अग्निर्व्योतिरहः शुक्लः पण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति
ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः । धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः पण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्व्योङ्गी प्राप्य निवर्तते' इति भगवद्गीतास्मृतिः उत्त-
रायणदक्षिणायनयोः मृतानामेव उपासकानां कर्मिणां च ब्रह्मलोकस्वर्ग-
लोकादिप्राप्तिं दर्शयति । तथा च कथं दक्षिणायनकृष्णपक्षरात्र्यादिकालेषु
मृतानामुपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्तिरुच्यत इत्याशङ्क्याह—

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

स्मार्ते स्मृत्युक्ते एते उत्तरायणदक्षिणायने इत्येतदुभयं योगिनः प्रति
प्राणायामादियोगाभ्यासतत्परान् प्रति उच्यत इति स्मर्यते प्रतिपाद्यते, न
तु सगुणब्रह्मोपासकान् कर्मठांश्च प्रति । तथा च योगाभ्यासपराणां
दक्षिणायने मृतिश्चेत् स्वर्गलोकप्राप्तिः, उत्तरायणे मृतिश्चेत् ब्रह्मलोक-
प्राप्तिः, नान्यथा । उपासकानां कर्मिणां च यदाकदाचिन्मृतानामपि
ब्रह्मलोकप्राप्तिः स्वर्गलोकप्राप्तिश्च संभवतीति भावः । वस्तुतस्तु भगवद्गी-
तास्मृतौ विद्यमानानां अहश्शब्दरात्रिशब्दशुद्धकृष्णदक्षिणायनोत्तरायण-
शब्दानां श्रुतिस्थादरादिशब्दानामिव लोकपरत्वेन कालपरत्वाभावात्
अस्याः स्मृतेः उपासककर्मपरत्वेऽपि न कोऽपि विरोध इति भावः ॥ २१ ॥

इति ब्रह्मसूत्रतौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अर्चिराद्यधिवरणम् ॥ १ ॥

उपासकानामुत्क्रान्तिप्रकार कालानियम च प्रतिपाद्य इदानीमर्चिरा-
दिमार्गस्वरूप निरूपयति—

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

उपासक अर्चिरादिना मार्गेण ब्रह्मलोक गच्छति । कुत ? तत्प्रथिते
तस्य अर्चिरादिमार्गस्य 'तेऽर्चिपममिसम्भवन्ति' इति छान्दोग्यश्रुतौ
प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

वाय्वधिवरणम् ॥ २ ॥

बृहदारण्यकश्रुतौ 'स वायुलोक स वरुणलोक स इन्द्रलोक ॥
प्रजापतिलोकम्' इति वायुलोकवरुणलोकादयश्चत्वार उक्ता । तेषां
कुत्र प्रवेश इत्याकाङ्क्षायामाह—

वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

अन्दात् सवत्सरलोकादुपरि वायुलोक प्रवेशयेत् । कुत ? अविशेष
विशेषाभ्याम् 'स वायुलोकम्' इत्यविशेषवचनात् सामान्यवचनात् वायु
लोकस्य कुत्रचित् प्रवेशः कर्तव्यः । तत्र वाय्वादित्ययोः परस्पर सन्-
न्धरूपविशेषात् सवत्सरादित्ययोर्मध्ये वायोर्निवेश इति निश्चीयत
इत्यर्थः । 'स वायुलोकम्' इति श्रुतेर्लोकमात्रप्रतिपादकत्वेन क्रमप्रति-
पादकत्वाभावात् अविशेषवचनत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

तटिदधिवरणम् ॥ ३ ॥

तटितोऽधिवरणः संवन्धात् ॥ ३ ॥

तटित विद्युल्लोकात् उपरि वरुणलोक प्रवेशनीयः । कुत ? सन्-
न्धान् विद्युद्वरणयोः परस्पर सन्न्धादित्यर्थः । इन्द्रप्रजापतिलोकयोस्तु
'अवशिष्टानामन्ते निवेशः' इति न्यायेन वरुणलोकानन्तरमिन्द्रलोकः,
तदनन्तरं प्रजापतिलोक इति भावः ॥ ३ ॥

आतिवाहिकाधिवरणम् ॥ ४ ॥

आतिवाहिकास्तहिङ्गात् ॥ ४ ॥

एतेषु अर्चिरादिलोकेषु पूर्वपूर्वलोस्स्था देवा उत्तरोत्तरलोकप्राप्तिपर्य-

न्तमुपासकानामातिवाहिकाः सहायभूताः नेतारः अङ्गीकर्तव्याः ।
कुतः ? तद्विद्वात् ‘स एनान् ब्रह्म गमयति’ इति श्रुतौ विशुद्धोक्तप्राप्त्य-
नन्तरम् अमानवपुरुषस्य नेतृत्वप्रतिपादनरूपाद्विद्वात् तदृष्टान्तेन पूर्वलो-
केष्वपि नेतारोऽङ्गीकर्तव्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

उभयन्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

उपासकसंश्लिष्टानाम् उभयेषां ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च व्या-
मोहात् ब्रह्मलोकप्राप्तिपर्यन्तं स्थूलशरीराभावेन ज्ञानेन्द्रियाणां मार्गपरि-
ज्ञानसामर्थ्याभावात् कर्मेन्द्रियाणां चलनसामर्थ्याभावाच्च तत्सिद्धेः तैरा-
तिवाहिकैर्देवैरेव सिद्धेः गमनस्यावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

ततः विशुद्धोक्तप्राप्त्यनन्तरं वैद्युतेनैव ब्रह्मलोकाद्विशुद्धोक्तं प्रत्याग-
तेन अमानवपुरुषेणैव नीयमानाः उपासकाः ब्रह्मलोकं गच्छन्ति । कुतः ?
तच्छ्रुतेः ‘ततस्तत्पुरुषोऽमानव एव’ इति श्रुतौ विशुद्धोक्तप्राप्त्यनन्तरम्
अमानवपुरुषस्य नेतृत्वश्रवणात् उपासकानां बहणेन्द्रप्रजापतिलोकेषु नेत्र-
न्तरापेक्षाया अभावादित्यर्थः ॥ ६ ॥

कार्याविकरणम् ॥ ७ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण अर्चिरादिमार्गस्वरूपं विचार्य इदानीं ‘स एनान्
ब्रह्म गमयति’ इति वाक्यस्थब्रह्मशब्दार्थं विचारयति । प्रथमं सिद्धान्तमा-
ह चतुर्भिः सूत्रैः—

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

कार्यम् ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्’ इति श्रुतौ परब्रह्मजन्यत्वेन
प्रतिपाद्यमानं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्मलोकास्थलीलाशरीरविशिष्टं कार्यं ब्रह्म
सगुणब्रह्मोपासकानां प्राप्यमिति वादरिर्मन्यते । कुतः ? अस्य उपासक-
स्य गत्युपपत्तेः परिच्छिन्नहिरण्यगर्भप्राप्त्यर्थमर्चिरादिमार्गेण गमनस्य
उपपन्नत्वात् । परब्रह्मणस्तु आकाशवत् सर्वत्र परिपूर्णत्वेन परब्रह्मप्राप्त्य-
र्थमर्चिरादिमार्गेण गमनस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

‘स एनान् ब्रह्मलोकान् गमयति यस्मिन् सरण्यौ द्वौ समुद्रौ यस्मि-
न्नैरमदीयं सरः यस्मिन्नश्वत्थः सोमसवनः यस्मिन्नपराजिता पूः ब्रह्मणः

प्रमुविमितं हिरण्यमयं चेशम तं ते प्राप्नुवन्ति' इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु उपास-
कानां ब्रह्मलोकप्राप्तेः विशिष्योक्तत्वात् 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति
श्रुतावपि ब्रह्मशब्देन ब्रह्मलोकस्य हिरण्यगर्भाख्यं कार्यं ब्रह्मैव उपास-
कानां प्राप्यमित्यर्थः । हिरण्यगर्भप्राप्तिर्नाम हिरण्यगर्भभोगसदृशसकल-
भोगानुभवविशिष्टतया हिरण्यगर्भसंनिधौ अवस्थानम् ॥ ८ ॥

परब्रह्मणि मुख्यस्य ब्रह्मशब्दस्य हिरण्यगर्भे कथं प्रयोग इत्याशङ्क्याह—

सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

सामीप्यात् हिरण्यगर्भस्य प्रथमं परब्रह्मजन्यत्वेन असाधारणसंय-
न्धात् तद्व्यपदेशः लक्षण्या ब्रह्मशब्दप्रयोगः ॥ ९ ॥

ब्रह्मलोकं प्राप्तानामुपासकानां कदा मुक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

कार्यात्यये मद्वाप्रलयसमये कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य अत्यये नाशे सति
तदध्यक्षेण ब्रह्मलोकाध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सह अतः परं हिरण्यगर्भादपि
उत्कृष्टं परब्रह्म उपासकाः प्राप्नुवन्ति । कुतः ? अभिधानात् 'ते ब्रह्म-
लोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति' इति श्रुतेः ॥ १० ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः
प्रविशन्ति परं पदम्' इति स्मृतेर्धेत्यर्थः ॥ ११ ॥

चतुर्भिः सूत्रैः प्रथमं सिद्धान्तमुक्त्वा पञ्चान् सूत्रत्रयेण पूर्वपक्षमाह—

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

'स एनान् ब्रह्म गमयति' इत्यत्र ब्रह्मशब्देन परब्रह्मैवोच्यते इति जैमि-
निर्मन्यते । कुतः ? मुख्यत्वात् ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यत्वात् मुख्ये
संभवति गौणस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

'ब्रह्मविदाप्रोति परम्' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि प्रयोग-
दर्शनाद्धेत्यर्थः ॥ १३ ॥

पूर्वपक्षां स्वपक्षं प्रसाध्य सिद्धान्तं दूषयति—

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ १४ ॥

'स एनान् ब्रह्मलोकान् गमयति' इति श्रुत्यन्तरवत्त्वादपि कार्ये हिर-

ण्यगर्भे प्रतिपत्त्यभिसंधिः प्राप्याशा न कर्तव्या । ब्रह्मलोकादिशब्दानां सर्वेषामपि लक्षणया परब्रह्मप्रतिपादकत्वसंभवादिति भावः ॥

अनेकेषाम् ऐरंभदीयाश्चत्थहिरण्यवेश्मब्रह्मलोकादिशब्दानां परब्रह्मणि लक्षणाकल्पनापेक्षया एकस्यैव ब्रह्मशब्दस्य हिरण्यगर्भलक्षकत्वाङ्गीकारे लाघवात् व्यापकस्य ब्रह्मणः अत्रैव प्राप्तुं शक्यत्वेन तत्प्राप्त्यर्थमुपासकानामर्चिरादिमार्गेण गमनवैयर्थ्यात् वादरिमतमेव समीचीनं, न तु जैमिनिमतमिति भावः ॥ १४ ॥

अप्रतीकालम्बनाविऋरणम् ॥ ६ ॥

अहंप्रहोपासकानां प्रतीकोपासकानां च सर्वेषामपि ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति केचिद्वदन्ति । तन्मते निराकरोति—

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण

उभयथा दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

अप्रतीकालम्बनान् प्रतीकोपासकभिन्नान् अहंप्रहोपासकानेव अमानवपुरुषः ब्रह्मलोकं नयतीति वादरायणो मन्यते । कुतः ? उभयथा अहंप्रहोपासकान् प्रतीकोपासकांश्च उभयविधानपि ब्रह्मलोकं प्रापयतीत्यङ्गीकारे दोषात् बहुप्रयाससाध्याहङ्गहोपासनानुष्ठानवैयर्थ्यत्वात् दोषादित्यर्थः । किं च तत्क्रतुश्च 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' इति तत्क्रतुश्रुतिरपि अहंप्रहोपासकस्यैव ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति । इदमुपलक्षणम् 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्' इति स्मृतिरपि द्रष्टव्या । अयं भावः—मनोमयत्वभारूपत्वसत्यसंकल्पत्वाद्यनेकगुणविशिष्टं ब्रह्मैवाहमस्मीत्येवंविधानि जीवब्रह्माभेदध्यानरूपाणि दहरशाण्डिल्योपकोसलवैश्वानरविद्यादीनि अहंप्रहोपासनानि सत्यसंकल्पत्वादिवहुगुणज्ञानसाध्यत्वात् बहुप्रयाससाध्यानि । 'नाम ब्रह्मेत्युपासीत । मनो ब्रह्मेत्युपासीत । आदित्यं ब्रह्मेत्युपासीत' इत्येवंविधानि जडेपु नामादिषु ब्रह्मदृष्टिरूपाणि प्रतीकोपासनानि । बहुगुणज्ञानाधीनत्वाभावात् स्वल्पायाससाध्यानि । तस्मात् अहंप्रहोपासकानामेव ब्रह्मलोकप्राप्तिः, प्रतीकोपासकानां तु ब्रह्मलोकादधस्तनमहर्लोकादिप्राप्तिरेवेति भावः । किंच 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति' इति तत्क्रतुश्रुतिरपि भ्रमरकीटन्यायेन सत्यसंकल्पत्वादिविशिष्टं सगुणब्रह्मैवाहमस्मीति ब्रह्माभेदध्यानवताम् अहंप्रहोपासकानामेव सगुणब्रह्मप्राप्तिं दर्शयति, न तु जडेपु नामादिषु ब्रह्मदृष्टिमतां प्रतीकोपासकानामिति भावः ॥ १५ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥

‘ये चारण्ये श्रद्धा सत्यमित्युपासते ते ब्रह्मलोकमभिसंपद्यन्ते’ इति श्रुतिरपि सत्यब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मलोकाप्राप्तिं दर्शयति, न तु मिथ्या-भूतनामादिषु ब्रह्मदृष्टिं कुर्वता प्रतीकोपासकानामित्यर्थः ॥ १६ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

॥ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

संपद्याविभावश्चिक्छरणम् ॥ १ ॥

सगुणब्रह्मोपासकानामर्चिरादिभाग्येण हिरण्यगर्भप्राप्तिमुक्त्वा इदानीं निर्गुणब्रह्मज्ञानिनामत्रैव परब्रह्मप्राप्तिमाह—

संपद्याविभावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

हृत्पुण्डरीके भूतेन्द्रियान्त करणादिमिश्रित जीव लिङ्गशरीरनाशानन्तरं हृत्पुण्डरीके सर्वत्र च परिपूर्णं ब्रह्म संपद्य प्राप्य स्वेन रूपेण नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानानन्ददिस्वरूपेण आविर्भाव आविर्भूतो भावस्वरूप यस्य ॥ अभिव्यक्तस्वरूपवान् भवति । कुत ? शब्दात् ‘एष सप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परज्योतिरपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

‘अस्माच्छरीरात् समुत्थाय’ इति वाक्ये ज्ञानिनामपि शरीरात् बहिर्निर्गमनस्य प्रतीयमानत्वात् कथं लिङ्गशरीरनाशपूर्वकं हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

अस्माच्छरीरात् समुत्थायेत्यत्र शरीरे विद्यमानेऽपि शरीराभिमानविनिर्मुक्तं शुद्धजीव उच्यते । कुत ? प्रतिज्ञानान् ‘स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति उत्तरवाक्ये स्वरूपाभियक्तिकथनादित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु, ‘परज्योतिरपसंपद्य’ इति वाक्ये ज्योतिश्शब्देन आदित्यमण्डलमुच्यते तथा च ज्ञानिनामपि उपासकानामिव सूर्यलोकद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिरेव, नत्वरैव लिङ्गशरीरनाशपूर्वकं व्यापकब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—

आत्मा प्रकृष्णात् ॥ ३ ॥

ज्योतिश्शब्देन परमात्मैवोच्यते, न त्वादित्यमण्डलम् । कुत ? प्रकरणात् 'य आत्मा अपहृतपाप्मा समावा विविदिप्रावहै' इति पूर्ववाक्ये इन्द्रविरोचनाभ्या हिरण्यगर्भं प्रति परमात्मन पृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

अविभागाधिकरणम् ॥ २ ॥

'ज्योतिरुपसपद्य' इति वाक्ये ज्ञानिना ब्रह्मसबन्ध एव प्रतिपाद्यते, न ब्रह्मैक्यमित्याशङ्क्याह—

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

अविभागेन ब्रह्माभिन्नतयैव ज्ञानिनामवस्थान, न तु ब्रह्मसन्नन्धितया । कुत ? दृष्टत्वात् 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिषु ज्ञानिना ब्रह्माभेदप्रतिपादनादित्यर्थः ॥ ४ ॥

ज्योतिश्शब्दस्य प्रकरणत्रयान् ब्रह्मप्रतिपादकत्वेऽपि वक्ष्यमाणयुक्त्या लक्षणया लीलाशरीरविशिष्टहिरण्यगर्भाख्यसगुणब्रह्मप्रतिपादकत्वमेव वक्तव्यम् । तथा च ज्ञानिनामपि ब्रह्मलोकहिरण्यगर्भप्राप्तिरेव, न तु व्यापकब्रह्मप्राप्तिरिति पूर्वपक्षमाह—

ब्रह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

निर्गुणब्रह्मज्ञानिनोऽपि सगुणब्रह्मोपासकवत् ब्राह्म निर्गुणब्रह्मसन्धिनं हिरण्यगर्भारय सत्यलाकस्थं प्राप्नुवन्ताति जैमिनिर्मन्यते । पूर्वस्मिन् पादे सगुणब्रह्मोपासकानामपि व्यापकब्रह्मप्राप्तिः शङ्किता । अस्मिन् पादे ज्ञानिनामपि हिरण्यगर्भप्राप्तिः शङ्क्यते इति भेदः । कुत ? उपन्यासादिभ्यः 'जक्षन् क्रीडन् रममाण' इत्यादिवाक्येभ्यः ज्ञानिनामापि जक्षणादिव्यापारप्रतिपादनान् । निर्गुणब्रह्माभेदाङ्गीकारे जक्षणादिव्यापारासम्भवात् निर्गुणब्रह्मज्ञानजन्यसगुणहिरण्यगर्भावाप्तिरेव 'परं ज्योतिरुपसपद्य' इति वाक्ये लक्षणया प्रतिपाद्येत्यङ्गीकर्तव्यमिति भावः । च हिरण्यगर्भप्राप्तिपक्षे स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति वाक्यमसङ्गतमिति वाच्यम् । स्वेन स्वर्कायेन रूपेण शरीरेण हिरण्यगर्भशरीरसदृशशरीरेण विशिष्टं सन् हिरण्यगर्भसमीपे अभिनिष्पद्यते प्रकाशवत् इत्येवरूपेण हिरण्यगर्भसारूप्यप्रतिपादकतया 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति वाक्यस्य प्रामाण्योपपत्तेः । तथा च ज्ञानिनामुपासकानां च सर्वेषामपि ब्रह्मलोकप्राप्तिरेव मुक्तिः, न परब्रह्माभेदरूपेति भावः ॥ ५ ॥

सिद्धान्तमाह—

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोभिः ॥ ६ ॥

निर्गुणब्रह्मभेदध्यानपराणां ज्ञानिनां चितितन्मात्रेण शुद्धचैतन्यमात्र-
स्वरूपनिर्गुणब्रह्मरूपेणावस्थानमित्यौडुलोभिर्मन्यते । कुतः ? तदात्मक-
त्वात् तस्मिन्नेव आत्मा अन्तःकरणं येषां ते, तदात्मकत्वात् सर्वदा शुद्ध-
चैतन्यध्यानपरत्वादित्यर्थः । तथा च 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो
भवति' । 'यं यं वापि स्मरन् भावम्' इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारेण व्याप-
कशुद्धचैतन्यध्यानपराणां शुद्धचैतन्यात्मकव्यापकनिर्गुणब्रह्मरूपेणैवाव-
स्थानमङ्गीकर्तव्यं, न ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति भावः ॥ ६ ॥

ज्ञानिनां शुद्धचैतन्यरूपनिर्गुणब्रह्मेक्याङ्गीकारे जक्षणादिव्यापारप्र-
तिपादकवाक्यस्य का गतिरित्याशङ्क्याह—

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥

एवमप्युपन्यासात् 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । आत्मानं चेद्विजानी-
यादयमत्मीति पुरुषः । आत्मक्रीड आत्मरतिरात्मकामः आत्मलामात्र परं
विद्यते' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं जक्षणादिसकलव्यापारा-
भावस्यापि प्रतिपादितत्वात् मोक्षकाले जक्षणादिव्यापारप्रतिपादकानां
बहूनां वाक्यानां जक्षणादिव्यापाराभावप्रतिपादकानां बहूनां वाक्यानां
च परस्परविरोधात् अप्रामाण्ये प्राप्ते अविरोधं विरोधाभावं वादरायणो
मन्यते । कुतः ? पूर्वभावात् ब्रह्मसाक्षात्कारात् पूर्वमुपासकानां मानुषदे-
वगन्धर्वेन्द्रप्रभृतीनां जक्षणादिव्यापारजन्यानां सकलविषयानन्दानां
नित्ये ब्रह्मानन्दे भावात् अन्तर्भावात् तावन्मात्रेण जक्षणादिव्यापारस्य
मोक्षकाले उक्तत्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावादित्यर्थः । न च जन्यानां विष-
यानन्दानां नित्ये ब्रह्मानन्दे अन्तर्भाव एवानुपपन्न इति वाच्यम् । स्व-
रूपानन्दस्यैव सक्चन्दनादिविषयसंपर्कजन्यान्तःकरणवृत्तिषु प्रतिविम्बि-
तस्य विषयानन्दशब्देन व्यवह्रियमाणत्वेन स्वरूपानन्दविषयानन्दयोर्भे-
दाभावात् । अन्तःकरणवृत्तिनिष्ठजन्यत्वविनाशित्वधर्मयोः वृत्तिप्रतिवि-
म्बितस्वरूपानन्दे आरोप्यमाणत्वात् विषयतारतम्येन वृत्तितारतम्यात्
वृत्तितारतम्येन वृत्तिप्रतिविम्बितस्वरूपानन्दे तारतम्यप्रतीतेरन्यथासि-
द्धत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

संकल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतां शुद्धचैतन्यात्मकव्या-
पकब्रह्मरूपेणावस्थानं प्रतिपाद्य इदानीं सगुणब्रह्मोपासकानां ब्रह्मलोकं
गतानां भोगप्रकारं दर्शयति—

संल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

उपासकानां संकल्पादेव स्मरुचन्दनवनिवादिसकलविषयप्राप्तिर्भवति ।
कुतः ? तच्छ्रुते. 'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति संकल्पादेवास्य
सर्वे देवा गन्धर्वा विद्याधराश्च समुत्तिष्ठन्ति' इति श्रुतौ पितृदेवान्धर्वा-
दीनां मृत्यवन् परिचारकत्वश्रवणादित्यर्थः ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अत एव संकल्पमात्राधीनसकलविषयभोगवत्त्वादेव उपासकः अनन्या-
धिपतिः न विद्यते अन्यः अधिपतिर्यस्य, सः अनन्याधिपतिः अन्यनिय-
म्यो न भवति, किं तु स्वतन्त्र इत्यर्थः ॥ ९ ॥

बादराधिकरणम् ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

लिङ्गशरीरमात्रविशिष्टानामुपासकानां स्थूलशरीरस्याभावं बादरिर्म-
न्यते । कुतः ? आह ह्येवं 'मनसैवैतान् कामान् पश्यन् रमते' इति
श्रुतिः स्थूलशरीराभावमुपासकानां प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिस्तु स्थूलशरीरस्य भावं मन्यते । कुतः ? विकल्पामननात्
ब्रह्मलोकं गतानामुपासकानां बहुश्रुतिषु विकल्पस्य भोगस्य आसननात्
स्थूलशरीररहितानां लिङ्गशरीरमात्रविशिष्टानां भोगासंधवादित्यर्थः ।
'मनसैवैतान् कामान्' इति वाक्यस्यस्य एवकारस्य अयोग्यवच्छेद-
कत्वेन अन्ययोग्यवच्छेदप्रतिपादकत्वाभावादिति भावः ॥ ११ ॥

एवकारस्य अन्ययोग्यवच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यापि परिहारमाह—

द्वादशाहबहुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

अतः 'मनसैवैतानि' इति श्रुतिस्थैवकारवलात् भोगान्यथानुपपत्ति-
रूपार्थापत्तिप्रमाणाच्च उभयविधत्वं कदाचिल्लिङ्गशरीरमात्रविशिष्टत्वं,
कदाचिन् स्थूलशरीरविशिष्टत्वमिति कालभेदेन उभयविधत्वमुपासकाना-
मसौघसंकल्पानां संकल्पानुसारेण उपपन्नमिति बादरायणो मन्यते । द्वाद-

शाहवत् यथा द्वादशाहस्य प्रमाणवत्यत् सत्रत्वम् अह्नीन्त्वं च प्रयोगभेदेनाङ्गीक्रियते, तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्थूलशरीराभावकाले कथं भोग इत्याशङ्क्याह—

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

तन्वभावे स्थूलशरीराभावकाले सन्ध्यवत् स्वप्नावस्थायामिव उपपत्तेः प्रातिभासिकभोगोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

भावे स्थूलशरीरस्य सद्भावे जाग्रद्वत् जाग्रदवस्थायामिव व्यापहारिक-भोगोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रदीपाधिकरणम् ॥ ६ ॥

उपासकानामुपासनासामर्थ्यान् योगिनामिव कायव्यूहनिर्माणेन अनेकशरीरेषु युगपत् भोगमाह—

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

उपासकस्य ब्रह्मलोकस्थस्य स्वेच्छया निर्मितेषु अनेकशरीरेषु युगपदेव आवेशः प्रवेशः अभिमानः अङ्गीकर्तव्यः प्रदीपवत् । यथा एकस्य प्रदीपस्य तैलसिक्तासु सहस्रसहस्राकासु वर्तितु युगपत् प्रवेशस्तद्वदित्यर्थः । तथा हि दर्शयति—‘ स एकधा भवति द्विधा भवति त्रिधा भवति ’ इत्यादिश्रुतिः उपासकानां संकल्पमात्रेणैव अनेकशरीरनिर्मातृत्वं दर्शयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

सगुणब्रह्मोपासकानामर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरक्षण एव व्यापकनिर्गुणब्रह्माभेदं प्राप्तानां कथं कायव्यूहनिर्माणं, कथं वा भोग इत्याशङ्क्याह—

स्वाप्यसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

स्वाप्ययः सुपुष्ट्यवस्था, संपत्तिः मोक्षावस्था, सुपुष्ट्यवस्थामोक्षावस्थयोर्मध्ये अन्यतरापेक्षम् अन्यतरावस्थासंवन्धयेव जीवानां ब्रह्माभिन्नत्वं श्रुतिषु आविष्कृतं प्रतिपादितमित्यर्थः । तथा च उपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरमेव न व्यापकब्रह्मैक्यम् । श्रुतिषु तथा अप्रतिपादनात् देहाद्यभिमाननिवृत्तिकालेष्वेव जीवानां ब्रह्माभेदप्रतिपादनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिमात्रेण देहाद्यभिमाननिवृत्तेरभावाच्च । किं तु कंचित्कालं ब्रह्मलोकस्थभोगानन्तरं क्रमेण ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं हिरण्यगर्भेण सह व्यापकब्रह्मैक्यरूपा मुक्तिरिति भावः ॥ १६ ॥

जगद्धापासाधिकरणम् ॥ ७ ॥

उपासकानां स्वेच्छया कायव्यूहनिर्मातृत्वाद्वाङ्कारे देवगन्धर्वमनुष्यप-
शुपक्ष्यादिशरीरसृष्ट्वमप्युपासकानां स्यादित्याशङ्क्याह—

जगद्धापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

जगद्धापारवर्जं देवगन्धर्वादिशरीरजगत्सृष्टिव्यापारं वर्जयित्वा स्वभो-
गसाधनीभूतकायव्यूहादिनिर्माणसामर्थ्यमात्रमेव उपासकानाम् । देवग-
न्धर्वादिशरीरसृष्टिव्यापारस्तु हिरण्यगर्भस्यैव । कुतः ? प्रकरणात् हिर-
ण्यगर्भप्रकरणेष्वेव हिरण्यगर्भस्य देवादिशरीरसृष्ट्वप्रतिपादनान् कुशा-
प्युपासनाप्रकरणेषु उपासकानां स्वशरीरव्यतिरिक्तदेवादिशरीरसृष्ट्या-
प्रतिपादनादित्यर्थः । किं च असंनिहितत्वाच्च ' हिरण्यगर्भः समवर्ततामे
भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ' ' यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्णम् ' इत्या-
दिश्रुतिषु देवासुरादिसकलभूतोत्पत्तेः पूर्वमेव हिरण्यगर्भस्य साक्षात्परब्र-
ह्मजन्यत्वप्रतिपादनेन परब्रह्म प्रति संनिहितत्वात् अन्तरङ्गत्वात् देवासु-
रभूतप्रेतपिशाचादिसकलभूतनिर्माणसामर्थ्यमस्ति । उपासकानां तु
मन्वाद्यनेकभूतपरम्परया हिरण्यगर्भजन्यत्वेन साक्षात्परब्रह्मजन्यत्वाभा-
वेन असंनिहितत्वात् परमात्मानं प्रति अन्तरङ्गत्वाभावाच्च देवादिभूतनि-
र्माणसामर्थ्यं नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

उपासकानानिव हिरण्यगर्भस्यापि देवादिभूतस्रष्टृत्वं नास्ति ।
पुरुषसूक्ते परमात्मन एव देवादिभूतस्रष्टृत्वप्रतिपादनादित्याशङ्क्य
निराकरोति—

प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षोपदेशात् ' तेन देवा अयजन्त माध्या अययश्च ये ' इत्यादि-
श्रुतिषु परमात्मन एव देवादिसकलस्रष्टृत्वस्य साक्षादुपदिष्टत्वात् नेति
चेत् हिरण्यगर्भस्य देवादिभूतस्रष्टृत्वं नास्तीति चेत्, न । आधिकारिकम-
ण्डलस्योक्तेः आधिकारिकस्य परब्रह्माज्ञावशमर्तिनः मण्डलमन्त्रस्य प्रत्याण्ट-
मण्डलाभिमानिनः विराट्पुरुषनामकस्य ब्रह्मलोकेऽपि चतुर्गुणलीलावि-
ग्रहं धृत्वा विद्यमानस्य हिरण्यगर्भस्य उक्तेः पुरुषसूक्ते देवादिभूतस्रष्टृत्व-
प्रतिपादनान् न परमात्मनः साक्षान् देवासुरादिभूतस्रष्टृत्वं, किं तु हिर-
ण्यगर्भद्वारैवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तर्हि पुरुषसूक्ते प्रतिपाद्यस्य हिरण्यगर्भस्यैव देवासुरादिभूतस्रष्टृत्वस्य
शरीरस्रष्टृत्ववत् पञ्चमहाभूतस्रष्टृत्वस्यापि संभवात् हिरण्यगर्भ एव

परब्रह्मस्यानाभिपिको भवतु, तदतिरिक्तं परं ब्रह्म किमर्थमङ्गीकर्तव्यमिति-
त्याशङ्क्याह—

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

विकारावर्ति विकारासंस्पृष्टं ब्रह्माण्डमध्ये विद्यमानमपि ब्रह्माण्डाभि-
मानरहितं हिरण्यगर्भातिरिक्तं परं ब्रह्माङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ? तथा हि
स्थितिमाह—‘ पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ’ इति पुरु-
षसूक्तस्थश्रुतिरेव हिरण्यगर्भातिरिक्तस्य परब्रह्मणः अवस्थानं प्रतिपादयती-
त्यर्थः । ‘ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ’ इति श्रुतेरयमर्थः—अस्य परब्रह्मणः
सर्वाणि भूतानि चतुर्मुखादिषीर्षालिकान्तसकलशरीराणि प्रविश्य सकल-
शरीरेषु विद्यमानसकलशरीराभिमानविशिष्टं सकलभूतसंयन्धिं सुर-
दुःसहर्षशोकभयादिसमान्वितं विराट्पुरुषचैतन्यमेकः पाद एकांशः,
दिवि ब्रह्माण्डमध्ये विद्यमानमपि ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिसकलशरीराभिमानरहि-
तम् अमृतं मरणभयशोकादिरहितं शुद्धचैतन्यं त्रिपात् अंशत्रय-
वदित्यर्थः ॥ १९ ॥

हिरण्यगर्भातिरिक्तपरब्रह्मसद्भावे पुरुषसूक्तातिरिक्तं प्रमाणान्तरम-
प्याह—

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

प्रत्यक्षानुमाने ‘ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरं च ’ ‘ द्वाविमौ पुरुषौ
लोके क्षुरञ्चाक्षर एव च ’ इति श्रुतिस्मृती हिरण्यगर्भातिरिक्तं परब्रह्म
दर्शयत, प्रतिपादयत इत्यर्थः । तथा च परब्रह्मण एव पञ्चमहाभूतस्रष्टृत्वं
हिरण्यगर्भस्य तु परब्रह्मणः आत्तया चराचरसकलभौतिकशरीरस्रष्टृत्व-
मिति भावः ॥ २० ॥

एवं प्रसङ्गादागतं परब्रह्महिरण्यगर्भयोर्भेदविचारं परिसमाप्य प्रस्तुते
उपासकानां देवासुरादिशरीरस्रष्टृत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

हिरण्यगर्भस्य यादृशो भोगः, तादृशो भोगः उपासकानामप्यस्तीति
भोगमात्रसादृश्यस्यैव श्रुतिषु प्रतिपादितत्वात् सर्वात्मना हिरण्यगर्भसादृ-
श्यस्य अप्रतिपादितत्वाच्च अस्मादपि लिङ्गात् ज्ञापकात् नोपासकानां देवा-
दिशरीरस्रष्टृत्वमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् उपासकानां स्वातन्त्र्येण देवा-
सुरादिभौतिकशरीरस्रष्टृत्वमित्यङ्गीकारे परस्परकलहप्रसङ्गात् हिरण्यग-
र्भाभावशर्तवित्वेनैव उपासकानां स्रष्टृत्वं वक्तव्यम् । तथा च आवश्यक-

कृत्वात् लाघवाच्च एकस्यैव हिरण्यगर्भस्य मौक्तिकशरीरसमृत्त्वमङ्गीकर्तव्य,
नानैकेषामुपासकानामिति भावः ॥ २१ ॥

ब्रह्मलोक गताना सर्वेषामपि ब्रह्मणा सह मुक्तिर्वा, उत केषाचिन्
ब्रह्मणा सह मुक्तिः, केषाचित् कचित्काल भोगानन्तर भूलोकादिषु पुन-
रावृत्तिर्वा इति सशये प्राप्ते निर्णय करोति—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

ब्रह्मलोक गताना सर्वेषामुपासकानाम् अनावृत्तिः भूलोकादिषु पुनरा-
वृत्त्यभाव एवाङ्गीकर्तव्यः । कुत ? शब्दात् 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं
मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति श्रुतेरित्यर्थः । अनावृत्तिशब्दस्य द्विरतिर-
ध्यायपरिसमाप्तिद्योतनार्थः । न च गङ्गाशन्तनुचक्रवर्तिप्रभृतीनां ब्रह्मलो-
कवासिनामपि हिरण्यगर्भशापशान् भूलोक प्रत्यावृत्तिः पुराणादिषु
प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । ब्रह्मलोकवासिभिः कैश्चिदपि रागद्वेषादिकं न
कर्तव्यमिति ब्रह्मलोकवासिना शिक्षार्थं हिरण्यगर्भेण शापे कृते सानि त-
शाप कचित्काल भूलोके अनुभूय पुन ब्रह्मलोक गताना शन्तनुचक्र-
वर्तिप्रभृतीनां ब्रह्मणा सह मुक्तिः तेष्वेव पुराणेषु प्रतिपादितत्वेन विरोधा-
भावादिति भावः ॥ २२ ॥

इति ब्रह्ममूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायाच्चतुर्थः पादः ॥

॥ अध्यायश्च सपूर्णः ॥

कत्वात् लाघवाच्च एकस्यैव हिरण्यगर्भस्य भौतिकशरीरसमृत्वमङ्गीकर्तव्यं,
नानैकेषामुपासकानामिति भावः ॥ २१ ॥

ब्रह्मलोकं गतानां सर्वेषामपि ब्रह्मणा सह मुक्तिर्वा, उत केषांचित्
ब्रह्मणा सह मुक्तिः, केषांचित् कंचित्कालं भोगानन्तरं भूलोकादिषु पुन-
रावृत्तिर्वा इति संग्रहे प्राप्ते निर्णयं करोति—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

ब्रह्मलोकं गतानां सर्वेषामुपासकानाम् अनावृत्तिः भूलोकादिषु पुनरा-
वृत्त्यभाव एवाङ्गीकर्तव्यः । कुतः ? शब्दात् 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं
मानयमावर्तं नावर्तन्ते' इति श्रुतेरित्यर्थः । अनावृत्तिशब्दस्य द्विरुक्तिर-
ध्यायपरिसमाप्तिद्योतनार्था । न च गङ्गाशन्तनुचक्रवर्तिप्रभृतीनां ब्रह्मलो-
कवासिनामपि हिरण्यगर्भशापवशात् भूलोकं प्रत्यावृत्तिं पुराणादिषु
प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । ब्रह्मलोकवासिभिः कैश्चिदपि रागद्वेषादिकं न
कर्तव्यमिति ब्रह्मलोकवासिनां शिक्षार्थं हिरण्यगर्भेण शापे कृते सति तं-
शापं कंचित्कालं भूलोके अनुभूय पुनः ब्रह्मलोकं गतानां शन्तनुचक्रव-
र्तिप्रभृतीनां ब्रह्मणा सह मुक्तिः तेष्वेव पुराणेषु प्रतिपादितत्वेन विरोधा-
भावादिति भावः ॥ २२ ॥

इति ब्रह्ममूतवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ अध्यायश्च संपूर्णः ॥

